॥ अथ श्रीमद्भागवतटिप्पणी मंदनंदिनी प्रारभ्यते ॥

॥ सप्तमः स्कंधः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

(श्रीमन्मध्वाचार्याः)

॥ हरिः ॐ ॥ ॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ चरणस्मरणात्सर्वदुरितस्य विदारणं ॥ शरणं नृहरिं वंदे करुणावरुणालयं ॥ १ ॥ आपाततोऽन्यथाभातभागं भागवत सतां ॥ तात्पर्यतोऽजितपद्मः तं तत्त्वज्ञमुनिं भजे ॥ २ ॥ वागीनर्तनरंगाभवत्क्रान् जयमुनीन्गुरून् ॥ अस्मद्दैशिकपर्यंतान् बुद्धिशुध्द्यै समाश्रये ॥ ३ ॥ योऽतनोत्प्रभवा विष्णुतत्त्वकर्मविनिर्णयौ ॥ तमो निरास्यच्च तमाचार्यसूर्यमहं भजे ॥ ४ ॥ ॥ सृष्टिकूपे निपतितं द्विजमुद्धर्तुमापतः ॥ पदांबुजे जिहसंतं भुवनेंद्रमहं भजे ॥ ५ ॥ सप्तमस्कंधगफले अतिस्वादयिष्टे रसं ॥ शुकानुकंपया व्यासस्तत्त्वज्ञः कश्चन द्विजः ॥६॥ विजयध्वजतीर्थानां कृतेरनुकृतिर्मम ॥ शिशोरिवकृतिः पित्रोर्हासहर्षावहासितां ॥ ७ ॥ सप्तमस्कंधपद्यानां श्रीमद्भागवते शुभे ॥ भुवनेंद्राज्ञया कुर्वे योजनां मंदनंदिनीं ॥ ८ ॥ अत्र सप्तमस्कंधे सर्वसज्जनदुरितविदारिश्रीनृसिंहावतारस्तत्प्रसादाय विविधवर्णाश्रमाचारस्तत्सपर्याप्रकारश्च प्रतिपाद्यते । तदर्थं परीक्षित्प्रश्नपूर्वमुपोद्घातं रचयति ॥ सम इति । समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रिय इत्यादि वचनेषु समत्वाद्युक्तेरुभयत्र समात् । एकस्यार्थे परस्य वधाद्ययोगः । लोके तथा दर्शनात् । अत्र समत्वादेः प्रत्येकमेव वधायोगप्रयोजनकत्व । वैशिष्ट्ये कृत्याभावात् । विषमो यथेत्युपलक्षणं बोध्यं । यद्यपि सिद्धान्त्यभितं समत्वं न वधविरोधि । प्रियत्वादिकं न सर्वत्रास्ति । तथाऽपि तादृशसिद्धांताविर्भावार्थेवयमुक्तिरित्यवधेय ॥ १ ॥ युक्त्यंतरेणापि वधायोगमाशंकते ॥ न ह्यस्येति । किं चेंद्रस्यार्थे दैत्यवधः किमिंद्रेण स्वप्रयोजनसद्भावात् । यद्वा । स्वस्यैव दैत्यद्वेषसद्भावात् । यद्वा । भाविबाधकशंकाजनितभयात् । नाद्य इत्याह ॥ न ह्यस्येति । तत्र हेतुः ॥ साक्षान्निःश्रेयसात्मन इति । निर्दुःखानंदादेः स्वरूपत्वं नासंपादनीयत्वात् । स्वस्यानन्याधीनत्वेनाभिव्यक्त्यर्थ स्थित्यर्थमप्यधिकारिवद्रमावच्चानन्यापेक्षणात् । न द्वितीय इत्याह ॥ नैवासुरेभ्य इति । विद्वेषस्यापि क्रोधादिरूपतया । क्रुध् द्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप इति चतुर्थी । न तृतीय इत्याह ॥ नोद्वेगश्चेति । उभयत्र हेतुः ॥ अगुणस्येति । द्वेष उभयोर्गुणकार्यत्वात् । अस्य निर्गुणत्वात् ॥ २ ॥ नारायणगुणान्प्रतीति समत्वादौ निःश्रेयसात्मत्वे निर्गुणत्वे च सति सुरोपकारकत्वदैत्यसंहारकत्वादि गुणायोगः । तस्मिन्वा सत्युक्तगुणायोग इति बहुगुणविषयकः संदेह इत्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रश्नं स्तौति ॥ साधुपृष्टमिति । यस्माद्भगवत्संबंधिमाहात्म्यं पृष्टादिकं सत् भगवद्भक्तिवर्धनं

तत्तस्मात्त्वया पृष्टं साध्विति योजना ॥ ४ ॥ नत्वा कृष्णायेत्यत्र क्रियार्थोपपदस्य तत्कर्मणि स्थानिन इत्यनेन चतुर्थी ॥ ५ ॥ उत्तरमाह ॥ निर्गुणोऽपीति । अपीत्यावर्तते । भगवानिति च । अपि यद्यपि । भगवान्विष्णुर्निर्गुणो गुणत्रयरहितोऽत एत एव तत्कार्यद्वेषोद्वेगरहितः । प्रकृतेर्लक्ष्म्या अपि परः । भगवान्समग्रैश्वर्यवान् । अत एव सुरगणैर्नास्यार्थोऽस्ति । अपि तथाऽपि स्वमायया गुणमाविश्य स्वतंत्रेच्छालक्षणगुणं स्वेच्छाधीनसत्वादिगुणं .वाऽऽश्रित्य बाधकतां गतो भवति । इंद्रस्यार्थे दैत्यानवधीदिति यावत् । तथा चेंद्रजन्योपकारादिकारणत्रयाभावेऽपि स्वेच्छाधीनगुणाद्यनुरुद्धया स्वेच्छयैव कारणेन वधो गुणाद्यनुरोधाच्च । न वैषम्यादि । अत्र निर्गुणत्वस्य सत्वे तत्कार्यजननादिरूपकार्याभावः । तत्कारणीभूतजडप्रकृतेः परत्व च लिंगमित्याशयेनाज इति । प्रकृतेः पर इति चोक्तं । अनेन द्वितीयश्लोकोक्तशंकाया निरासः । नन्वत्र षष्ठीतत्पुरुषोपगमे बाधकाभावेऽपि द्वंद्वात्तल् प्रत्ययोपगमे कथ बाध्यबाधकतां गत इति संगच्छते । तल् प्रत्ययस्य सर्वत्र संबंधेन निर्दोषस्य बाध्यतां गतत्वस्यायोगादिति चेन्न । बाध्यस्थत्वेनैव निमित्तेन बाध्यतां गत इत्युक्तेः संभवात् । अत एवात्र तात्पर्य । बाध्यादिस्थो हरिरित्यादि भाविष्यत्पर्वणीति । अत्र बाध्यतादिगतेत्यपीत्यत्रापि भक्तिको वा सुपो लुका वा निर्देशः । अत्रादि पदेन विद्ध दुःखादेर्ग्रहणं । अनेन प्रवृत्तिनिमित्तानियामकत्वेन लक्षणतदधीनत्व-नयन्यायेनेव प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयस्थत्वेनापि तच्छब्दवाच्यत्वामित्युक्तं भवति । न च बाध्यस्थत्वोक्तिरनुपयुक्तेति वाच्यं । बाध्यताप्रयोजकलोकपीडाजनकबलप्रदत्वेन तत्स्थत्वस्य वक्तव्यत्वात् । न च बाध्यस्थत्वमनुपलब्धिबाधितं । अव्यक्तत्वात् । अत एवाव्यक्त इति मूले उक्तं । एतच्च प्रथमश्लोकोक्तशंकापरिहारस्याप्युपलक्षणं । समत्वं न तावद्वधविरोधि । तस्य यमे समवर्तित्ववत्तत्तद्योग्यतानुसारेण फलप्रदरूपत्वात । प्रीतिकत्वरूपं प्रियत्वं । प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकारकर्तृत्वरूपं सुहृत्वं च सज्जनेष्वेवेति ॥६॥ निर्गुणत्वं विवृणोति ॥ सत्त्व रज इति । अत्र सुरासुरादिगतसत्त्वादि गुणानुसारेण भगवतस्तत्तत्कार्यकारित्वं कथं । प्रत्येकगुणत्रयाऽदिसत्वात् । न च प्राचुर्यानुसारेण तदिति वाच्यं । तथात्वे सुरेषु तमःकार्यस्य कदाऽप्यनापतेरित्ति चेन्न । प्रचुरगुणस्यैव जन्मलयकाले विवृद्धत्वेन तदनुसारेण

इति संबध्यते । असुरान्सुरभिन्नान्मनुष्यान् । नित्यसंसारिण इति यावत् । यक्षरक्षांसीति तमोयोग्योपलक्षणं । भजन् । एवं देवादीन् जन्मलयकाले विभजन् । तत्कालगुणस्तत्कालेऽभिवृद्धगुणानुगुण आस्त इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ बाध्यादिस्थो भगवान् व्यक्त इत्येतदृष्टांतमुखेनाह ॥ ज्योतिरादिरिति । अरुणौ ज्योती रूपेण वन्हिः । आदि पदेन दध्यादौ घृतादिः । यथा विद्यमानेऽपि न भाति तथाऽऽत्मस्थोऽपि परमात्मा न भाति । अमानो नाप्रतिषेध इति प्रतिषेधार्थक आभातीत्यत्र एत्यव्ययं । न भातीत्यस्यैवाभिप्रायमाह ॥ सघातादिति । देहेंद्रियासुजीवसमुदायान्न विविच्यते विविन्य न ज्ञायते । अविद्यमान एव न भातीति किं न स्यादित्यत आह ॥ विदतीति । यतः कवयो मथित्वा श्रवणादि विचारं कृत्वा तत आत्मादिस्थं देहादिस्थमपरोक्षति जानंति । यथाऽरुणौ वन्हि दध्नि वा घृतं । कवयो मथनकुशलाः । अतो नास्तीति वक्तव्यामिति भावः । अत एवैतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं तात्पर्ये । दधिस्थघृतवदित्यादि ॥ ९ ॥ जयकाले तु सत्त्वस्येत्यादिना गुणत्रयप्रकृतत्वात्प्रसंगात्सृष्टिरक्षासंहृतिष्वपि गुणत्रयोपादानं विवेकेनाह ॥ यदा सिसृक्षुरिति । परः परमात्मा आत्मनः पुरः शरीरस्थानापन्नानि महदादितत्त्वानि तदभिमानिदेवशरीराणि ब्रह्मांडतदंतर्गतशरीरजातं च सिसृक्षुर्भवति तदा पृथक् साम्यावस्थापन्नाद्विविन्य स्वमायया स्वेच्छया रजो रजोगुणं सृजति सृष्टौ व्यापारयति । यदा चैषः सृष्टासु विचित्रासु पूर्षु रिरंसुः । अंतर्णीत णिच् । रिरक्षुरिति यावत् । तदा सर्वमीरयति । यदा चासौ शयिष्यमाणः स्वयं प्रलयजले स्वांतर्वा लोकान् शयिष्यमाणः । अंतर्णीत णिच् । स्थापयिष्यन् भवति । तदा तम ईरयति। अत्र सर्वत्रेश्वरः समर्थ इति ॥ १० ॥ कालादेव जगदुत्पत्त्युपपत्तेर्न भगवानपेक्षणीय इति काल शब्देश्वरैकत्वमतान्यप्येवमेव हीत्यनुव्याख्यानोक्ताः कालैकत्ववादिनः प्रधानपुंभ्यामेवोत्पत्तिरिति सांख्याः । तन्मतनिराह ॥ काल चरतमिति । कालोऽखंडो न क्षणलवादिभेदस्तत्सोपाधिकत्वस्य समयपादे निरासेन स्वाभाविकत्वात् । तथा च प्रवाहतश्चरत कालमपि भगवानेव सृजति । कला मुहूर्ता इत्यादि श्रुतेः । नापि प्रधानपुरुषयोः स्रष्टृत्वं ताभ्यां सह कालस्य सृष्टत्वात् । इत्याशयेनाह ॥ प्रधानपुभ्यामिति । नेयं पंचमी । किंतु सहयोगे तृतीया । प्रकृति पुरुषं चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः । क्षोभयामासेति वचनात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं तात्पर्ये ॥ प्रधानपुभ्या सहेति । इदमिदानीमिति प्रतीतिसिद्धकालाश्रयत्वमदोऽपि भगवानित्यभिप्रेत्याश्रय इत्युक्तं । आरोपितत्वाज्जगतो माया-

पेक्षा वक्तव्या। नतूक्तगुणत्रयापेक्षेत्येतद्वेति चोद्यं निराह ॥ सत्यकृदिति। विश्वं सत्यमित्यादि श्रुतेः। अनीशो हि मिथ्यां दर्शयति।५ अयं चेश इतीत्युक्तं ॥ ईश इति। एवं जगत्सर्जनेन तत्र तत्र प्रवेशनादिना च स्वप्रयोजनाभावात्कथमेतदित्यत आह ॥ स तत्र तत्रेति। योग्यायोग्यजनेषु स्थित्वा शुभाशुभलक्षणोभयसिद्धिमाप्नुयात्। अंतर्णीत णिच्। आपयेत्। तथा च स्वस्य विहार एवायं।७जनस्य सदसन्मोक्षलाभ एव प्रयोजनमिति भावः। तथाप्युपादाननिमित्ताद्यपेक्षणात्परापेक्षत्व तच्छक्त्यभावा-च्चापूर्णत्वमित्यत आह ॥ लिंगात्मन इति। लिंगं शरीरे चिन्हे च साधने शेफभस्मनोरित्यभिधानात्। लिंगस्य शरीरस्थानीयस्य साधनस्य वा प्रकृतिकालादेरात्मनः स्वामिनो लिंगगुणाः स्वाधीनतया संति। षष्ठ्यर्थः स्वत्व। तथा च साधनानां साधनत्वं यदात्माधी-नमिष्यते। तदा साधनसंपत्तिरैश्वर्यं द्योतिका भवेदित्युक्तेः। साधनापेक्षया न स्वातंत्र्यहानिः। नाप्यपूर्णत्वं। यतो लिंगशक्तयः परमात्मनः संति। सर्वसामर्थ्योपेतत्वात्। शशविषाणादिसर्जनसामर्थ्यमप्यास्ति। किंतु सत्यसंकल्पत्वान्न तथा करोतीत्येव। यद्वा। पृथिव्यबादीनां जडानां या आस्पदत्वतदर्थैकत्वादिशक्तयो याश्च देवानां शक्तयस्ताश्च संतीति न भगवतो न्यूनत्वं। इदं च पद्यं प्राचीनैर्बहुधा योजितमपि मंदानंदायेत्थं योजितमिति क्षंतव्यं ॥ ११ ॥ निर्गुणोऽपि ह्यज इति प्रतिवचनश्लोके स्वमाया-गुणमाविश्येत्येतेन स्वेच्छाधीनसत्त्वादिगुणालंबनाद्वधादिकं युक्तमित्युक्तं। तदेव प्रयोजनोक्त्या प्रपंचयति ॥ एष इति श्लोकद्वयेन। य एष उरुश्रवाः पुरुकीर्तिर्दूरश्रवणादिकीर्तिमान्वा भगवान्कालप्रकृतिपुरुषादिविषये ईशिता सुराणामनीकमिव बलोपष्टंभकसैन्यमिव स्थितं देहेंद्रियादि कारणीभूतं सत्त्वमेधयति। रजस्तमस्कान् तत्प्रत्यनीकान् सुरविरोधिनोऽसुरान् प्रमिणोति निहंति। तमसि संसारे वा प्रक्षिपति।१ एतत्किमर्थमित्युक्ते स भगवान्स्वसृष्टस्य स्थितिरक्षानुवृत्तये स्थितेस्तदर्थं रक्षायाश्चानुवृत्तये प्रकृते ताक्त्वं हीत्यधिकरणोक्तरीत्या सहर्तुरसंहारातिरिक्तान्नदानादिरूपरक्षां विना स्थित्ययोगात्। सत्त्वं सत्त्वगुण तेन सुराणां च मुहुः प्रतिस्थितिकालम्प्रपन्नहयते वर्धयते। असुरान्नाशयतीति च ग्राह्यं। अत्र काल ईशितेत्यत्र प्रथमाभ्रांति वारयितुं तात्पर्यं। काले

मिति । एवंचेवेत्यस्य स्थितमित्यध्याहृतेनान्वयः । उपोद्धलकत्वेन च सादृश्यमित्युक्तं भवति । मूले सुरप्रियेत्युक्तिरनुपपन्ना । कदाचिदसुरादावप्यैश्वर्यादिभियकारित्वात् । न च सदा प्रियत्वेन विशेषः । तथात्वे सर्वसमत्वानुपपत्तेरित्यतस्तद्घटयितुं प्रवृत्तं तात्पर्ये ब्रह्मतर्कवचनं । स्वभावतः प्रियत्वात्तु सदा देवप्रियो हरिः । अप्रियश्चासुराणां स स्वभावात्तूभयं नृणां । अत्र हरिर्देवप्रिय उच्यते । अत्र हेतुद्वयं सदा प्रियत्वात्स्वभावतः प्रियत्वादिति । प्रीतेः कर्तृविषयस्वभावोभयनिमित्तकत्वं बोध्यं । तु शब्दो नैव सुरादिष्विति विशिनष्टि । च शब्दस्तु शब्दार्थे । असुराणां त्वित्यर्थः । यद्वा । अनुक्तसमुच्चयो सदा चेत्यर्थः । यद्वा । न केवलं सुरप्रियोऽसुराणामपि यश्चेति । नृणां तूभयं । प्रियाप्रिय इत्युच्यत इत्यर्थः । अत्रापि स्वभावात्सदेति ग्राह्य । एवं तर्हि समत्वानुपपत्तिरित्यत आह । देशकालगुणांश्चैव भक्त्यादीनप्यपेक्ष्य तु । योग्यता च तथा कर्म सम इत्यभिधीयते । भक्त्यादिदेशं कृतत्रेतादिकाल । सदाचारादिगुणान् भक्तिश्रद्धादीन् अनादियोग्यतां पूर्वपुण्यकर्म चापेक्ष्य । एवमसुराणां देशादिकं द्वेषादिकं तस्य योग्यतां पूर्वपापं च मनुष्याणां तु मिश्रमवेक्ष्य फलं ददातीति सम उच्यते । न वैषम्यं । अत एव वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादिति सूत्रं । प्रकारांतरेण समत्वमाह । स्वतः प्रियोऽपि देवानामुत्पाद्यैव गुणानिमान् । इतरेषां तथा दोषात्सुखदुःखे ददात्यजः । उभयं तु मनुष्याणामतः सम इतीरितः । पूर्वं स्थितं साधनमपेक्ष्य फलदानात्समत्वं । अत्र तु स्वतः प्रियत्वादौ सत्यपि गुणादिकमुत्पाद्यैव फलदानात्समत्वमिति भेदः । एवं तर्ह्यसुरेषु गुणे सुरेषु दोषे सति करोतीत्यत आह । अनादिनियताश्चैव गुणदोषाः सुरादिषु । यथाक्रमं पुनश्चैव नियमाद्वार्धितास्तथा । विष्णुर्नैव ततो नित्यं विषमश्च जनार्दन इति ब्रह्मतर्के । यतः सुरासुरादिषु गुणदोषा यथाक्रममनादिनियता अतो नोक्तशंकेति भावः । एवं मिश्रेषूभयमनादिनियतमिति ग्राह्यं । अत्र गुण पदं मोक्षसाध्यपरं । दोष पदं तमःसाधनपरं । उभयं च संसारापादकं ग्राह्यं । एवं च सुरेषु दुःखापादकस्यासुरेषु सुखापादकस्य च सत्वेऽपि न दोष इत्यवधेयं । नन्वेव गुणदोषप्रवाहस्यानादित्वे सदसन्मुक्तिः कदाचिदेव कथमापाद्येते इत्यत आह ।। नियमाद्वर्धिता इति । तथा च यथायोग्यमभिवृद्धयोरेव गुणदोषयोः सदसन्मुक्तिकारणत्वान्न पूर्वं तदापत्तिः । मनुष्याणां तु साधनानुष्ठानपर्यवसित पक्षे यथायोग्यं वर्धितत्त्वं ज्ञेयं । यथायोग्यमनंतरमनुष्ठितं च साधनं मुक्तानुष्ठितकर्मैव न फलसाधनं किंतु पूर्वमेव । फलं तु

स्वरूपसुखदुःखोभयानुसारि बाह्यसुखदुःखानुभवापर्यवसानमेव केचिल्लिंगभंगमप्याचक्षते । साधनानुष्ठानापर्यवसितपक्षे तु न क्रमादवृद्धिरित्यवधेयं । एवमपि सुरेष्वनादिगुणनियत्याऽसुरेषु दोषनियत्या विषमः स्यादेवेत्यत आह ॥ नित्य विषमश्च जनार्दन इति । तर्हि विषमत्वं नास्तीत्युक्तेः का गतिरित्यतस्तात्पर्ये स्कांदवचनं प्रवृत्तं । न विष्णोर्विषमत्वं तु योग्यतापेक्षया क्वचित् । योग्यतायास्तन्नियत्या विषमत्वं भवेदितीति स्कांदे । इति योग्यतापेक्षया योग्यताऽतिक्रमापेक्षया तद्व्यत्यासापेक्षया वा विषमत्वं नास्ति । यथास्थिततन्नियत्यापेक्षया तु विषमत्व स्यादेव । विषमत्वं नास्तीत्युक्तिस्तु योग्यताऽतिक्रमापेक्षया नास्तीत्यभिप्रायिका । नन्वेवं तर्हि यथाकथंचिद्विषमत्वं दोषप्राप्तय इत्यतो नेदं विषमत्वं दोषायेत्याशयेन प्रवृत्तं तात्पर्य । विषमत्वं तु दोषाय शुभाशुभविपर्यये । अतस्तादृशवैषम्यं ब्रह्मसूत्रे निराकृतं । शुभाशुभनियंतृत्वं न दोषो गुण एव सः । अतस्तादिष्टं कृष्णस्य ब्रह्मसूत्रकृतं विभोरिति तंत्रनिर्णय इति । शुभाशुभविपर्यये । पुण्यपापविपर्यये योग्यताविपर्यये वा । विपर्ययेण फलदाने इति यावत् । उक्त चानुव्याख्याने । वैषम्यनिर्घृणत्वं च वेदाप्रामाण्यकारणं । नांगीकार्यमतोऽन्यत्तु न वैषम्यादि नामकमिति विवृतमेतत्सुधाचंद्रिकयोः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अत्रैव स्वभावतः सुरप्रिय इत्यत्रैव ॥१४॥ महाद्भुतं निंदकस्यापि सायुज्यरूपमाश्चर्यं ॥१५॥ विस्मितमना आश्चर्ययुक्तचित्तः ॥१६॥ चैद्यस्य शिशुपालस्य ॥१७॥ भगवन्निंदायास्तमोहेतुत्वे निदर्शनमाह ॥ वेन इति ॥१८॥ कलभाषणमारभ्य संप्रत्येतत्कालपर्यंतमप्यमर्षी द्वेषी ॥१९॥ श्वित्रः श्वेतकुष्ठः । धर्मी स्वर्गं विधर्मी निरयमेत्येवेति श्रुतेः । धर्माधर्मयोर्मृत्यनंतरभाविफलकत्वात् । श्वित्रो न जात इति कथमुच्यत इत्यतस्तात्पर्यं प्रवृत्तं । नियमाद्भुज्यते पुभिर्धर्माधर्मफलं मृतौ । कैश्चिदत्रापि भुज्येत तस्मान्नाधर्ममाचरेदिति भारते । कैश्चिदत्युत्कटैरित्यर्थः । अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुत इत्युक्तेः । भगवन्निंदनस्य चात्युत्कटत्वात् ॥२०॥ दुःखग्राह्यधामन्यप्राप्यस्वरूपे ॥ २१ ॥ एतदेतस्मिन्विषये बुद्धिर्भ्राम्यति । निंदा तमः कारणमिति श्रुतिशतसिद्धा निंदकस्य सायुज्यं प्रत्यक्षसिद्धं । अतो मनो नान्यतरन्निश्चेतुमर्हतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ सदसः कथाः शृण्वंतः संत इत्यर्थः ॥ २३ ॥ युधिष्ठिरोक्तप्रश्नं प्रतिवक्तुमारभते ॥ ॥

प्रकृतिपुरुषयोर्देहजीवयोर्वाऽविवेकेनात्यंताभेदाज्ञानेन निमित्तेन यत्कल्पितं निष्पादितं तदेव कलेवरं देहादिकं निंदनाद्यर्थं भवति । निंदनस्तवौ दोषगुणसंकीर्तनरूपवाचकव्यापारौ । सत्कारन्यक्कारौ सन्मानावमानलक्षणौ कायिकौ । एतैः कार्यं क्रोधदुःखादिकं लक्ष्यते । तथा च स्वर्गार्थं याग इतिवन्निंदनादिजन्यक्रोधाद्युपद्रवायेदं निंदनाद्यर्थं । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यनिघ्नता च । एवं दंडपारुष्ययोः शरीरदंडननिष्ठुरवाचोरपि निमित्तयोः सतोः शरीराभिमानेन हिंसा भवति । चेतनस्य हिंसाऽभावेनाभिमन्यमानशरीरहिंसयैव हिंसितो देवदत्त इति व्यवहारात् । तदभिमानेनेत्येतत्सर्वत्रापि ग्राह्यं । कोऽभिमानो नामेत्यतो भूतानां मामहमिति यद्वैषम्यं तदिति । अस्वकीये ममेति स्वकीयता बुद्धिः । अनहं भूतेऽहमिति बुद्धिश्चेत्यर्थः । तथा चायमभिमानो यद्देहनिबंधस्तद्वधादेव प्राणिनां वधः । प्रकृते किमायातमित्यत आह ॥ यदिति । यस्येतस्यापरस्येत्युत्तरेणान्वयः । अकयप्रविसंभूमसखहा विष्णुवाचका इत्युक्तेर्यस्य विष्णोरिति वार्थः । आभिमानो नास्तीत्यत्र कैवल्यादखिलात्मन इति च हेतुः । अखिलस्वामित्वादस्वकीयाभावेन नास्वकीयेऽस्वकीयता बुद्धिः । कैवल्य पद च कैवल्यदेहाद्यभावादिति तात्पर्ये एव व्याख्यातं । हिंसालक्षणोपद्रवोऽपि नास्तीत्याह ॥ परस्येति । अकर्तुरित्यत्र न तत्पुरुषः किंतु बहुव्रीहिरित्याशयेन तात्पर्यं । अकर्तुस्तस्यान्यः कर्ता न विद्यत इति । हिंसेत्यस्य विशेषणे इदमित्यत्र लिंगव्यत्ययेनेति प्रवृत्तं तात्पर्यं । इदमेषा । व्यत्ययोऽतिशयकुत्सनभेदेष्विति सूत्रादिति । परमात्मनोऽतिशये हिंसायाः कुत्सितत्वं । अस्वतंत्रत्वादत्यंतभेद वा द्योतयितुं व्यत्यय इत्यर्थः । तथा च भगवतोऽभिमानाभावेन भिन्नदेहाभावेन स्वातंत्र्येण च निंदनादिना कोऽप्युपद्रवो नास्तीति । नाद्यः पक्षो युक्तः । यद्यपि वेनादिकृतनिंदनादिनाऽप्युपद्रवो नास्ति । अन्यथा परमात्मा केनापि निंदनादिकं न कारयेत् । तथाऽपि वेनादिकृतनिंदनादिना स्वाभाविककोप एवाभिव्यज्यते तेन तस्य तमःप्राप्तिः । भक्ते तु चैद्यादौ स्वाभाविकः कोपो नास्ति । औपाधिकस्तु नोत्पद्यते । किंतु स्वाभाविकी प्रीतिः । ततश्चान्यावेशकृतं निंदनादिकं सोढ्वा कृपालुर्मुक्तिमेवाददादिति भावः । न द्वितीय इत्याह ॥ तस्मादिति । सर्वथाऽप्युपद्रवाभावाद्वैरानुबंधादिना केनापि प्रकारेण युंज्यात् । अत्र निर्वैरेण युंज्यादिति विशिष्टविधिः । वैरानुबंधेनेत्यादावप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीदित्यत्र वेनविशेषणे तात्पर्यं । किंतु योगमात्रविधाने वैरादेर्निषिद्धत्वात् । इयं चानुव्याख्यानसुधारीतिः ।

वस्तुतस्तु य इत्यध्याहारेण यो वैरानुबंधादिना युज्यात्सः कथंचित्पृथगन्यद्वस्तु नेक्षते इत्येकवाक्यतया योजना। तथा चान्यविषयकत्वे सति भगवद्विषयकत्वं मनसो लक्ष्यते। तदेव मुक्तिसाधनमिति भावः। अत एव तात्पर्यं ॥ कथंचिन्नेक्ष्यते पृथक्। तत्रैव मनसोऽभिनिवेशेन तदन्यं नेक्षते। वैरादीनामेकतमेनापि युंज्यात्स नेक्षत इति स्वभावकथनं विधिरिति ॥ तथा चान्यविषयकभगवद्विषयकमनोयोगलक्षणसाधनसद्भावादिह जन्मनि साधनाभाव इत्येतत्सिद्धं। ननु वैरानुबंधाद्यंशेऽपि विधिः किं न स्यादित्यतो बाधकं वक्तुं प्रवृत्तं तात्पर्यं ॥ कर्मणा मनसेत्यारभ्य कथंचनेत्यादेरित्यंतं ॥ तत्र कर्मणा मनसा वाचा यो द्विष्याद्विष्णुमव्ययं। मज्जंति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समा इति ग्रंथांतरस्थवचनं। अत्र द्विषतः पितॄणामपि नरकोक्तेर्द्वेषकस्याकार्यत्वं लब्धं। तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान्। क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु। आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि। मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यांत्यधमां गतिं। अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितं। परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरं। मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः। राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता इति गीतावचनं। अत्र द्विषतामधोगत्युक्त्याऽवजानता मोघाशत्वादेः राक्षसासुरस्वभावत्वस्य चोक्त्या द्वेषस्याकर्तव्यत्व लक्ष्यते। यदनिदत्पिता मे त्वामविद्वांस्तेज ऐश्वरं। तस्मात्पिता मे पूयेत दुरंताद्दुस्तरादघादित्यत्रैवं वक्ष्यमाणं वचनं। अत्र निंदनप्रसक्तात्पातिप्रार्थनान्निंदनस्याकर्तव्यत्वं। एतच्च सज्जीवविषयं। दुर्जनस्य विषये प्रार्थनस्य पावनस्य चायोगात्। हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निंदया तमः। विविक्षुरत्यागात्सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः। इति चतुर्थस्कंधगतवचनं। अत्रापि निंदया तमोवेशनप्रसत्युक्तेर्निंदनस्याकर्तव्यत्वं। एतदपि सज्जीवविषयं। वरतोऽपि न मुच्यंते द्वेषिणः शापतोऽपि तु। भक्तानेव निपात्यंते धर्माधर्मैस्तथेतरैः। अन्यावेशकृतं यत्तु तद्वराद्यैरपोह्यते। तद्विरुद्धस्वभावानामन्यथा न कथंचनेति ग्रंथांतरस्थं। अत्र स्वाभावद्वेषिणो वरतोऽपि मुक्त्यभावोक्त्या द्वेषस्याकर्तव्यत्वं। स्वभावभक्तस्य शापतोऽपि निपातनाभावोक्तेर्दृष्टांतत्वं। इतरैर्धर्मैरपि द्वेषिणो मुक्त्यभावः। अधर्मैर्निपतनाभाव इत्यर्थः। द्वेषविरुद्धस्वभावानामेवान्यावेशकृतद्वेषा-

तादृशानां तदेव चिंतयंति च । अन्यथाऽऽत्मनो दुःखकारणं द्वेषादिकं कथं सर्वनियामको हरिरुत्पादयेदिति । अनेन तथा नयस्य कैवल्याद्यभिमान इत्यनेनोक्ताभिमानो लक्षणोपद्रवाभावस्य परामर्श इति सूचितं । शक्यते इत्यनेन युंज्यादिति लिंगो न विधिरर्थः किंतु शक्यत्वमिति सूचितं । इदमपि द्वेषादिना मनोयोगादिकं भगवतो नोपद्रवादिकारणमित्यनेनेन न किंतु तत्प्रेरणायाः । न ऋते त्वत्क्रियत इति श्रुतेः । इति भावेनोक्तं तत्प्रेरणयेति । तादृशानामन्याविष्टानां भक्तानां तदेव यथाकथंचिद्योजनं भवत्विति द्वेषादिना मनो निवेशनं चिंतयंति । आलोचयति च । भगवांस्तादृशानां नित्यद्वेषादिमतां तदेव तत्पूर्वं मनोनिवेशनमेवेति वाऽर्थः । प्रेरणयाऽपि भगवत उपद्रवाभावो लब्ध इति भावेनाह ।। अन्यथेति ।। २७ ।। न केवलं वैरानुबंधादिना मनो योजयितुं शक्यते । किंतु भक्त्याद्यपेक्षयाऽतिशयेनेत्याह ।। यथेति । एतदभिप्रायेणैव तात्पर्यं ।। तत्रैव हेतुरिति । वैरानुबंधेन मनोयोजनस्य कर्तुं शक्यत्वेऽतिशयेन तत्साधनत्व हेतुरित्यर्थः । तन्मयतां मनसस्तत्राभिनिवेशनं । श्लोकार्थस्तु स्फुटः । अनेन प्रमेयांतरमपि लब्धमित्याशयेनाह तात्पर्यकृत् ।। यथा वैराभिनिवेशिनः संति तथा भक्त्यभिनिवेशिनो न संति । तत्कथमन्यथा भक्तानेव बहून्हरिः कुर्यादिति भाव इति ।। सदसन्मुक्तियोग्यानां भगवदभिनिवेशनस्यावश्यकत्वात्तत्र वैरादेः सुलभसाधनत्वाद्भक्तेश्च दुर्लभत्वाद्वैराभिनिवेशिनो बाहुल्येन संति । न तथा भक्ताः । अन्यथा भक्तेरेव सुलभत्वे बहून् भक्तान्कुर्यादित्याशयः ।। २८ ।। कीटः पेशस्कृतेत्यादि चैद्यादीनां भक्तियुक्तत्वप्रतिपादनमिति तात्पर्यं । तथा च कीटः कृमिविशेषः पेशस्कृता भ्रमरविशेषेण कुड्ये तद्गतकर्दमकृतनीडे रुद्धः स्वाशनदानाय यांतमनुस्मरन् संरंभभययोगेन कोपभययुक्तस्नेहेन तत्स्वरूपतां तादृश्यं विंदते लभत इति योजना । चैद्यादय ईदृशा इति भावः । अत्र सिंहावलोकनन्यायेन पूर्वस्य निर्वैरेणेत्यादेः कृत्यं वक्तुं तात्पर्यं । स्नेहाद्याय-तनदेहनाशादिनाऽप्युपद्रवोऽस्य नास्तीति निर्वैरेणेत्याद्युक्तमिति । तस्माद्वैरानुबंधेनेत्यत्रोक्तपक्षपंचके निर्वैरेण स्नेहात्कामेनेति पक्षत्रयं मुख्यं । तत्रापि क्रमात्तारतम्य । वैरभयपक्षे तु भक्त्या मुक्तावप्यस्योपासकस्य स्वस्नेहाद्यायतनस्य देहस्य चक्रादिनाशया-तनाद्युपद्रवोऽस्ति । उक्तपक्षत्रये तु नास्तीत्यभिप्रायेण निर्वैरेणेत्याद्युक्तमित्यवधेयं । पूर्वं यथा वैराभिनिवेशिन इति स्ववाक्ये वैराभिनिवेशिनां बाहुल्यं भक्तानां स्वल्पत्वं युक्त्या समर्थितं । अधुना श्रुतिमपि तत्राह । ततः कनीयांस एव देवा ज्यायांसो

असुरा इति श्रुतिः। तत इत्यस्य भक्तेर्दौर्लभ्यादित्यर्थो भाति। पूर्वश्लोके तन्मयतामित्यस्याभेदार्थभ्रांतिं वारयति ॥ तन्मयता मनसस्तत्राभिनिवेशनमिति। प्रमेयविशेषं चाह। मागधाद्या यथा नित्यं द्वेषादाग्रहिणो हरौ। न तथाऽऽग्रहिणो भक्ता ऋते ब्रह्माणमव्ययमिति हरिवंशेषु। द्वेषादाग्रहो नाम द्वेषविषये उत्तमत्वं। माहात्म्यप्रतिपादकेषु तत्र स्नेहं कुर्वत्स्वपि द्वेषस्तद्वधोद्योगः। एवं भक्त्याऽऽग्रहोऽपि तद्विषयनिंदकादेरपि जिव्हाच्छेदादि शपथं तदुन्मूलनोद्योगादि। एतच्च भाविब्रह्मत्वे भीमसेने स्पष्टं। अनेन केवलभक्त्याऽभिनिवेशिनोऽल्पाः किंतु तदाग्रही सुतरां दुर्लभ इति प्रमेयाविशेष उक्तः। अत्र योग शब्दार्थमाह। योगः स्नेहः। संरंभभययुक्तस्नेहेन। प्रीतिः स्नेहस्तथा योगः प्रेमबंध इतीर्यत इति शब्दनिर्णये। अनेन शाकपार्थिव इत्यत्र प्रिय पदस्येव संरंभभययोगेनेत्यत्र युक्त पदस्य लोप उक्तो भवति। अभिधाने स्नेहः प्रीतिरित्यादि शब्दैरीर्यत इति योजना ॥ २९ ॥ न केवलं चैद्यः किंतु बहवोऽप्यन्याविष्ठा भक्ता एवमित्याह ॥ एवमिति। एवं चैद्यवद्बहवो भगवति कृष्णे मायामनुजे स्वेच्छया मनुष्यवत्प्रतीयमाने वस्तुत ईश्वरे वैरेणानुचिंतया वैरपूर्वकभक्त्या धूतपाप्मानः संतस्तमापुरिति योजना। अत्र वैरेणेत्यस्य युक्त्याऽपी-त्यध्याहृत्यानुचिंतयेत्यनेनान्वयः। न धूतेत्यनेन। अनुचिंता पदं च भक्तिवाचीत्याशयेनाह तात्पर्यकृत्। वैरयुक्तयाऽप्यनुचिंतया तमापुः। अनुचिंतेति तामाहुर्भक्तिपूर्वा तु या स्मृतिरिति च। अत्र श्लोकेऽनुचिंता पदस्य भक्तिपरत्वं। द्वेषादेरन्यावेशकृतत्वं भगवतः कृपालुत्वात् द्वेषस्यागणनं। स्वाभाविकभक्तेरेवानुसरणं। इत्यादिकं कुतः कल्प्यत इत्यतोऽत्र सर्वत्रैकं प्रमाणमाह ॥ स्नेहादन्न ददातीति। स्वाकर्षणभयेऽपि च विद्यमानेऽल्पकोपे संगतिस्नेहतस्तथा। पेशस्कद्रूपतां कीटो यथा याति तथैव तु। चैद्याद्योऽसुरावेशाद्धरौ द्वेषयुता अपि। निजस्वभावया भक्त्या नीता हरिसरूपतां। तथा हि करुणो विष्णुरन्यावेषाद्यदि द्विषन्। हीयते किं भमानेन नित्यानंदस्वरूपिणः। देहबंधयुतानां हि द्वेषिणापकृतं भवेत्। मम को ह्यपराध्येत निर्दोषसुखरूपिणः। अतो मय्यपराधस्तु स्वास्मिन्नेव न मे भवेत्। अतो यच्चासुरवशात्कृतमेतेन दुष्कृतं। अनादिभक्तो यस्मान्मे मोचयिष्येततस्त्वहं। ॥

यादि यद्यपि द्विषन्नास्ते, चैद्यादिस्तथाऽपि करुणो विष्णुरिति मत्वा मोचयतीति योजना । एतत्सर्वमभिप्रेत्यैव स्मर्तव्यो भगवान्नित्यमित्यर्थेनैव हि क्वचित् । द्वेषादिव गुणाननाह पुराणे वृद्धवाक्यवत् । इत्यनुव्याख्यानव्याख्यावसरे सुधायां वैरेण यन्नृपतय इत्यादि स्मरणयोगप्रधानकवाक्यानां स्मरणकर्तव्यत्वे तात्पर्यं गतिः । द्वेषाच्चैद्यादय इत्यादिना द्वेषप्रधानकानां गुणे तात्पर्यं गतिरित्युक्तं । गुणप्रकारश्च शापादिना द्वेषिणोऽपि चैद्यादयस्तात्कालिक . द्वेषमनुरूप्य पूर्वतनीं · भक्तिमेवापेक्ष्य भगवता मोचिताः । अहो कृपालुत्वं निर्विकारत्वं सत्यसंकल्पत्वं चेति तत्रैवोक्तः । वृद्धवाक्यवदिति प्रतीतार्थे तात्पर्याभाव एव दृष्टांतः । ननु शाब्दप्रमाजनकत्वे पुराणवाक्यस्य तथात्वेऽप्रामाण्यापत्तेः । तथा च पुराणवाक्यस्य प्रतीयमाने द्वेषहेतुकत्वे न तात्पर्यं । किंतु कृपालुत्वे तात्पर्यं । तद्बोधलाभश्च द्वेषादिति पंचमी ल्यब् लोप निमित्ता । कृपयेत्यध्याहारः । द्वेषमनिरूप्य कृपया तद्गतिं गता इति योजनया वृद्धवाक्यं तु प्रतीतिकेऽर्थे न तात्पर्यवत् । द्विषदन्नं न भोक्तव्यमित्यत्र तात्पर्यवदपि न तच्छाब्दबोधजनकं । वचनलिंगानुमा हि सेति कर्मनिर्णयोक्तेः । अनुमानप्रकारश्च तट्टीकायां न्यायामृते च व्यक्तः ॥३०॥ न केवलं वैरेणानुचिंतया तमापुः किंतु कामादिभिरपीत्याह ॥ कामादिति । कामादित्यादौ तृतीयार्थे पंचमी । कामेन यथा यथावत् । स्वयोग्यया भक्त्या सहेति केचित् । एवं स्नेहेन मित्रादि साधारणस्नेहेन यथावद्भक्त्या सह । अपरे एवं भयेन द्वेषेणापि यथावद्भक्त्येश्वरे मन आवेश्य तदघं यद्द्वेषादिना प्राप्तमघं यथावद्भक्त्या पश्चात्तापयुक्तया भक्त्या हि बहवस्तद्गतिं गताः । भगवत्प्राप्तिं गता इति योजना । अत्र यथेति दृष्टांतस्तथेत्यस्याश्रवणात् । किंतु योग्यतार्थः । यथा भक्त्येत्येतदावृत्त्या तदघं हित्वेत्यत्र संबध्यते । कारणांतरश्रवणात् । इत्याशयेनाह तात्पर्यकृत् । कामादिभिरपि यथावद्भक्त्या सहैव मन आवेश्य तदघं यत्तु द्वेषादिकृतमघं यथा भूतया भक्त्या हित्वेति । अनेन तदघमिति भिन्नं पदं । यद्द्वेषादिकमिति शेषः । भक्त्येति सहयोगे तृतीया । यथा पदं योग्यपरमिति सूचयति । कामस्यादित्वेऽपि द्वेषस्यैव विशेषमघकारणत्वात् । द्वेषादित्युक्तिः । मूले स्नेहपदेन भक्त्यंतर्गतसुदृढस्नेहपरं । पृथगुक्त्ययोगात् । अघकारणत्वायोगाच्च । किंतु कृष्णस्य मार्गगमने शत्रवो नोपद्रवेयुरिति सैन्यस्य सह प्रेषणकारणीभूतयुधिष्ठिरादिगतस्नेहपरामिति ध्येयं ॥ ३१ कामादेरुदाहरणमाह ॥ गोप्य कामादिति । अत्र पूर्वानुरोधान्मानांतरानुसाराच्च यथा भक्त्येत्यनु-

वर्तेते । तद्गतिं गता इति च कामाद्भोगलौल्यात् । भयात्कदा मारयतीति भयात् । वृष्णयो यादवाः । संबंधाद्देहानुबंधरूपबांधवात् । यूयमित्यपरोक्षीकृतयुधिष्ठिरादीनां निर्देशः । स्नेहान्मित्रादि साधारणस्नेहात् । वयमिति नारदादिनिर्देशः । भक्त्या कामादिरहितया केवलभक्त्या । एतदपि कृष्णावतारदशायामिति ज्ञेयं । अन्यदा सर्वेषामपि केवलभक्तत्वात् कंसाविष्टभृगोर्मुनित्वाद्धर्मादीनां चोत्तमदेवतया नारदादप्यधिकं केवलभक्तत्वात् । तत्रापि भीमसेनस्य न कदाऽपीदृशस्नेहः । परममाहात्म्यज्ञाने जाग्रति तस्याजननात् । इत्यनुसंधेयां योजनात् । गोप्यः कामाद्गति गता इति प्रत्येकं द्रष्टव्यं । अत्र भक्तेति पूरणीयमिति वक्तुं कसचैद्याविष्टांश्च वक्तुं प्रमेयविशेषं च वक्तुं तात्पर्यं प्रवृत्तं ॥ गोप्यः कामयुता भक्ताः कंसाविष्टः स्वयं भृगुः । ज्ञेयो भययुतो भक्तश्चैद्यादिस्था जयादयः । विद्वेषसंयुता भक्ता वृष्णयो बंधुसयुताः । बहुमानस्नेहसाम्याद्देवा भक्ताः प्रकीर्तिताः । स्नेहोपसर्जनादेव बहुमानान्मुनीश्वराः । बहुमानोऽपि देवानामृषिभ्योऽभ्यधिको मतः । ब्रह्मवीद्रेंद्रकामादेरितरेषां यथा क्रमामिति ब्रह्मतर्के ॥ अत्र गोपीत्वदशायामेव कामयुतत्वं । असुरत्वदशायां केवलभक्तत्व । भृगोरपि कंसेनाविष्टत्वदशायामेव भययुक्तभक्तत्वं । चैद्यादिस्था इत्यत्र स्वनिष्ठावेशकर्तृत्वसंबंधेन हिरण्यकशिप्वादिनामकदैत्यस्थत्यं ज्ञेयं । दैत्यानामेव पिशाचस्थानापन्नत्वात् । बंधुसयुता बंधुत्वसंयुताः । माहात्म्यज्ञानपूर्वकसुदृढस्नेहो भक्तिः । केषुचित्तु भक्तेषु माहात्म्यज्ञानलक्षणबहुमानस्नेहयोः समानाधिकरणयोः साम्यं । केषुचित्तु माहात्म्यज्ञानस्यैवाधिकत्वं । अत्राधिकारिद्वैविध्यविवक्षायामधमेषु भक्तेषु ऋष्यादिषु स्वगतप्रचुरस्नेहकप्रचुरमाहात्म्यज्ञानवत्वं । तदपि तारतम्यानुसारेणोत्तमेषु देवेषु स्वगतस्नेहसमानमाहात्म्यज्ञानवत्वं । ऋष्याद्यपेक्षया माहात्म्यज्ञानमाधिकमेव । एतदपि तारतम्येन । अधिकारित्रैविध्यविवक्षायां तु स्वगतस्नेहापेक्षया प्रचुरमाहात्म्यज्ञानवत्वं । अधमानां समोभयत्वं । मध्यमानां प्रचुरस्नेहवत्वं चोत्तमानां ब्रह्मादीनां सर्वमपि तत्तत्तारतम्यानुसारेणेत्यवध्येयं ॥ ३२ ॥ द्वेषयतस्यापि चैद्यस्य भगवत्प्राप्तौ वेन-

शब्दे भक्तिपरः अन्यथा दूषणाभिनिवेशस्य यद्यदिरप्याधिक्ये वैरे सत्वेनापायो नास्तीत्यस्य बाधापत्तिरित्याशयेन व्याचष्ट तात्पर्यकृत् ॥ कतमोऽपि भक्तियोगो न वेनस्य । तस्मात्केनापि प्रकारेणोपायेनैव मनो निवेशयेत् । नानुपायेन । उपायो भक्तिरुद्दिष्टो द्वेषाद्या अनुपायका इत्यभिधानामिति ॥ स्पष्टमेतत् ॥ ३३ ॥ पेशस्कृता रुद्ध इत्यत्र चैद्यादयः स्वतो भक्ता असुरावेशाद्वेषिण इत्यत्र हेतुर्मातृष्वस्रेय इत्यादीत्येवं तात्पर्येणैव श्लोकोऽवतारितः । इत्यत्र हेतुः इत्यत्रेति शब्दात्परमुक्तामिति । हेतुरित्यतः परमुच्यत इति शेषः । मातृष्वस्रेय इति ढकि लोप इत्यनुवृत्त्या पतितान् मातृष्वसुश्चेति सूत्रात् । ढकि अत लोपे च रूपं । हे पार्थिव वो युष्माकं मातृष्वसुः पुत्रश्चैद्यो दंतवक्रश्च विष्णोः पार्षदौ विप्रशापात्पदच्युताविति योजना स्पष्टा ॥ ३४ ॥ विप्रशापात्पदच्युताविति श्रुत्वा युधिष्ठिरः पृच्छति ॥ कीदृश इति श्लोकद्वयेन । हरिदासान् जयादीन् अभिमृशति स्पृशतीति हरिदासाभिमर्शनः शापः कीदृशः किं प्रकारः । कस्येति कर्तृविशेषप्रश्नः । विप्रशापादित्यनेन सामान्यस्य निश्चितत्वात् । शापप्रयुक्तो भवश्चाश्रद्धेय इवाविश्वनीय इव भाति । तत्र हरेरेकांतिनां नियतभक्तानां देहेंद्रियासुहीनानामसवः प्राणा वैकुंठपुरवासिनां वैकुंठस्य पुरं वैकुंठाख्यपुरमिति वा । एतत्त्रयं हेतुः । एकांतिनां परोपद्रवायोगात् । देहादिहीनानां पुनरुत्पत्त्ययोगात् । वैकुंठपुरात्पुनरावृत्तेरयोगाच्च । अतो देहसंबंधस्य संबंधं संबध्यतेऽनेनेति निमित्तं एतदाख्यातुमर्हसीति योजना ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ नारद उत्तरमाह ॥ एकदेत्यादिना श्लोकपंचकेन । भगवद्भक्तान् । भगवंतं च द्रष्टुकामा भुवनत्रयं चरंतो ब्रह्मणः । पुत्राः सनंदनादयो यदृच्छया भगवादिच्छयैकदा विष्णोर्लोकं जग्मुः ॥ ३७ ॥ पंच वा षड्वा पंचषट् । समासांतरस्य चो भावो अनित्यत्वात् । पंचषड् हायना अब्दा यस्य । हायनोऽस्त्री शरत्समा इत्यमरः । तादृशोऽर्भोऽर्भकस्तस्याभेवाभा येषां ते पंचषड्ढायनार्भाभाः । ब्रह्मणः प्रथमकल्पे रुद्रः प्रथमसंभवः । सनकाद्याश्च वाराह इत्युक्तेः । पूर्वेषां पूर्वजा ब्रह्मणो ज्येष्ठपुत्राः । दिग्वाससः । एतच्च विशेषणत्रयं सनंदनादीनां । तथा च जग्मुरिति पूर्वेणान्वयः । तान् शिशून्मत्वा द्वाःस्थौ जयविजयौ प्रत्यषेधतां वेत्रविधानेन न्यवारयतामिति योजना ॥ ३८ ॥ अत्र प्रत्यषेधतामित्यनेन शापनिमित्तमात्रमुक्तं । शापप्रकारश्च वक्ष्यते । देहेंद्रियासुहीनानामित्यादिना प्राप्तापुनर्भवासंभवशंका कथं निरस्तेत्यतस्तात्पर्यकृदाह ॥ द्वाःस्थावित्यनेनाधिकारस्थत्वामिति ।

अनेनापि कथं परिहार इत्यतः प्रमाणमुपन्यस्यति ॥ अधिकारस्थिताश्चैव विमुक्ताश्च द्विधा जनाः । विष्णुलोकस्थितास्तेषां वरशापादियोगिनः । अधिकारस्थिता मुक्तिं नियतं प्राप्नुवंति च । विमुक्त्यनंतरं तेषां वरशापादयो न तु । देहेंद्रियासुयुक्ताश्च पूर्वं पश्चान्न तैर्युताः । अप्यभीमानिभिस्तेषां देवैः स्वात्मोत्तमैर्युता इति तंत्रसारे ॥ अनेन विष्णोः पार्षदा गरुडानंतविष्वक्सेन-जयादयो द्विविधाः संति । वैकुंठादिधामत्रयोद्देशेऽपि द्विविधः । अमुक्तगम्यो मुक्तमात्रगम्यश्चेति । तत्रामुक्तगम्यदेशे विद्यमानाः पार्षदाः संसारिणः । मुक्तदेशे तु मुक्ताः । तथा च देहेंद्रियहीनानामित्युक्तं हेतुत्रयसिद्धं । अत एव शेषस्य लक्ष्मणादिभावेन भवः गरुडस्याऽपि शापादिना नावताराः सनंदनादीनामपि लिंगत्वमेव । वाराहकल्पब्रह्मजातशरीरवत्वात् । तथा चापराध-शापत्वप्रयुक्तजन्मादिमत्वं सर्वं युक्तमित्युक्तं भवति । जना गरुडानंतादयः पार्षदा अधिकारस्था विमुक्ताश्चेति द्विविधा विष्णुलोके स्थिताः । एषां मध्येऽधिकारस्थितास्तद्दशायां वरशापादियोगिनो ब्रह्मलयकाले नियतं यथा भवति तथा मुक्तिं यांति । विमुक्त्य-नंतरं तैर्जडदेहादिभिरपि जडदेहादिनाऽपि स्वात्मोत्तमैर्देवैस्तेषां गतदेहादीनामभिमानिभिः । घञ्यमनुष्ये बहुलमिति अभीत्यस्य दीर्घः । अभिमानवद्भिर्युता भवंति अत एव चानन्याधिपतिरिति सूत्रं । मुक्तः स्वकीयावरयंत्रताऽस्ति इत्यनुव्याख्यानसुधयोर्विवृतमेतत् । अत्र देवैरित्यनेनैकादशस्कंधे वक्ष्यमाणा असुरा मित्राश्चाभिमानिनो मुक्तौ न संतीति ध्वनितं ॥ ३९ ॥ एवं प्रतिषेधेन कुपिताः सनंदादयोऽपश्यन् कोपेन जयविजयावपश्यन्नित्यर्थः । मधुद्विषः पादमूले पादसमीपे । रजस्तमोभ्यां तत्कार्याभ्यां रहितं । युवां वासं न च नैवार्हथः ॥ ४० ॥ पापिष्ठां पापो दैत्यस्तद्युक्ता पापिनी । अतिशयेन तथा भूतामासुरीं । सुरभिन्नोऽसुरस्तत्संबं-धिनीं योनिं । आश्वितः शरीरात् । यात गच्छतामित्यूचुश्चेति शेषं कृत्वा योजना । न केवलं कुपिता अपश्यन् किं त्वित्यूचुश्चेत्यर्थः । अत्र पापिष्ठामित्यनेन [illegible] । आसुरीमित्यस्य [illegible] । [illegible]ऽपि न

योज़ना तु स्फुटा ।। ४२ ।। सौकरं वपुर्वराहसंबंधिशरीरं बिभ्रता हरिणा हिरण्याक्षो हत इति योजना । जिघांसुर्हंतुमिच्छुर्मृत्युहेतवे मरणरूपप्रयोजनाय नाना यातना बह्वून् शरीरोपद्रवान् हिरण्यकशिपुरकरोदिति योजना ।। ४३ ।। सर्वभूतात्मभूतां तत्र तात्पर्यं ।। सर्वभूतात्मनि भूतामिति ।। सर्वभूतस्वामिनि भूतं दासभूतं । प्रशांतं । प्रकर्षेण विष्णुनिष्ठबुद्धिं । अतदर्हणमुक्तनानायातनाऽयोग्यं । भगवत्तेजसा स्पृष्टं भगवदनुग्रहाय तेजसा सामर्थ्यविशेषेण स्पृष्टं युक्तं । तं प्रह्लादं । उत्तमैर्हननोद्योगैर्हंतुं नाशक्तोदिति योजना ।। ४४ ।। ततो वराहेण नृसिंहेन च हननानंतरं । तौ केशिन्यां राक्षस्यां राक्षसौ जातौ राक्षसत्वजातिमंतौ । मातृजातिः सुतानामित्युक्तेः । कीदृशौ किं नामानौ कस्य सुतावित्यतः सर्वलोकप्रतापिनौ रावणकुंभकर्णश्चेति नामवंतौ विश्रवसः सुताविति ।। ४५ ।। तत्रापि रावणादिजन्मन्यपि शापमुक्तये न्यहनादिति योजना । त्रिषु जन्मस्वहमेव हन्मीति विष्णोर्वरो हिरण्यकशिप्वादि-जन्मनि सुराद्यवध्यत्वविषयको धातुर्वरश्च ग्रंथांतरादवसेयौ । दैत्यजन्मांतरं राक्षसत्वे तदनंतरं मानुषत्वे तदनंतरं सायुज्ये च किं कारणमित्यतस्तात्पर्यकृत्प्रमाणमाह ।। हिरण्यकशिपुर्भूतममन्यत मृतौ हरिं। अतो भयानको जातस्तत्र राजानमेव च । मत्वा राजैव संजातः कृष्णं चक्रादिलक्षणैः । मृतिकाले हरिं चैव मत्वा भक्त्यैव केवलं । द्वाःस्थत्वं हरिमाविश्य प्रापैव मनुजोऽपि त्विति गारुडे ।। भूतराक्षसं भयानको राक्षसः । यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यंते कलेवरं । तं तमेवेति कौंतेयेत्युक्तेः । केवलं भक्त्या द्वेषमुज्झित्वा बहुपश्चात्तापयुक्तया महाभक्त्या निमित्तेन मनुजोऽपि हरिमाविश्य प्रापेत्यन्वयः । तु शब्दस्य तत्रेत्यनेनान्वयः । रावणजन्मानि त्वित्यर्थः । राजैव सजात इत्यनंतरं तत्र त्वित्यनुवर्तते । राजजन्मानि त्वित्यर्थः । एतत्सर्वं हिरण्याक्षेऽप्यनुसंधेयं ।। ४६ ।। वनवासकाले भविष्यंतीं मार्कंडेयकथां मनासि कृत्य श्रोष्यसीति लृट् प्रयोगः । तौ रावणकुंभकर्णौ ।। ४७ ।। कृष्णचक्रहतांसौ कृष्णचक्रहतमंहस्त्रिजन्मकृतं पापं ययोस्तौ । वैरानुबंधतीव्रेण वैरयुक्तभक्तिभरेणात्युत्कटध्यानेनाच्युत-साम्यतां ।। स्वार्थे ष्यञ् । अच्युतदेहप्रवेशं नीतौ । विष्णुपार्षदौ पुनर्हरेः पार्श्वं जग्मुरिति योजना । अत्र द्वेषेणैव साक्षात्साम्यं किं न स्यादित्यतो बहुप्रमाणबाध उक्तः । प्रमाणांतरबाधं चाह तात्पर्यकृत् ।। विष्णुभक्तेश्च तज्ज्ञानादन्यतो मुक्तिवाचकाः । विष्णोर्गुणस्वाम्यवाचः श्रीब्रह्मादेस्तथा क्रमात । विष्ण्वादिद्वेषतश्चैव सुखवाचस्तथाऽखिलाः । मोहनार्थाः समुद्दिष्टा यथार्थद्योतका-

स्तथेति प्रकाशसंहितायां ॥४५॥ श्रीब्रह्मादेः क्रमाद्गुणन्हासवाच इत्यनुवर्तते । विद्यमानगुणानां न्हासवाच इत्यर्थः । बुध्या विवेकिनां क्रमादवरताक्रमात् । विद्यमानश्रीब्रह्मादेः सकाशाद्विष्णोर्न्हासवाच इति वाऽन्वयः । तथार्थद्योतका विरुद्धार्थद्योतकाः । अन्येऽपि तथा मोहनार्थाः समादिष्टा इत्यर्थः । एतच्च वचनं क्वचित्तात्पर्ये कोश इह नास्ति । किंतूत्तराध्यायादावभिधानपूर्वकं वैरानुबंधपदं व्याचष्टे ॥ वैरानुबंधो वैरयुक्ता भक्तिः । अनुबंधस्तु भक्तिः स्याद्बंधः स्नेह उदाहृत इति प्रकाशसंहितायां ४८ ॥ अच्युतात्मनि विष्णुमनस्के । अत एव महात्मनि । दयिते दयाविषये । पुत्रे प्रह्लादे विद्वेषः कथमासीत् । यन्निमित्तमासीत्तन्मे ब्रूहीति योजना ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां मंदनंदिन्यां प्रथमोऽध्यायः ॥ ७–१ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ युधिष्ठिरकृतप्रश्नं प्रतिवक्तुं प्रारभते ॥ भ्रातरीति । भ्रातरि हिरण्याक्षे क्रोडमूर्तिना वराहमूर्तिना । रुषा हरिविषयककोपेन शुचा भ्रातृविषयकशोकेन पर्यतप्यत संतापमकार्षीत् ॥ १ ॥ दष्टदशनच्छदोऽधरोष्ठो येन स हिरण्यकशिपुर्धूम्रं यथा भवति तथाऽबरं निरीक्षन् इदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ २ ॥ करालदंष्ट्रोग्रदृष्ट्या भयंकरदंष्ट्राभिर्युक्तया उग्रदृष्ट्या निमित्तेन दुष्प्रेक्ष्यभ्रुकुटीमुखः प्रेक्षितुमशक्यभ्रुवोराक्रमयुक्तमुखः । इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ ३ ॥ संबोधनद्योतकस्य भो इत्यस्यादराद्विरुक्तिः । स्युः प्याट् पाडंग हे है भोरित्यमरः । भो भगो इति प्रादेशः । पोलोव्योरिति लोपः । दानवदैतेया इति सामान्यतः संबोधनं । द्विमूर्धनित्यादि तन्नामकीर्तनं । हयग्रीवेति तन्नामकदैत्यसंबोधनं । पाक इल्वलेत्यत्राविवक्षणात्संहिताभावेन तत्कार्य एकदेशाभावः । वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षत इत्युक्तेः । असंधिः काव्य एव दोषः । क्रियता । मदुक्तमिति शेषः । आश्वित्यस्य माचिरमिति विवरणं चिर यथा न भवतीति ॥ ४ ॥ ५ ॥ क्षुद्रैरल्पैः सपत्नैः शत्रुभिः । अदितिपुत्रैरिति यावत् । वस्तुतो दैत्यादित्यसमेनापि उपधावनैर्देवकर्तृकोपसत्तिभिः । टीकायां स्योदवनैरिति लेखकदोषः । स्वपादवनैरित्येव स्वपादभजनैरित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि लेखकदोषा मार्जनीयाः । तुष्टेन पार्ष्णिग्राहेण देवरक्षकेण हरिणा घातितो हननं प्रापित इति योजना । तदानीमादित्यां हरेरवता-

इत्यभिधानं । मायावनौकसो मायया कापट्येन वनस्थानकवराहरूपस्येत्यर्थः । भजंतं स्वसेवकं भजमानस्य स्वसेवानुसारेण फल-दातुः । बालस्येवास्थिरात्मनश्चंचलमनस्कस्य । युधिमच्छूलभिन्नग्रीवस्य तस्य भूरिणा रुधिरेण प्रियं भ्रातरं हतव्यथः सन् तर्पयिष्य इति योजना ॥ ७ ॥ ८ ॥ तस्मिन्नष्टेऽदृष्टे दुष्टे वा कूटे कपटे हते सति । कृत्ते मूले वनस्पतौ विटपाः शाखा इव विष्णुप्राणा दिवौकसः । अनायासेन शुष्यंतीति योजना ॥ ९ ॥ अहं हरिमन्वेषयामि । यूयं तावद्विप्रादिसमेधितां भुवं यात । दानका-नित्यत्र स्वार्थे क प्रत्ययः । यद्वा । मत्वर्थे कः । तथा च तपादींस्तद्वतो ब्रह्मादीन्वा सूदयध्वमिति योजना ॥ १० ॥ तावता विष्णोः किमपकृतमित्यत आह ॥ विष्णुरिति । देवर्षिपितृभूतानां धर्मस्य च परायणं । मुख्याश्रयो यज्ञ इज्यत इति यज्ञः । पुमान्पुरुषः । धर्ममयो धर्मप्रधानो विष्णुः । द्विजक्रियामूलो द्विजानां ब्रह्मक्षत्रादीनां क्रिया तप आदिका मूलमुपोद्बलिका यस्य तादृशः । यत्र यत्र द्विजादयस्तं तं जनपदं यात । संदीपयत वन्हिना ज्वलयत । वृश्चयत । ओ व्रश्चू च्छेदन इति धातोः । छेदनं कुरुतेति योजना । तथा च द्विजानां यज्ञकारित्वेन गवां हविःसंपादकत्वेन वेदानां मंत्रादिरूपत्वेन वर्णाश्रमोचितक्रियाणां विहितत्वेन विष्णुप्रीतिसाधनतया विष्णूपोद्बलकत्वेन तदपकारे विष्णोरपकृतं भवतीति भावः । विष्णोः स्वस्यैव सर्व मूलत्वेन द्विजाक्रियामूलत्व-मित्येतदासुरं मत । एवमन्यदपि विरुद्धमासुर मत बोध्य । अत एवात्र तात्पर्यं ॥ विप्रयज्ञादिमूल तु हरिरित्यासुर मत । हरिरेव हि सर्वस्य मूलं सम्यङ्मतो नृपेति ब्राह्मे ॥ सर्वस्य मूलमित्यतः परमिति शब्दोऽनुवर्तनीयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ आज्ञा-नुसारेण भृत्यानां करणप्रकारमाह ॥ इति ते भर्तृनिर्देशमित्यादि सार्धश्लोकत्रयेण । योजना तु स्फुटा । कदनं हिंसा । कद हिंसा-यामिति धातोः । राजाधिष्ठानं पुरं ग्रामो बहुजनाकीर्णस्थानं व्रजं गवामावासस्थानं । गोपालवसतिर्वा । आश्रमो मुनिवास उद्यानं महावनं क्षेत्रं श्रीमुष्टादि । आराम उपवनमाकरो रत्नाद्युत्पत्तिस्थानं खेटो नाट्यस्थानं खर्वटो वसनविक्रयस्थानं घोष आभीराणां पल्ली पत्तन वणिग्भिरधिष्ठितं । आजीव्यान्नारिकेलक्रमुकपनसादिवृक्षान् । शरणानि गृहाणि ॥ १३ ॥ १५ ॥ एवं विप्रकृते विनाशिते लोके लोकपाला देवा अलक्षिता अदृष्टाः । कटोदकं धर्मोदकं । शकुनिमित्यादीनि नव पुत्रनामानि । रुशद्भानुं हिरण्याक्षपत्नीं । जननीं हिरण्याक्षमातरं । देशकालज्ञो मृतस्य पुत्रादिगृहे तत्काले यद्वक्तव्यं तत्ज्ञः । श्लक्ष्णया मनोहरया गिरा ।

इदमाहेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ २० ॥ अंबांबेति दितेर्वधूरिति रुशद्धानोः संबोधनं। श्लाघ्यो जनैः शूराणामीप्सित इष्टः। अनेन श्लाघ्याऽभीप्सितप्राप्त्या शोको न कार्य इत्युक्तं भवति। नाप्येकत्र संवासो गत इति तस्याध्रुवत्वनियमादित्याह ॥ भूतानामिति। प्रपायां नानापथा गच्छद्भ्यो दीयमानपानीयशालायां। प्रपा पानीयः स्यान्मंत्रशाला प्रतिश्रय इत्यभिधानं। दैवेन कर्मवशेनैकत्र नीतानां संगतानां तथा पूर्वं पश्चान्योन्नीतानां वियुक्तानां संवासोऽध्रुव इति योजना ॥२१॥ तत्त्वमुपदिशति ॥ नित्य आत्मेत्यादिना श्लोकपंचकेन। नित्यः स्वरूपतोऽव्ययो देहतोऽपि व्ययरहितः। शुद्धो गुणत्रयरहितः। सर्ववित्सर्वज्ञः। सर्वगः सर्वत्र गतः। परः स्वतंत्रः। असावात्मा हरिर्गुणान्पूर्वं सौक्ष्म्येण विद्यमानान् आदिसृष्टौ स्वमायया स्वेच्छया विसृजन् आत्मनो जीवस्य लिंगं मन आदि षोडशकलात्मकलिंगशरीरं धत्ते धारयति। पुष्णाति चेति योजना। एतदेवाभिप्रेत्य तात्पर्यं ॥ जीवमन आदीनामाधारं ब्रह्मेति ॥ अत्र धत्तं इत्यनेन नियामकत्वेन भगवतोऽतःस्थितत्वप्राप्त्या जीवस्येव गुणप्रयुक्तो बंधस्तस्यापि स्यादित्यतः स्वातंत्र्यपारतंत्र्याभ्यां संभोगो नेशजीवयोरित्युक्तरीत्या तस्य न बंधः। किं त्वज्ञेन बद्धजीवेन तत्समीपस्थो भगवानपि भ्रांत्या तथा दृश्यत इत्याह ॥ यथेति। नौकादिकमधिरुह्य जले गच्छतः पुंसः प्रचलतांऽभसांऽभोगतप्रतिबिंबभूततरुसमूहेन निमित्तेन तीरस्थतरवोऽपि यथा चला इव दृश्यंते। यथा वा चक्षुषा भ्राम्यमाणेन भ्रमणयुक्तेन भूरपि भ्रमतीव दृश्यते ॥ २२ ॥ २३ ॥ एवं गुणैर्भ्राम्यमाणेऽज्ञानभ्रमादिबंधयुक्ते। मननान्मन उद्दिष्ट इत्युक्तेः। मनसि जीवे। अविकलो वैकल्यरहितः पुमान्परमपुरुषोऽलिंगो लिंगशरीररहितो लिंगवान् जीवभ्रांत्या तत्साम्यतां।'स्वार्थे ष्यञ्। तत्साम्यतां यातीति योजना। एतत्सर्वमभिप्रेत्य प्रवृत्तं तात्पर्यं ॥ लिंगवानिव जीव इव। असमं समतामेति भ्रांतिदृष्ट्यैव केवलं। जीवेन ब्रह्म न समं तत्त्वदृष्ट्या कथंचनेति षाड्गुण्ये। यथोदचलनाद्वृक्षप्रतिबिंबचलनात्। तटस्थवृक्षचलनं कल्पयेदबुधो नरः। तथा मनसिजैर्दोषैराभासे दूषिते नरे। आभासिनो ब्रह्मणश्च दोषमज्ञः [illegible] तथैव स्वात्मनो दोषाद्दोषवद्ब्रह्म पश्यतीति ब्रह्मतर्के ॥ असमं ब्रह्म ॥

य एषः प्रक्रम्यमानपरामर्शित्वात्पुलिंगं । आत्मविपर्यासः परमात्माधिष्ठानको भ्रमः । तस्य फलमाह ।। एवमिति । एवं भ्रमे सति प्रियाप्रिययोगादयो दोषा भवंतीति योजना ।। २५ ।। वियोगो बंधुभिः । कर्म पापं । संसृतिः संसारबंधः । स्मृतोऽनुभवसिद्धो विविधशोकश्च विवेकःस्मृतिः वस्तुतोऽविवेकिन एव । अविवेकेऽसम्यग्ज्ञाने विवेकस्मृतिः सम्यग्ज्ञानमिति भ्रांतिरित्यर्थः । अतो दोषमध्ये परिगणनं युक्तं । एतदेवाभिप्रेत्य तात्पर्यं ।। विवेकस्मृतिरविवेकिन एव विवेकित्वभ्रांतिरिति ।। अत्र तत्त्वोपदेश हिरण्यकशिपोः केशवे भक्तिः प्रतीयते । अतः कथं तत्स्तोतारं प्रह्लादं द्वेष्टीत्यत आह तात्पर्यकृत् ।। अंतर्हिरण्यकादीनां भक्तिरस्त्येव केशवे । असुरावेशतस्त्वेन्यान्हरिस्तोतॄन्द्विषंति चेति पाद्मे ।। २६ ।। भूतानामिह संवासोऽध्रुव इति न केवलं मयोक्तं किं त्वत्रेतिहासमप्युदाहरतीत्याह ।। अत्रेति । प्रेतबंधूनां कस्यचिन्मृतस्य ज्ञातीनां । तमितिहासं निबोधत । जानीत । बुध्यतेर्व्यत्ययेन शप् ।। २७ ।। उशीनरेषूशीनरस्य जनपदेषु । तद्राजस्य । लुग्बहुष्विति लुक् । ज्ञातयो बांधवा उपासंत तद्विषयकचिंतामकुर्वन् ।। २८ ।। असृगाविलं रक्तेन व्याप्तं ।। २९ ।। स्तब्धाक्षं निश्चलनेत्रं । संरंभात्कोपात् । रजकुंठमुखांभोजं धूलिधूसरमुखांबुजं यस्य तं । छिन्न आयुधयुक्तभुजो यस्य तं ।। ३० ।। तत्पदयोः पत्युः पदयोः ।। ३१ ।। आक्रंदनयोच्चरोदनेन नृणां शोचं सृजंत्यः कुर्वाणा विलेपिरे परिदेवनं चक्रुः ।। ३२ ।। हे प्रभो नाथ । भवान्येनाकरुणेन विधात्रा नोऽस्माकं दृशामगोचरमविषयं देशं नीतः । उशीनराणां वृत्तिदः कृतोऽधुना शुचं विवर्धनः कृतः । तं विधातारं धिक् । अहो आश्चर्यमिति योजना ।। ३३ ।। हे महीपते । सुहृत्तमेन कृतज्ञेन त्वया विना कथं स्याम तिष्ठामः । हे वीर । तव पादयोः शुश्रूषतीनामस्माकं त्वं यत्र यास्यसि तत्रानुयानं दिशेति योजना ।। ३४ ।। निर्हारं शवनिर्हरणं । अनिच्छंतीनां मृतं पतिं परिगृह्यैवं विलपतीनां सतीनां । विलपतीषु सतीष्विति यावत् । यस्य च भावेन । भावलक्षणमिति षष्ठी । अर्कोऽस्तं यथा भवति तथा सन्यवर्तत रथनिवर्तनमकरोदिति योजना ।। ३५ ।। परिदेवनं विलापनं । योजना तु स्फुटा ।। ३६ ।। बालरूपस्य यमस्योक्तिप्रकारमाह ।। अहो इति । मत्तो वयसाऽधिकानां लोकविधिं मर्त्यलोकस्थितिं विपश्यताममीषां प्रेतबंधूनामेषो विमोहो अहो आश्चर्यकरः । एष कः । यत्र पूर्वमदर्शनं उद्भव उत्पत्तिः । तत्र तद्दर्शनं गतं मनुष्यं स्वयं सधर्मोत्स्वाद्दशोत्पत्त्यादिमतोऽपार्थं व्यर्थमनुशोचंतीति य

इति योजना । एतदेवाभिप्रेत्य तात्पर्ये ॥ यत्रोद्धवस्तत्र गतमदर्शनं गतं । अदर्शनादिहायातः पुनश्चादर्शनं गत इति भारते ॥३७॥ बंधुवियोगेनानुशोचनस्याकार्यमुक्त्वा तादृशचिंतारहितस्य स्वस्य धन्यत्वं रक्षकाभावे रक्षणं कथमित्यतो भगवत एव रक्षकत्वं चाह ॥ अहो वयमिति । अत्र लोके पितृभ्यां मातापितृभ्यां त्यक्ताः । रक्षकरहिता इति यावत् । अबला दुर्बला अपि वृकादिभिरभक्ष्यमाणाः । यो हि गर्भे रक्षति स एव सर्वदाऽपि रक्षिता रक्षक इति निश्चित्य मातापितृवियोगादिकं न विचिंतयामः । यद्यस्मादहो तस्माद्वयं धन्यतमा हीति योजना ॥ ३८ ॥ अन्यसृष्टं संहारके चास्मिन् सति प्रयोजनाभावे च कथं रक्ष्यतीत्यतः सृष्ट्यादिकर्तैक एव । प्रयोजनाभावेऽपि रक्षणादिव्यापारेच्छारूपस्य भगवतः क्रीडैव । देवस्यैष इति श्रुतेः। जगच्च क्रीडोपकरणमित्याशयेनाह ॥ य इच्छयेति । हे अबलाः । य एवेदं स्वेच्छयैव सृजाति य एव रक्षति अनुलुंपते संहरति । स्वयमव्ययः । तस्य निग्रहसग्रहे सृष्ट्यादिना संग्रहे संहारादिना निग्रहे प्रभोः समर्थस्येशितुः स्वामिनश्चराचरं क्रीडनं क्रीडोपकरणमाहुर्विद्वांस इति योजना ॥३९॥ रक्षणादिकं भगवदधीनमेव न जीवव्यापाराधीनं । तस्यान्वयव्यतिरेकव्यभिचारादित्याशयेनाह ॥ पथिच्युतमिति । अत्र दिष्ट शब्देन भगवानभिधीयते । अस्यानेन । योजना तु स्फुटा ॥४०॥ किंचिदनिमित्तीकृत्य भगवतः स्रष्टृत्वादौ वैषम्यादीत्यत आह ॥ भूतानीति । भूतानि प्राणिनः सर्वशः पूर्णेन भगवता तैस्तैर्निजयोनिकर्मभिः स्वजन्मकारणीभूतकर्मभिर्निमित्तीकृतैः काले कालविशेषे भवंति जायंते । एवं मृतिकारणीभूतकर्मभिः कालविशेषे न भवंति म्रियंते । तत्र जननादौ प्रकृतौ तत्कार्ये देहे स्थितोऽपि जीवादन्यतमः सुविरुद्धस्वरूप आत्मा परमात्मा तस्याः प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिः । सत्त्वं सुखे जयतीत्यादिनोक्तैस्तत्कार्ये न निबद्ध्यत इति योजना । एतदेवाभिप्रेत्य तात्पर्ये ॥ अन्यतम आत्मा परमात्मा । सुविरुद्धस्वरूपत्वाज्जीवादन्यतमो हरिरिति वामने ॥ ४१ ॥ देहे स्थितः परमात्मा न निबद्ध्यत इत्यनेन जीवो बाध्यत इत्यायातं । तत्कथं । तस्यापि देहात्पृथक्त्वादित्यतो जीवमिथ्याज्ञानमूलत्वाद्युक्तस्तस्य बंध इत्याशयेनाह ॥ इद,शरीरमिति । यथा भौतिकं पंचभूतकार्यं गृहं गृहमानिना पृथगीयते । तथोदकैः पार्थिवतैजसैः ।

मरणप्रयुक्तदुःखलक्षणबंधवान् भवतीति योजना । अत्र शोको न कार्य इत्यर्थ यत्राद्धव इत्यादिना देहानित्यत्वोक्तेरुपयोगोऽप्यहो वयमित्यादिना भगवन्माहात्म्योक्तेः कोपयोग इत्यतस्तात्पर्यं ॥ भगवन्माहात्म्यकथनेन सर्वस्य तद्वशत्वात्स एव भजनीयो न शोकेन प्रयोजनमिति फलितार्थः ॥ ४२ ॥ जीवस्य गुणबंधे निमित्तमुक्त्वा परस्य तदबंधे निमित्तं दृष्टांतपूर्वमाह ॥ यथेति । यथा भिन्नोऽनल ईयते सदाह्यत्वात्तद्गुणेन दाह्यत्वादिना न लिप्यते च । अनिलो देहगतः पृथक् •स्थितः छेद्यदेहात्पृथगच्छेद्यत्वादिना विलक्षणतया स्थितस्तद्गुणेन छेद्यत्वादिना न सज्जते । यथा नभः सर्वगतं कूटस्थत्वान्न सर्वगुणैः सज्जते । तथा परः परमात्मा सर्वगुणाश्रयः सर्वज्ञः स्वातंत्र्याद्याश्रयो गुणैर्देहस्य जीवस्य वा गुणैर्न सज्जत इति योजना । एतदेवाभिप्रेत्य तात्पर्यकृत्प्रमाण-माह ॥ देहदारुगतौ प्राणवन्ही सर्वगतं नभः । देहादिभ्यो यथा भिन्ना न लिप्यंते च तद्गुणैः । तथा जीवगतो विष्णुर्जीवाद्भिन्नो न तद्गुणैरिति च ॥ जीवगतो जीवेन सह गतः ।तद्गत इति वा । तद्गुणी तस्य जीवस्य देहस्य वा । गुणलेपवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥ इतश्च शोको न कार्य इत्याह ॥ सुयज्ञ इति । हे मूढ । यमनुशोचथात्र यः शेते देहोऽसौ सुयज्ञोऽयं ननु किमित्याक्षेपः । तथा चानुशोच्यः सुयज्ञो देहो नेत्यर्थः । देहस्याश्रोतृत्वेन जडत्वात् । तर्हि श्रोतारमनुशोचाम इत्युक्ते किं मुख्यं श्रोतारमुतामुख्य । आद्ये आह ॥ य इति । यो मुख्यतः श्रोताऽनुवक्ता च हरिः स इह लोके कर्हिचिन्न दृश्येत् । अव्यक्तत्वात् ॥ ४४ ॥ सुयज्ञो जीवो मुख्यश्रोता किं न स्यादित्यतः कैमुत्येन नेत्याह ॥ न श्रोतेति । अत्र लोके देहे वेतरापेक्षया महान्मुख्योऽसुरपि मुख्य-प्राणोऽपि न स्वतः श्रोताऽनुवक्ता चेति यदा तदा देहप्राणयोः सकाशात् । च शब्दात्स्वतः श्रोतुर्वक्तुर्भगवतश्चान्योऽभिमानत इंद्रियवानात्मा जीवो यः स तु न स्वतः श्रोताऽनुवक्ता चेति किमु वक्तव्यं । इति योजना । अत एव तात्पर्यं प्रवृत्तं ॥ इंद्रिय-वान् जीव इति ॥, ४५ ॥ यः श्रोताऽनुवक्तेत्यत्र मुख्यतः श्रोता यः स न दृश्यतेत्युक्तं । स क इत्याशंकायामाह ॥ भूतेति । यो जीवादन्यः परमात्मा विभुः समर्थः । जीवस्य ससारमोक्षार्थं भूतेंद्रियमनोलिंगान् भूतेंद्रियमनांसि लिंगं स्वरूप येषां तान् । उच्चावचान्सुरनरतिर्यगादीन्देहान् जीवनियामकतया स्थातुं स्वयमपि भजते । लोकांतरं च जीवं गमयितुमुत्सृजति । स एव स्वतः श्रोताऽनुवक्ता चेत्यध्याहृत्य योजना ।जीवस्य देहभजनोत्सर्जनादिकं स्वान्याधीनमिव स्वस्याऽपि देहभजनादिकं किमन्याधी-

नमित्याशंकापरिहाराय तदपि स्वेन तेजसा च स्वसामर्थ्येनैवेति चतुर्थः पादो योजनीयः। एतावदभिप्रेत्यैव तात्पर्यं प्रवृत्तं ॥ भजत्युत्सृजति ह्यन्यः परमात्मा। स एव श्रोताऽनुवक्ता च। नान्योऽतोऽस्ति श्रोता स योऽतो श्रुत इत्यादेरिति॥ ४६ ॥ सिंहावलोकनन्यायेन पूर्वश्लोकतात्पर्यमाहाचार्यः॥ मुख्यप्राणोऽपि स्वतो न श्रोता किमु जीव इतीति॥ एतदनुसारेणैव पूर्वं मूलं योजितं च। तत्पूर्वश्लोकस्यापि तेनैव न्यायेन तात्पर्यमाह॥ अयं ननु सुयज्ञ इत्याक्षेप इति॥ आक्षेपप्रकारश्च पूर्वमुक्तः। अमुख्यं श्रोतारं सुयज्ञमनुशोचाम इति तृतीयपक्षस्य सुयज्ञस्यास्वातंत्र्यात्। तच्छोकेनापि किं फलमित्यध्याहृत्य मूले उत्तरं द्रष्टव्यं। एतदेवाभिप्रेत्य तात्पर्यं प्रवृत्तं। यस्तु सुयज्ञः सोऽपि स्वतो वक्तुं श्रोतुं न शक्तः। अतस्तस्यानुशोकेन किमित्यर्थ इति। पूर्वश्लोकोक्तस्योत्तरश्लोके वक्ष्यमाणस्य तत्प्रसक्तस्य प्रमेयातरस्य निर्णायकं प्रमाणं मध्ये पठति तात्पर्यकृत्॥ अन्यो जीवो चितोदेहात्तद्वशो देह उच्यते। पश्यामीत्याभिमानोऽस्य चक्षुराद्यभिमानवान्। न तद्वशाश्चक्षुराद्या न दृष्टयादौ स ईश्वरः। चक्षुराद्या मनो जीवो दृष्ट्यादिश्चापि यद्वशे। स प्राण इति विज्ञेयो ज्ञाता मंता च स प्रभुः। तस्यापि ज्ञातृमतृत्वं न स्वतः शक्यते क्वचित्। यस्तस्य ज्ञातृमंतृत्वदाता स भगवान्हरिः। स्वतो ज्ञाता मंता च द्रष्टा श्रोता च केशवः। ज्ञानादिदो न तस्यान्यः सर्वस्य ज्ञानदो हरिः। स देहान्भजते विष्णुः स्वेच्छयैवोत्सृजत्यपि। यावद्देहस्थितो विष्णुस्तावज्जीवो विपर्ययः। तावत्क्लेशादयश्चास्य वृथा चेंद्रियवृत्तयः। यदोत्सृजति देहं स हरिः सर्वात्मनाः विभुः। तदा तदभिमानी तु जीवो मुच्येत संसृतेः। अतिभिन्नस्वरूपौ तौ जीवेशावेकदेहगौ। देहाभिमानी त्वेकोऽत्र न मानी मानदः पर इति गारुडे॥ अनेन पतितो देहः सुयज्ञो नान्वित्याक्षेपो विवृतः। चक्षुषा पश्यामीत्याभिमानोऽत एव चक्षुराद्यभिमानवान् चक्षुराद्या न तद्वशा दर्शनेच्छायामपि कदाचिदपाटवादौ ज्ञानाजनकत्वात्। कारणस्यानधीनत्वादेव तद्वृत्तौ दृष्ट्यादावपि स ईश्वरः समर्थो न भवति। अनेनाभिमानत एवेंद्रियवानित्येतत्समर्थितं भवति। बाह्यकारणांतःकरणतद्व्यापारजीवा

विपर्येतीति विपर्ययः । विपरीतमतिमान् । इंद्रियवृत्तयश्च संसारहेतवः । यदा सर्वात्मनोत्सृजति न कमपि जडदेहमवशेषयति तदा संसृतेर्मुच्यते । अतिभिन्नस्वरूपावतिविलक्षणस्वरूपौ । मानदोऽभिमानप्रदः । पूर्वमिंद्रियवानित्यनेन जीव उक्तः । क्वचि-देहोऽनिंद्रिय इति भगवानुच्यते । तत्कथं स्वस्वामिभावसंबंधस्य भगवत्येव मुख्यत्वादित्यतोऽत्र विधिनिषेधयोर्विवक्षितं निमित्तांत-रमुदाहरति तात्पर्यकृत् ।। इंद्रियाद्यभिमानेन तद्वान् जीव उदीर्यते । अतन्मानाद्धरिः प्रोक्तस्त्वदेहोऽनिंद्रियस्तथा । जीवानभिमते देहे न विष्णुर्जीवति स्थितः । अतश्चादेह उद्दिष्टः परमात्मा सनातन इति प्रकाशसंहितायां ।। अनेन देहादिमत्वोक्तावभिमानो निमित्तं । अदेह इत्याद्युक्तौ तु अभिमानाभावः । अदेहत्वोक्तौ निमित्तांतरं चाह ।। जीवानभिमत इति । जीवतीति सम्यग्यंतं । श्वासोच्छ्वासादिमतीत्यर्थः । यदि रामकृष्णादि विग्रहः प्राकृतः स्यात्तदाऽयं नियमो न स्यात् । देवदत्तादिस्तु स्वेतर जीवान-भिमते जीवति देहे तिष्ठतीति न तस्यादेहत्वं । तथा च स्वेतरजीवानभिमतश्वासोच्छ्वासादिमच्छरीरकत्वं देहवत्वोक्तौ निमित्तं । तदभावोऽदेहवत्वोक्तौ निमित्तमिति भावः । सिंहावलोकनन्यायेन स चान्यः प्राणदेहयोरित्यत्र च शब्दसमुच्चयमाह तात्पर्यकृत् ।। स चान्यः श्रोतुर्वक्तुश्चेति च शब्द इति ।। स चान्य इत्यत्र च शब्दः श्रोतुर्वक्तुश्चेति समुच्चयार्थ इत्यर्थः । पुनः सिंहावलोकनन्यायेन भूतेंद्रियमनोलिंगानीत्यनूद्य लिंगशब्दस्य स्वरूपार्थे प्रमाणमाह तात्पर्यकृत् ।। भूतेंद्रियमनोरूपान् । लिंगं स्वरूपमुद्दिष्टं लिंगं ज्ञापकमेव चेति शब्दनिर्णये ।। एवं जीवस्य पुनः पुनः देहप्राप्तौ कदा मोक्ष इत्यतो मूलं प्रवृत्तं ।। यावल्लिंगेति । अत्र तात्पर्यं ।। आत्मा परमात्मा । कर्मबंधनो जीवः । ततः परमात्मनो विपरीत इति । तथा च यावल्लिंगान्वितो लिंगशरीरादिजडदेहान्वित आत्मा परमात्मा कर्मनिबंधनं ससृतौ यस्य तादृशो जीवस्ततः परमात्मन एव विपर्ययो विपरीतमतिमान्वर्तते । क्लेशः संसारक्लेशो मायायोगोऽविद्यायोगस्तन्निमित्ताभिमानोऽपि तावदनुवर्तत इति योजना । यदोत्सृजति देहं सः हरिः सर्वात्मना विभुः । तदा तदभिमानी तु जीवो मुच्येत संसृतेरित्यपि योजनीयं । गारुडे एवमेवोक्तेः । तथा च कदा मोक्ष इति शंका परास्ता ।। ४७ ।। एवं तर्हि संसारेषु पुरुषार्थो नास्तीत्यायातं । कथं तर्हि स्वर्गलोके न भयं किंचनास्तीत्यादिवचनबलात्स्वर्गादौ पुरुषार्थत्वज्ञानं जीवस्येत्यत आह ।। वितथेति । गुणेषु गुणकार्येषु स्वर्गादिष्वर्थदृक् पुरुषार्थ इति ज्ञानमयं वितथाभिनिवेशोऽयथार्थाभिमानः ।

वस्तुतः स्वर्गादेः परमपुरुषार्थत्वाभावात्। वचोऽपि वितथा न प्रतीतार्थं । तत्रत्यस्वर्गपदस्य मोक्षपरत्वात् । अत्र दृष्टांतमाह ॥ यथेति। सप्तसु प्रथमेत्युक्तेः। मनोरथे स्वप्ने वैंद्रियकर्मिंद्रियेण प्रतीयमानवित्तादिकं मृषा वृथा। इदं वित्तादिकं मम पुत्राद्युपयोगी भवतीत्यभिनिवेशो यथा तथेति योजना। स्वप्नमनोरथपदार्थानां वासनाद्युपादानकत्वेन सत्यत्वस्य तद्विषयकबाह्यार्थक्रियाकारित्वज्ञानभ्रांतित्वस्य स्वप्नाधिकरणे निर्णीतत्वात्। अत एव तात्पर्यं ॥ मृषा वृथा। स्वप्नदृष्टवित्तादिवदिति ॥ मायायोगपदेनाभिमानः संसारकारणमित्युक्तं ईश्वरस्याभिमानस्य सत्त्वेन संसारापत्तेरित्यतोऽभिमानं विवेचयति प्रमाणेन तात्पर्यकृत् ॥ लेपाभिमानी जीवस्तु स्वरूपानुभवी न च । मुक्तेः प्राक्तेन मान्युक्तो न मानी विष्णुरुच्यते । सर्वं ममेति पश्यन्नप्यलेपाभिमतिर्यतः । सम्यक्स्वरूपानुभवात्स्वतंत्रत्वाददोषत इति ब्रह्मतर्के ॥ अत्र स्वकीयत्वबुद्धिमात्रं नाभिमानः किं त्वस्वकीये स्वकीयत्वबुद्धिः। किंचिद्दत्तस्वत्वकेऽपि वस्तुन्यदत्तस्वत्वबुद्धिश्चात एव लेपस्य पुण्यपापलेपस्य कारणं। एवं लिप्यत इति लेपः। संबद्धं वस्तु तथा चासाधारण्येन व्यपदेश इति। स्वरूपसुखादौ मदीयत्वबुद्धिर्नास्ति किंतु बाह्यमात्राभिमानवान्। उक्तद्विविधलेपाभिमानस्य मुक्तेः प्राक् सत्वात्। तदैव जीवो मान्युक्तः। विष्णुस्तु तदभावान्न मानीत्युच्यते। लेपाभिमतेरेव मानीत्युक्तौ निमित्तत्वात्सर्वं पश्यन्नपि विष्णुरमानीत्युच्यते। लेपाभिमत्यभावमुपपादयाति ॥ सम्यगित्यादिना। आद्येन बाह्यमात्राभिमानाभावः। द्वितीयेनास्वकीये स्वकीयत्वबुद्धेरभावः। तृतीयेन पुण्यपापलेपकारणत्वाभाव उपपादित इति ध्येयं ॥४८॥ शोको न कार्य इत्येतदुपसंहराति ॥ अथेति। स्वभावो नित्यानित्यस्वभावः शोचतां शोचद्भिरन्यथा कर्तुं न शक्यत इति ज्ञात्वाऽथ तस्मादन्यथा कर्तुमशक्यत्वात्। तद्विदो नित्यानित्यविदो नित्यमनित्यं वोद्दिश्य नानुशोचंतीति योजना ॥ ४९ ॥ एवं बालरूपो यमः स्वयमेवमुक्त्वा वैराग्यं जनयितुं कांचन कथामाह ॥ लुब्धक इत्यादिभिः कतिपयै श्लोकैः । योजना तु स्फुटा। लुब्धको मृगयुर्निर्मितः। विधिनेति शेषः। वितत्य विस्तृत्य प्रलोभनं वंचनं ॥ ५० ॥ कुलिंगमिथुनं। दार्वाघाटो दारुकुट्टः कुलिंगो दीर्घतुंडक इत्यभिधानं। मिथुनं स्त्रीपुंसद्वंद्वं ॥ ५१ ॥ सिचा जालेन सह यंत्रितया तंत्या सूत्रेण।

करिष्यतीत्यकारुण्योपपादनं ॥ ५३ ॥ दुःखेन स्वात्मनो वधमाशास्ते ॥ काममिति। अर्धेनात्मना देहेन ॥ ५४ ॥ विधुरायुषा स्त्रीरहिता युष्मताऽर्धेन देहेन दुःखं जीवता । अनेनार्धस्य वैयर्थ्यमुपपादितं । जीवनेऽनुपपत्तिमाह ॥ कथमिति । मे प्रजाः ॥ ५५ ॥ शाकुनिकः पक्षिमारकः कालेनांतकेन प्रहितः प्रेरितः । निलीनः छन्नः ॥ ५६ ॥ एवं कुलिंगवत् । आत्मापायं स्वविनाशं ॥५७॥ विस्मितचेतसो वृद्धानामस्माकमविद्यमानमेतादृशं ज्ञानं बालस्यास्तीत्याश्चर्ययुक्तचेतसो ज्ञातयो बांधवाः सर्वं देहगेहाद्यनित्यं तत्र प्रतीयमानस्वत्वं स्वकीयत्वादिकमयथोत्थितमसत्यं मेनिर इति योजना । एतद्व्याख्यातुं तात्पर्यं प्रवृत्तं ॥ अहं ममाभिमानादि त्वयथोत्थमनित्यकं । महदादि यथोत्थं च नित्या चापि यथोत्थिता । अस्वतंत्रैव प्रकृतिः स्वतंत्रो नित्य एव च । यथार्थभूतश्च पर एक एव जनार्दन इति ब्रह्मतर्के ॥ अहं ममाभिमानादि शब्देन तद्विषयीभूतगेहादि लक्ष्यते । तत्रापि प्रकारीभूतास्वत्वस्वकीयत्वादि । अयथोत्थमसत्यं । विशेषभूत देहगेहादि तु अनित्यं । अविद्यायास्तन्मूलजगतश्च सत्यत्वात् । कथमयं विवेक इत्यतः सर्वं सत्यमित्याह । महदादि यथोत्थं सत्यमनित्यं च प्रकृतिश्चिदचित्प्रकृतिर्नित्या यथोत्थिता च । अपि तथाऽप्यस्वतंत्रैव परः परमात्मा जनार्दन एक एव स्वतंत्रः । तथा स्वयं च यथार्थभूतः । सत्यनित्य एव । नाचित्प्रकृतिवन्नित्याऽनित्य इत्यर्थः ॥५८॥ अंतरधीयतादृश्योऽभूत् । सांपरायिकमौर्ध्वदेहिकं । ततः स्वत्वादेरसत्यत्वात् देहादेरनित्यत्वात् । यूयं परं च परदेहमात्मानं स्वदेहं चोद्दिश्य मैव शोचत । मा शब्दोऽयं न माङ् ॥५९॥ स्वपराभिनिवेशेन स्वदेहपरदेहादावात्मत्वपरात्मत्वभ्रांतेः स्वपरगेहादौ स्वकीयत्वपरकीयत्वभ्रांतेश्च जनकेनाज्ञानेन विना देहिनां भिन्नदेहवतां को देहः । आत्मा स्वस्वरूपभूतः को वा देहः । परः परात्मभूत इत्याक्षेपः । न कोऽपि न देह आत्माभिन्नः । एवं को गेहदेहादिः स्वीयः को वा पारक्यः परकीयः न कोऽपीति योजना । एतदेवाभिप्रेत्य तात्पर्यं प्रवृत्तं ॥ क आत्मा कः पर इति देहाद्यपेक्षया । न हि देहादिरात्मा स्यान्न च शत्रुरुदीरितः । अतो दैहिकवृद्धौ वा क्षये वा किं प्रयोजनं । यस्तु देहगतो जीवः स हि नाशं न गच्छति । ततः शत्रुविवृद्धौ वा स्वनाशे शोचनं कुतः । देहादिव्यतिरिक्तौ तु जीवेशौ प्रतिजानतां । अत आत्मविवृद्धिस्तु वासुदेवे रतिः स्थिरा । शत्रुनाशस्तथा ज्ञाननाशो नान्यः कथंचनेति ब्रह्मवैवर्ते ॥ देहादिरित्यादिपदेनेंद्रियादिकं । अतः स्वपरस्वरूपत्वाभावात् । क्षये वेत्यत्र बुद्ध्या विवेकेन दैहिकस्येत्यनुवर्तते । शत्रुर्दैहिकस्येत्यर्थः । तत

उक्तहेतोरेव शोचनं कुतः । देहयोरात्मत्वाभावात् । अविवेकिनामकार्यमुक्त्वा विवेकिनां संपाद्यवृद्धिशत्रुनाशावाह ॥ देहादिव्यतिरिक्ताविति । अतोऽन्यस्य वृद्धित्वाद्यभावात् । अज्ञाननाशोऽज्ञानतत्कार्यभ्रांत्यादिनाशः ॥ ६० ॥ दैत्यपतेर्वाक्येन दितेः शोकनिवृत्तिर्जातेत्याह ॥ इति दैत्यपतेरिति । तत्त्वे परतत्त्वे ॥६१॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां मंदनंदिन्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥ ७—२ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ साधनातिशयेनाप्ययोग्यं पदं न प्राप्यत इति हिरण्यकशिपुतपःकथनव्याजेन निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये । प्रायेण श्लोकाः स्फुटयोजनाः । हिरण्यकशिपुरात्मानमुक्तविशेषणविशिष्टं । एकराजनं त्रिलोक्या अपि मुख्यं राजानं व्याधित्सद्विधातुमैच्छत् ॥ १ ॥ तेपे तपः कृतवान् ॥ २ ॥ संवर्तार्क इव प्रलयसूर्य इव । स्थानान्यगम्यस्थानानि ॥ ३ ॥ विष्वगीरितः परितः संचरन् ॥ ४ ॥ चुक्षुभुः क्षुब्धाः ॥ ५ ॥ तप्तास्तापिताः ॥ ६ ॥ न शक्नुमो न समर्थाः ॥ ७ ॥ उपशमं परिहारं । बलिहरा बलिप्रदाः ॥ ८ ॥ संकल्पोऽभिप्रायः ॥ ९ ॥ निजासनमध्यास्ते सत्यलोकमधितिष्ठति । अधिशीङ्स्थासामित्यधिकरणस्य कर्मत्वं ॥ १० ॥ तत्तु ब्रह्मपदं । तथा ब्रह्मवदात्मनः समाधियोगेन साधयिष्य इत्यन्वयः । अयोग्यपदकामना हिरण्यकशिपुप्रभृतीनामयोग्यत्वाज्ज्ञानाद्रागाद्यौत्कंठ्याच्च युज्यते । अत एव तात्पर्ये ॥ जानतामपि कर्तव्यं कर्मात्मसदृशं सदा । तत्रात्मसदृशाज्ञानाद्रागाद्यैर्वा विमोहिताः । जानंतोऽपि ह्यसदृशं कर्म कुर्युर्ऋते विभुं । चतुरास्यं स नायोग्यं कर्म कुर्यात्कथंचनेति नारदीये । तपसा विद्यया वाऽपि ज्ञानध्यानादिनाऽथवा । व्यस्तैः समस्तैरपि वा कुर्वतां यत्नमुत्तमं । संभारविक्षेपशतैर्बहुकोटिभिरेववा । न शक्यंते समारोढुं स्वात्मायोग्यपदानि तु । तथाऽप्याचरतां कुर्युर्दैत्यानां सुरनायकाः । विघ्नं तु तप आदीनां वैयर्थ्यस्यापनुत्तय इति प्रकाशसंहितायां ॥ ब्रह्मज्ञानिनामप्यात्मसदृशमात्मयोग्यकर्म कर्तव्यं । तत्र ब्रह्मज्ञानिष्वपि केचनात्मसदृशाज्ञानात् । सदृश पदमसदृशस्याप्युपलक्षणं । तथा चेदं योग्यमिदमयोग्यमिति विवेकाभावात् । अयोग्यस्यापि योग्यत्वभ्रमात् । जानंतोऽपि ब्रह्मज्ञानिनोऽपि , असदृशमयोग्यकर्म कुर्युः । जानंतोऽपीत्यस्यासदृशमित्यनेनान्वयः । आत्मसदृशाज्ञानादि-

दिना हिरण्यकशिप्वादयः कुर्युः । तर्ह्ययोग्यपदस्य सर्वथाऽप्यप्राप्तेः कुतो विघ्नं कुर्वंति सुरा इत्यत आह ।। तपसेति । विद्यया वेदविद्यया व्यस्तैः प्रत्येकमनुष्ठितैः समस्तैर्मिलितैः । बहुकोटिभिर्जन्मभिराजितैः संभारविक्षेपशतैः । सभारा यज्ञसाधनद्रव्याणि विक्षेपोऽग्नौ विक्षेपः । तथा च यागशतैरपीत्यर्थः । यद्यप्येवं तत्पदप्राप्तिभयं नास्ति । तथाऽपि वैयर्थ्यस्यापनुत्तये वैयर्थ्यज्ञानस्य परिहाराय यदि संपूर्णं तप आदिकं । तदा पदाप्राप्त्या तपसोऽसाधनत्वे ज्ञातदैत्याः पुनरयोग्यपदोद्देशेन तप आदिकं न कुर्युः । विघ्ने तु कृतेऽविघ्नं चेत्तपस्तदा साधयेदेव पदमिति भ्रांतिरनुवर्तित इति भावः ॥ ११ ॥ मूले पुनर्हिरण्यकशिपोरभिप्रायमाह ।। अन्यथेति । इदं जगदन्यथा विधास्ये । अन्यथेत्यस्य विवरणं यथा पूर्वमिति । धातुर्ब्रह्मत्वकाले इंद्रादयो दिक्पालाः स्वायंभुवादयो मन्वंतराधिपा मम ब्रह्मत्वकाले तु दैत्या एव दिक्पालादय इत्येवमयथापूर्वमित्यर्थः । तर्हींद्रादयो विरुंध्युरित्यत आह ।। किमिति । वैष्णवादिभिर्ब्रह्मनिर्मितैः कल्पांतैः मनुकल्पाद्यायुष्कैः कालनिर्धूतैः क्लृप्तकालावसितपदैरन्यैरिंद्रादिभिः किं कार्यं भवतीति योजना । अत्र वैष्णवपदं ब्रह्मपरमिति साभिधानकमाह तात्पर्यकृत् ॥ वैष्णवादिभिर्ब्रह्मनिर्मितैः । ब्रह्मा स्वयंभूर्द्रुहिणो वैष्णवः शतधृक्तथेति शब्दनिर्णये ॥ १२ ॥ श्रुतं विज्ञाप्यानंतरं यदुक्तं तत्कार्यमित्याह मूले ॥ इतीति । निर्बंधमाग्रहयुक्तं ॥१३॥ इतरद्धित्वा मत्पदमेव कुत आकांक्षत इत्यतः पदं स्तौति ।। तवासनमिति । हे जगत्पते । तव पारमेष्ठ्यं चतुर्दशलोकाधिपत्यरूपमासनं पदं जगतां भवाय ज्ञानादिगुणवृद्धये श्रेयसे मोक्षाय भूत्यै ऱ्हासराहित्याय क्षेमाय प्राप्तपरिरक्षणाय विजयायाप्राप्तलाभाय भवतीति योजना । इतरान्विना कुतोऽयमेवाकांक्षत इत्यतो ब्रह्मपदमाकांक्षमाणानां परिगणनं प्रमाणेन भवादिपदार्थं चाभिधानेनाह तात्पर्यकृत् ॥ भवाय श्रेयसे चैव न कश्चित्तदपेक्षते । मधुकैटभयोश्चैव हिरण्यादेस्तथैव च । नान्यो ब्रह्मपदं वांछत्यृजून्योग्यान्विना क्वचित् । तंतःश्रेयांसि वांछंति न तु तत्पदमाप्तय इति ब्रह्मांडे । भवो वृद्धिः समुद्दिष्टा श्रेयो मोक्ष उदाहृतः । वृद्धस्य न पुनर्ऱ्हासो भूतिरित्येव कथ्यत इति शब्दनिर्णये ॥ भवायेत्यादिकमुक्तमात्रोपलक्षणं । न कश्चिदित्येतद्विवृणोति ॥ मधुकैटभयोरिति । हिरण्यादेः सकाशादिति शेषः । ऋजून्योग्यानित्यनेन मधुकैटभादेरयोग्यत्वं सूचयति । एवं च योग्या ऋजवोऽयोग्यानां मध्ये मधुकैटभादयो ब्रह्मपदमाकांक्षंत इति परिगणना सूचिता ॥ १४ ॥ अनंतरं ब्रह्मणा कृतमाह ॥ इतीति ॥ परितः परिवृतः ॥१५॥

कीचकैरनिलेन स्वनवद्वेणुभिः । कीचका वेणवस्ते स्युर्ये स्वनंत्यनिलोद्धता इत्यभिधानात् । आकीर्णेति मेदःप्रभृतीनां विशेषणं बहुव्रीहिः ॥ १६ ॥ अभ्रविहितं मेघेनावृतं । लोकान् जनान् । तपसा तपंतं संतापयंतं विलक्ष्य दृष्ट्वा हसन् अयोग्ये महाप्रयत्न इति हसन् हंसवाहनश्चतुर्मुखस्तं प्राह । मुनिषु तपस्त्वप्राप्तौ लोकताप एतत्तपसा कुत इति चोद्यं निराकर्तुं तात्पर्यं ॥ सकामं तु तपःक्रूरं लोकानां भयकृद्भवेत् । इतरच्छांतये सर्वलोकानां भवति ध्रुवमिति प्रकाशिकायां ॥ १७ ॥ प्राहेत्युक्तोक्तिप्रकारमाह ॥ ब्रह्मोवाचेति । अत्र ब्रह्म शब्देन हिरण्यगर्भ इति कथं निर्णयः । हंसवाहन शब्दस्य विष्णुपद्मासनावुक्तौ पंडितैर्हंसवाहनावित्यभिधानेन विष्णुसाधारण्यात् । हिरण्यगर्भपदप्राप्तिकामं प्रति तस्यैव वरदत्वायोगाच्चेति चेन्न । तस्यैव तपसाऽराधितत्वेन वरदत्वोपपत्तेरित्याशयेन तात्पर्यं ॥ ब्रह्माणमभजद्ब्रह्म पदार्थं स हिरण्यक इति स्कांदे । मूले काश्यप कश्यपपुत्र ॥ १८ ॥ हृत्सारं हृदयदार्ढ्यं ॥ १९ ॥ ब्रह्माणमिति प्रमाणेऽपि हिरण्यगर्भनिर्णायकांतराभावाद्ब्रह्मपदस्य पूर्ववच्छंकावकुंठितत्वेनानिर्णायकत्वात्कथमियं योजनेति विचार्यं । ब्रह्माणं बृहस्पतिमित्यर्थोपपत्तेः । चतुर्मुखस्याराधितत्वानिश्चायकत्वाच्च । वस्तुतस्तु सकामतपः क्रूरमस्त्विदं निष्काममेव किं न स्यादित्यत आहेति पूर्वसंगतत्वेन योज्यं । अथवा । हिरण्यकशिपुतपसो ब्रह्मपदेतरफलानुद्देशितत्वात् । ब्रह्मणः कोपजननायैव देवैर्ब्रह्मपदोद्देशित्वमुक्तं । वस्तुतस्तु न तथा तस्य काम इति मूलाशयकल्पनोपपत्तेः । तदुद्देशित्वस्याप्यभावान्निष्कामत्वमेव तस्य संतापकत्वोक्त्या निष्कामतपोऽपि संतापकरी प्रकाशिका वचने शांतय इत्यस्य नाशायेत्यर्थोपपत्तेः । अत एव पूर्ववाक्यान्यपि तात्पर्यकृद्भिर्न वक्तव्यानीति मंदाशंकानिरासायाहेत्यवतरणमिदं भाति । निरंबु जलरहितं यथा भवति तथा ॥२०॥ अनेन तेन तपसा निर्जितो वशीकृतः । न तु पराजितः । अत्र तात्पर्यं ॥ जितो वशीकृतः । पराभूतं वशस्थं च जितमित्युच्यते बुधैरिति शब्दनिर्णये ॥ २१ ॥ ते तुभ्यं । अमर्त्यस्य मम ॥ २२ ॥ आदौ भवो यस्य स आदिभवो ब्रह्मा । औक्षदसिंचत् । अमोघराधसाऽव्यर्थसिद्धिमता ॥ २३ ॥ वज्रसंहननो वज्रवद्दृढः । एधस इंधनात् ॥ २४ ॥ अंबरे स्थितमिति योजना ॥२५॥

स्वरोचिषा स्वतेजसा । तमो व्यक्तीकृत्याभिव्यनगाभिव्यक्तमकरोत् । तथाऽऽत्मना स्वेन कार्योन्मुखीकृतया त्रिवृता जडप्रकृत्योप्रादानभूतयेद महत्तत्त्वादिकं सृजत्यवति लुंपति च । यत्तदोर्नित्यसंबंधात्तस्मै रजःसत्त्वतमोधाम्ने । सृष्ट्यादिक्रमानुसारेणेत्थमुक्तिः । पराय च स्वतंत्राय महते पूज्यस्य नम इति श्लोकद्वये इति योजना । अत्र चतुर्मुखेऽसंभाव्यमाना गुणाश्चतुर्मुखनियामके भगवति । इतरे चतुर्मुखे योज्याः । हरिस्तुतिं विना देवतांतरस्तुतेः प्रायेण मिश्रस्तुतित्वात् । प्रकृतेस्त्रिभिर्गुणैर्वर्तत इति व्युत्पत्त्या त्रिवृच्छब्दवाच्यत्वं । एतदभिप्रेत्य तात्पर्यकृदाह ।। प्रायस्तु स्तुतिशब्देषु मिश्रा वाचो हरिं विना । केचिज्जीवगुणास्तत्र तन्नियंतुर्हरेः परे । 'एकस्थानैककार्यत्वाद्विष्णोः प्राधान्यतस्तथा । जीवस्य तदधीनत्वान्न भिन्नाधिकृतं वच इति ब्रह्मतर्के ।। हरिं विना हरिस्तुतिं विना । मिश्रत्वं स्पष्टयति ।। केचिदिति । परेऽन्ये कुत एव मिश्रत्वमित्यत आह ।। एकेति । एकदेहस्थितत्वाद्वरदानादिलक्षणैककार्यकरत्वात् । एककार्यकरत्वेऽप्याराधितस्य देवतांतरस्यैव स्तुतिः किं न स्यादित्यत आह ।। विष्णोरिति । वचः स्तुतिवचः । भिन्नाधिकृतं प्रत्येकमात्रविषयं न । त्रिवृच्छब्देति तात्पर्यं त्रिवृता प्रकृत्येति ।। २७ ।। २८ ।। आद्याय बीजाय कारणाय । ज्ञानविज्ञानमूर्तये सामान्यविशेषज्ञानोपदेष्टृशरीराय । प्राणेंद्रियमनोबुद्धिलक्षणैर्विकारैः । ब्रह्मांडांतर्व्यक्तिं शरीरमीयुषे । प्राप्तायेति योजना ।। २९ ।। मुख्येन प्राणेन सह । तस्य चतुर्मुखसमत्वात् । ईशितृकोटिप्रवेशः । न त्वीशितव्यकोटौ । हरिपरत्वे त्वीशितव्यत्वमेव । जगतो जगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य त्वमीशिषे ईश्वराकाररूपं यद्ब्रह्मांडं तस्येश इत्यर्थः । अत एव तात्पर्यं ।। प्राणेन सहेति ।। ३० ।। मूले । तन्वा भगवतः प्रतिमास्थानीयया त्रय्या वेदत्रयेण । स त्रिभिर्विधीयतेति श्रुतेः । चतुर्होतृकविद्यया च ब्रह्महोतृअध्वर्याग्नीध्रलक्षणर्त्विक्चतुष्टयव्यापारप्रतिपादिकया कल्पसूत्रादिविद्यया च त्वं सप्ततंतून् क्रतून् वितनोषि । आत्मवतां ब्रह्मज्ञानिनां आत्मा प्रेष्ठः । आत्मा प्रेष्ठे स्वरूपे च जीवज्ञातरि केशवे । वायौ देहे स्वयं स्वांते नवसु प्रोच्यते बुधैरित्युक्तेः । अनादिरादिशून्याय । अनंतपारोऽनंतान्संसारान्पारयतीत्यनंतपारः । अव्यये हरावात्मा मनो यस्याव्ययात्मा । अत्र तात्पर्यं ।। सप्ततंतून् क्रतूनिति ।। सप्तक्रतूनित्यपपाठः । यज्ञः सत्रोऽध्वरो यागः सप्ततंतुर्मखः क्रतुरिति कोशात् ।। ३१ ।। अनिमिषो जाग्रत्स्वभावः कालः कालनियामकः कूटस्थो निर्विकारः । आत्मा व्याप्तः परमेष्ठी सर्वोत्तमः । न जायत इत्यजः । महान्परममहान् । महत्तत्वमानी वा ।

जीवलोकस्य जीवजातस्य जीवः प्राणधारकः । जीवप्राणधारण इति धातोः । त्वं लवाद्यवयवैर्जनानामायुः क्षिणोषीति योजना । अत्र चतुर्मुखेऽसंभवंति विशेषणानि तन्नियंतरि हरौ योज्यानि । अत्र तात्पर्य ॥ जीवानां प्राणधारक इति ॥ ३२ ॥ मूले । परमतीतं अपरमनागतं वर्तमानमपि । अनेजत्स्थावरं । एजत् जंगमं च । किंचित्सर्व त्वया व्याप्यत्वात्त्वत्तो व्यतिरिक्तं नास्ति । सर्वा विद्याः कलाश्च विद्याकलाः । विद्या महाविद्याः कलाः कलाविद्यास्ते तनवस्तन्वाश्रिताः । तास्थ्यात्तच्छब्दं । हिरण्यगर्भोऽसि हिरण्यात्मकं ब्रह्मांडं गर्भे उदरं यस्य सोऽसि । बृहद्गुणपूर्णं वस्त्वसि । त्रिपृष्ठस्तिसृभ्योऽवस्थाभ्यः पृष्ठोऽतिक्रांतः । तुरीय इति यावत् । एतादृशोऽसीति योजना । अत्र विष्णुगुणैर्ब्रह्मणो स्तोत्रं तद्गतविष्णुविवक्षयेति ज्ञातव्यं । एतदेवाभिप्रेत्य तात्पर्य ॥ परावरेषु यस्मात्त्वं व्याप्तो विष्णुः सनातनः । तस्मान्न व्यतिरिक्तं त्वादित्याहुर्वेदवेदिन इति पाद्मे । विद्याश्च कलाश्च विद्याकलाः । महाविद्याः कलाश्चैव त्वत्तनावाश्रिता यतः । विद्यातनुरिति प्राहुरतस्त्वां तत्त्ववेदिन इति च । त्रिपृष्ठस्तुरीयः । ब्रह्मणोऽप्याधिकं विष्णुं जानन्नपि हिरण्यकः । ब्रह्माणं तद्गुणैः स्तौति तद्गविष्णुविवक्षयेति च ॥ ३३ ॥ मूले । हे विभो समर्थ । हिरण्यगर्भः पुराणपुरुष आदिपुरुष आत्मा स्वामी अव्ययस्त्वं । येन यदधिष्ठायेंद्रियप्राणमनसां गुणान्विषयान् भुंक्ये । इदं ब्रह्मांडाख्यं व्यक्तं स्पष्टं ,तव स्थूलशरीर शरीरस्थानापन्नं । ब्रह्मणो विराड्शरीरत्वात् । इति योजना ॥ ३४ ॥ अनंताव्यक्तरूपेणासंख्यातातींद्रियरूपेणेदमखिलं जगत्ततं व्याप्तं तस्मै चिदचिन्नियामकशक्तियुताय भगवते नम इति योजना । भगवच्छब्देन हरिग्रहणेऽखिल शब्देन् निरुपचरितं सर्वं हिरण्यगर्भग्रहणे यथोचितं ग्राह्यं ॥ ३५ ॥ वरान्वृणोति ॥ यदि दास्यसीत्यादि चतुःश्लोक्या । योजना तु स्फुटा । त्वद्विसृष्टेभ्यस्त्वन्निमित्तेभ्यः ॥ ३६ ॥ नांतरिति नञ् । आयुधैरित्यंतं प्रत्येकं संबध्यते । अपि च शब्दौ समुच्चये । अन्यस्मात् विभक्तिवचनव्यत्ययः । देहावयवभिन्नैरायुधैः खड्गादिभिः ॥ ३७ ॥ व्यसुभिर्वा व्यसुभिः शिलादिभिः । असुमद्भिः शत्रुनियुक्तैः श्वानादिभिः । वा शब्दान्नञनुवर्तते । सुरासुरमहोरगैरित्यत्रापि वा शब्देन नञनुवर्तते । प्रत्यागिति सर्वत्रान्वेति ।

॥ हरिः ॐ ॥ अत्र दैत्यादीनां वरलब्धमैश्वर्यमनित्यं । योग्येष्वेव भगवदनुग्रह इत्येतत्कतिपयैरध्यायैर्निरूप्यते । तत्रादौ हिरण्यकशिपुचर्यामाह ॥ एव वृत इति । श्लोकाश्च स्फुटयोजना इति तत्र तत्र पदार्थ एव निरूप्यते । अथ वरदानानंतरं । तस्य हिरण्यकशिपोः ॥ १ ॥ तात वत्स । यान्मम सकाशाद्वृणीषे इमे यदपि यद्यपि दुर्लभास्तथाऽपि वितरामीति योजना ॥ २ ॥ अमोघानुग्रहोऽव्यर्थानुग्रहः ॥ ३ ॥ भ्रातुर्हिरण्याक्षस्य वधं वराहकृतं । भगवति द्वेषमकरोत् । भक्तिमतोऽपि द्वेषः परावेशात् । तदुक्तं तात्पर्ये ॥ स्वतो भक्ता हिरण्याद्याः परावेशाद्धरौ द्विष इति ॥ ४ ॥ गंधर्वगरुडा गंधर्वश्रेष्ठाः । यद्वा । गरुडजातीयाः पक्षिणः ॥ ५ ॥ विद्याध्रान् विद्याधरान् । पितृपतीन् चिरपितॄन् ॥ ६ ॥ सर्वसत्त्वपतीन् सिंहादीन् । बलश्रेष्ठान्वा । विश्वजित्सर्वजित् ॥ ७ ॥ त्रिविष्टपं वर्णयति ॥ देवोद्यानेत्यादिना । अध्यास्ते स्म अध्यासांचक्रे । साक्षात्प्रत्यक्षं । तुरीयं वा । विष्टपत्रयात् । साक्षात्प्रत्यक्षतुर्ययोरित्यभिधानात् ॥८॥ अखिलर्द्धिमत् सर्वसंपत्तिमत् । भुवः । प्रवालश्रेणिका इंद्रनीलमय्य इत्यर्थः ॥ ९ ॥ वितानान्युपरिधानवस्त्राणि ॥ १० ॥ शब्दयंत्यः संचारेण ध्वनिं कारयंत्यः ॥११॥ सुदतीः सुदत्यः । सुरादिभिरित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । गंधर्वादिभिरित्यर्थः । अन्यथा त्रिभिर्विनेति वक्ष्यमाणविरोधात् । वस्तुतस्तु । अयज्ञभुजोऽपि देवाः सुरशब्देनोच्यंते । तत्पदं सुरपदं । तात्पर्ये तथा वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १२ ॥ अंगेति युधिष्ठिरसंबोधनं । तपोयोगबलौजसां पदमाश्रयं तमित्यन्वयः । त्रिभिर्विना वसुरुद्रादित्यभेदेन त्रिविधैः सुरैर्विना । मरुदादीनां तत्रैवांतर्भावात् । नाधिक्यशंका कार्या । तदुक्तं तात्पर्ये ॥ आदित्या वसवो रुद्रास्त्रिविधा हि सुरा यतः । मरुतश्चैव विश्वे च साध्याश्चैव तद्गताः । अतस्त्रय इति प्रोक्ताश्चत्वारो मानुषाः स्मृता इति स्कांदे ॥ मरुदादयः क्रमेण तद्गताः । आदित्यांतर्गताः मानुषाश्चत्वारो वर्णभेदेनोक्तरीत्या देवानां त्रिशब्देन ग्रहणसंभवेऽपि । सुरादिभिरभिवंद्यांघ्रियुगयुक्तत्वात् । त्रि शब्दो ब्रह्मविष्णुरुद्रपरः किं न स्यात् । देवानां हिरण्यकशिपुसेवकत्वाभावस्य स्पष्टमनुक्तेरित्यतस्तात्पर्यं ॥ उपायनं ददुः सर्वे विना देवान्हिरण्यक इति ॥ विषयसप्तमी । चतुर्थ्यर्थे वा । तर्हि पूर्वोत्तरविरोध इत्यतस्तात्पर्यं ॥ अयज्ञभागेष्वपि तु सुरशब्दः प्रयुज्यते । यज्ञभागभुजस्त्वेव त्रय इत्यभिशब्दिता इति चेति ॥१३॥ ओजसा स्वसामर्थ्येन । महेंद्रासनं स्थितमास्थितं ॥ १४ ॥ इंद्रादिपदत्यक्तमंत्रैर्दीयमानान्हविर्भागान्स्वयमेवेज्यमान उद्देश्यः सन्

अग्रहीदिति योजना ॥ १५ ॥ अकृष्टपच्योल्लेखमंतरेण सस्यादिपरिपाकोपेता मही कामदुघेच्छानुसारेण वर्षणाद्युपेता । नानाश्चर्यपदं नानाग्रहतारकाद्युपेतं ॥ १६ ॥ क्षारेक्ष्वादयो रत्नाकराः समुद्रास्तत्पत्न्यो नद्यश्च रत्नानि । ऊर्मिभिस्तरंगैरूहुस्तीरं प्रापयामासुः ॥ १७ ॥ आक्रीडं क्रीडास्थानं । गुणान्पुष्पादिसंपत्तीरूहुरित्यन्वयः । लोकपालानामिंद्रादीनां । पृथग्गुणान्वर्षणपाचनादीन् । एक एव दधार ॥ १८ ॥ यथोपजोषं यथाकामं ॥ १९ ॥ ब्रह्मशापं सनकादिशापं ॥ २० ॥ संविग्ना भीताः ॥ २१ ॥ काष्ठायै तारतम्यांतगायै । यत्र यः सत् यत्पदं ॥ २२ ॥ संयतात्मनो निग्रहीतमनस्काः ॥ २३ ॥ यतोऽभयं यस्मादभयं लोकस्य ॥ २४ ॥ अरूपाऽशरीरिणी ॥ २५ ॥ सर्वश्रेयोपपत्तये सर्वश्रेयोलाभाय । अकारांतोऽपि श्रेयः शब्दोऽस्ति । टा लोपस्यासिद्धत्वं वा नाश्रितं ॥ २६ ॥ दैतेयापसदस्य दैतेयक्षुल्लकस्य ॥ २७ ॥ स इति तच्छब्दश्रवणाद्यस्येत्यध्याहारः । आशु क्षिप्रं ॥ २८ ॥ प्रह्लादाय यदा द्रुह्येत्तदा वरोर्जितमपि हनिष्य इति । अत्र प्रह्लादद्रोहं निमित्तीकृत्य हननप्रतिज्ञया देवापेक्षया प्रह्लादे प्रीतिविशेष इति न मंतव्यं । देवानां सर्वदाप्रसिद्धत्वेन प्रह्लादादीनां देवाद्यपेक्षयाऽल्पभक्तानां यशःप्राप्त्यर्थमित्थं प्रतिज्ञोपपत्तेः । एतदुक्तं तात्पर्ये ॥ यत्र क्वच यशस्थानमन्येषामिति केशवः । सर्वत्रापि तु देवानामित्यन्यान्पूजयेत्क्वचिदिति च ॥ स्थान शब्दो निगूहस्थानमित्यत्रेव निमित्तवाची । यत्र क्वचित् यदा कदाचित् । सर्वत्रापि सर्वदाऽपि । यशः स्थानमित्यनुवर्तते । तथा च देवानां सर्वदा यशोनिमित्तं भवामीति हेतोरन्येषामपि कदाचिद्यशःस्थानं भविष्यामीत्यभिप्रायेण केशवोऽन्यानपि प्रह्लादांबरीषादीन्कदाचिदपूजयन्मानयामासेत्यर्थः ॥ २९ ॥ गतोद्वेगा गतभयाः । हतं मेनिरे । एष्यत्तु निश्चितं यत्तु तदतीतत्वेन भण्यत इत्युक्तेः ॥ ३० ॥ तेषां मध्ये महदुपासको महतः परमात्मन उपासकः । सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः ॥ ३१ ॥ सर्वभूतानां सज्जनानां मध्ये एको मुख्य आत्मवत्प्रियः सुहृत्तमः प्रियः प्रीतिविषयः सुहृत्तमश्च । उत्तमहीनसमेषु वृत्तिप्रकारमाह ॥ दासवदित्यादिना ॥ ३२ ॥ विद्यादिनिमित्तैः प्राप्तगर्वस्तंभादिदोषवर्जित इति विद्येत्यादेरर्थः ॥ ३३ ॥ व्यसनेषु सत्सु नोद्विग्न-

अपि नाभिधीयंते नाभिधातु शक्यंते । यथा भगवानीश्वर इति दृष्टांतीकरणेऽपि न तत्साम्यं ज्ञेयं । सर्वथाऽसंभवात् । किंतु किंचित्साम्यं । अत एवोक्तं तात्पर्ये ।। अन्येषां हरिसाम्य तु किंचित्साम्यमुदीरितं । सम्यक्साम्यं तु मत्स्यादेरिति शास्त्रस्य निर्णय इति ।। ३५ ।। रिपवोऽपि सुराः साधुगाथाः सज्जनविषयकगाथां कुर्वंतो य. प्रति मानं दृष्टांतं कुर्वंति । किमुतान्ये भवादृशा इति ।। ३६ ।। गुणैः । अलं कथितैरिति शेषः ।। ३७ ।। न्यस्तेत्यादेर्निरस्तक्रीडासाधनक इत्यर्थः । जडवज्जडभरतवत् । विषयासक्तमूढवद्वा । कृष्णेत्यादेर्नारायणाख्यग्राहगृहीतमना इत्यर्थः ।। ३८ ।। एतान्यासनादीनि ।। ३९ ।। रुदति रोदिति । अनेन श्लोकत्रयेण सार्धेन भक्तलक्षणं सूचितं ।। ४० ।। तन्मयस्तदासक्तः ।। ४१ ।। स्पर्शो विषयः । अस्पंदप्राणोऽचंचल-श्वासः ।। ४२ ।। अकिंचनसंगलब्धया नारदादिसत्सहवासप्राप्तया ।। ४३ ।। अघमपराधं ।। ४४ ।। तव सकाशात् । आत्म-जायेत्याद्युक्तिरपकरणायोग्यत्वद्योतनाय ।। ४५ ।। उपालभंते वंचयंति । भयं जनयंतीति यावत् । अपरे शत्रवः ।। ४६ ।। विधम परिहर । पितुः पित्रा ।। ४७ ।। इति श्रीभागवतटिप्पण्यां मंदनंदिन्यां चतुर्थोऽध्यायः ।। ७—४ ।। ।।

।। हरिः ॐ ।। हिरण्यकशिपुप्रह्लादसंवादच्छलेन भक्तिस्वरूपं हरेर्निरतिशयस्वातंत्र्य च निरूपयत्यस्मिन्नध्याये । काव्यो भार्गवः । दैत्यराजगृहांतिके । पौरोहित्येन वासं चक्रतुः ।। १ ।। प्रापितं शिष्यत्वेन ।। २ ।। तत्र तत् । शुश्रुवे एव न पपाठ । नाभ्यासं चकार । स्वरूपासद्ग्रहाश्रयं स्वरूपेणासदसाधुग्रहः पक्षः । वैष्णवसिद्धांतविरुद्ध इति यावत् । स आश्रयो यस्य तत् । मनसा न साधु मेन इति योजना ।। ३ ।। यत्साधु मन्ये तत्कथ्यतां ।। ४ ।। स्वेन मतं साध्वाह ।। तदिति । हे असुरवर्य । असद्ग्रहाद्दुर्विषयाभिनिवेशात्सदा समुद्विग्नधियां नित्य चंचलमनसामात्मपातं स्वस्य निरयपातकारणमंधकूपं प्रकाशरहितकूपस्थानापन्नं गृहं हित्वा वनं सज्जनसंगलक्षणं गतो हरिमाश्रयेदिति । यत्तत्साधु मन्य इति योजना ।। ५ ।। परपक्षसमीहिताः शत्रुपक्षनिष्ठा गिरः ।। ६ ।। विष्णुपक्षप्रतिच्छन्नैर्वस्तुतो विष्णुपक्षैः प्रतिच्छन्नैर्गूढैरस्य धीर्यथा न भिद्येत तथाऽय बालो विधार्यतां विविक्ततया धार्यतामिति योजना ।। ७ ।। प्रह्लादज्ञानं स्वारसिकमाहितं वेति ज्ञातुं सामभिः समपृच्छत् ।। ८ ।। बालान् अति अतिक्रम्यैषबुद्धिर्विपर्ययः । तुभ्यं तव कुतोऽभूदिति योजना ।। ९ ।। गुरूणां समीपे । कुलनंदन दैत्यकुलनंदन ।। १० ।।

उत्तरं वक्तुं मंगलमाचरति ॥ पर इति । विमोहितधियामज्ञानावृतमनसां पुंसां तत्र विषये परो देवतादिः स्वतंत्रोऽत्र विषये स्वात्माहं,स्वतंत्र इति दृष्टोऽनुभवसिद्धोऽसद्ग्रहो दुरभिमानः । यन्मायया यस्य परमात्मनो मायया मोहिन्या कृतः । तस्मै भगवते नम इति योजना ॥ ११ ॥ उक्तमेव विशदयति ॥ स यदेति । स परमात्मा पुंसां यदा वक्ष्यमाणभ्रांतेरनुगतोऽनुकूलस्तदा एषो ब्रह्मादिर्देवोऽन्यः स्वतंत्रः । तथाऽहमन्यः स्वतंत्र इत्याकारिका देहगता लिंगदेहगता । मनोगतेति यावत् । असती भ्रांतिरूपा पशुबुद्धिः पशुवदसद्बुद्धिर्विभिद्यते उत्पद्यते । तथाहि श्रुतिः । अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते । अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति । न स वेद यथा पशुरिति । असौ ब्रह्मादिरन्यः स्वतंत्रोऽहमन्यः स्वतंत्र इत्यर्थः । न चेयं श्रुतिर्जीवस्य परमात्मना स्वरूपतो निषेधति तथैव प्रतीतेरिति वाच्यं । य आत्मानमंतरो यमयतीति जीवनियामकत्वेनांतः शब्देन च स्वरूपतो भेदस्यैवोक्त्या तद्व्याघातापत्तेः । व्याख्याता चैषा श्रुतिर्बृहद्भाष्ये । चर्चिता च न्यायामृते । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य तात्पर्ये ॥ स्वातंत्र्येणान्यसद्भावनिषेधाय श्रुतिस्त्वियं । अन्योऽसावन्योऽहमिति पश्यन्नज्ञ इति स्म ह । आत्मानमंतर्यमयेदिति भेदं स्वरूपतः । आह तद्ब्रह्मणोऽधीना भिन्ना जीवाः सदैव तु । स्वरूपसत्ताकर्तृत्वं भोगोमोक्षस्तथैव च । मुक्तस्यावस्थितिश्चैव सर्वं विष्णोर्वशे सदेति ब्रह्मतर्के ॥ इयं श्रुतिः केत्यतोऽर्थतोऽनुवदाति ॥ अन्योऽसावित्यादिनेति स्म हेत्यंतेन । प्रतीतेः स्वरूपभेदनिषेध एवार्थः किं न स्यादित्यत आह ॥ आत्मानमिति । तत्तस्माद्ब्रह्मणः परब्रह्मणस्तधीनत्वमेव स्फुटयति ॥ सर्वं विष्णोर्वश इति । किं तत्सर्वमित्यत उक्तं ॥ स्वरूपसत्ताकर्तृत्वमित्यादि ॥ १२ ॥ ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयत्वं बुद्धिरेषा पराकृतोताहो ते स्वत इत्यस्योत्तरं चाह ॥ स एष इति । स एष आत्मा परमात्मा । स्वपरेत्यविभक्तिको निर्देशः । सुब् लोपो वा । स्वपरस्वातंत्र्यविषयिण्यबुद्धिर्विपरीतबुद्धिर्येषां तैर्दुरन्वयानुक्रमणो दुरवगममाहात्म्यो निरुच्यते निरूप्यते । यद्वर्त्मनि यत्सरूपैर्वेदवादिनो वेदार्थज्ञानकुशला ब्रह्मादयः । अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । रुद्रादय इत्यर्थः । एष आत्मा भिनत्ति मे मतिमिति योजना ॥ १३ ॥ एतदर्थं सदृष्टांतमाह ॥ यथेति । ब्रह्मन् तंटापर्क । आकर्ष-

प्रह्लादोक्तं सम्यगिति जानतोऽपि राजसेवनाय शिक्षकत्वमिति सूचितं ।। १५ ।। अस्य वाचा शिक्षणानर्हस्य चतुर्थो दमो दंड उदितो विहितः ।। १५ ।। दैतेयचंदनवनमूलोन्मूलकपरशुस्थानापन्नस्य विष्णोर्हरेर्नालायितोऽवष्टंभकदंडायितः । एतमवष्टभ्य हरिः छिनत्तीति भावः ।। १७ ।। त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामलक्षणपुरुषार्थत्रयस्य ।। १८ ।। ज्ञातज्ञेयचतुष्टयं पुरुषार्थचतुष्टयं । यद्यपि त्रिवर्गस्येत्युक्तं । तथाऽपि ज्ञात्वा शिवं शांतिमत्यंतमेतीत्यादेरापातार्थप्रतीतिमालंब्य मोक्षस्योपपादनं चोपलक्षणीयं । यद्वा । ज्ञेयचतुष्टयं सामाद्युपायचतुष्टयं । मातृमृष्टं मात्रा मृष्टं । निर्मलं स्नापितमलंकृतं भूषितं ।। १९ ।। आशिषा प्रतिनंद्य संतोष्य । निर्वृतिमानंदं ।। २० ।। मूर्धन्यवघ्रायाशिंचत् । मूर्धानमिति विभक्तिविपरिणामेनान्वेति । आयुष्मान्निति संबोधनं । अशिक्षत् । अनुशात्तेतोपि व्यत्ययेन परस्मै पदं । विद्यां मा दत्तेत्यर्थः ।। २२ ।। स्वधीतमनुवक्ति ।। श्रवणमित्यादिना । विष्णोरिति सर्वत्रान्वेति । श्रवणं श्रोत्रेण माहात्म्यस्य कीर्तनं नाम्ना वाचा मनसा स्मरणं पादसेवनं हस्ताभ्यां । एतच्च भगवत्प्रतिमाभूतभक्तद्वारा । अर्चनं तुलस्यादिभिर्वंदनमभिवादनं । स्तुतिर्वा । दास्यं दासोऽहमित्यनुसंधानं सख्यमत्यंतस्नेह आत्मनिवेदनमात्मनि सर्वदा नियामकत्वेनस्थितत्वज्ञानं । ननु दासोऽहमिति समर्पणं दास्यमिति पुनरुक्तेरत एवोक्तं तात्पर्ये ।। आत्मस्थत्वेन वेदनमात्मनिवेदनं । मुक्तस्याऽपि ममांतस्थो नियंतैव हरिः सदा । इति ज्ञानं समुद्दिष्टं सम्यगात्मनिवेदनमिति च ।। २३ ।। मूले । इत्युक्तप्रकारेण नवलक्षणा नवप्रकारा भक्तिर्भगवति विष्णौ । सप्तम्यर्थविवरणमर्पितेति । तस्यार्थो विषयिका क्रियत इति । येनाधीतेन नवलक्षणा भक्तिर्विष्णुविषयिका भवति । तदधीतं साधु इति मूलार्थः । येनाधीतेन निमित्तेन पुंसाऽर्पिता क्रियते तदधीनमुत्तमं मन्ये इति वा योजना ।। २४ ।। प्रस्फुरिताधरश्चंचलीकृताधरोष्ठः ।। २५ ।। एतद्दुर्वृत्तं किमित्यत आह ।। विपक्षमिति । मामनादृत्य विपक्षं श्रयता त्वया बालोऽसारं ग्राहित इति यदेतदिति योजना ।। २६ ।। संति स्वामिद्रोहिण इत्याह ।। लोक इति । तेषां दुर्मैत्रादीनामघं मनसि विद्यमानं गूढद्वेषः पातकिनां रोग इव । काले कालविशेषे उदेतीति योजना ।। २७ ।। हे राजन् । अस्य प्रल्हादस्येयं विष्णुविषयिणी मतिर्नैसर्गिकी स्वाभाविकी । अतो मयि मन्युं नियच्छ । मामनादृत्येत्युक्तं । तदा तत्र मतेर्नैसर्गिकत्वे त्वदनादरणनिमित्तभूतोऽहंकारलक्षणो मान आत्मनो मम क्व । तथा च नासंगतिरत एवोक्तं तात्पर्ये क्व तदात्ममानो ममेति ।। २८ ।।

इयं मतिर्गुरुमुखी गुरुमुखादागता न चेत्तर्हि कुत आगतेति योजना ॥ २९ ॥ पुनः पुनश्चर्वितचर्वणानां भुक्तानेव विषयान् भुंजानानां । अदांतैरनिग्रहीतेंद्रियैः । कृताभिर्गोभिर्नीतिशास्त्रादिवाग्भिः । तमिस्रं संसार विशतां गृहव्रतानां । स्वतः परतो वेत्यवं मिथः परस्परं । कृष्णे नारायणे मतिर्नाभिपद्येदिति योजना ॥ ३० ॥ तदेव स्पष्टयति ॥ न त इति । ये दुराशयाः स्वतो दुष्टमनस्का बहिरर्थभावा आपातप्रतीतार्थज्ञानवंतो गुरुभिरपि नादृशैरंधैरुपनीयमाना अंधा यथा तथोपनीयमाना उरुदाम्नि स्वर्गादि-लक्षणफलइंद्रादिलक्षणदेवताब्राह्मणादिलक्षणाधिकारिनामलक्षणदामवत्यां । वाचि वेदलक्षणायामीशतंत्यां भगवदीयप्रतिबंध-कतंत्यां बद्धास्ते स्वार्थगतिं स्वपुरुषार्थप्रापकं विष्णुं न विदुरिति योजना । विषयाभिलाषवतां विष्णुज्ञानं न जायत इति भावः ॥ ३१ ॥ भगवदेकांतभक्तपादसेवन विना गृहस्थानां भगवति मतिर्न जायत इत्याह ॥ नैषामिति । निष्किंचनानां विषयानपे-क्षाणां महीयसां महात्मनां पादरजोभिषेकं पादरजसां शिरसा धारणं यावन्न वृणीत वृणीरन् । तावदेषां गृहस्थानां मतिः । अनर्थापगमः संसारनिवृत्तिर्यदर्थः । परस्य प्रयोजनं त उरुक्रमांघ्रि उरुक्रमस्य विष्णोरंघ्रि न स्पृशतीति योजना ॥ ३२ ॥ अंधी-कृतात्मा जडीकृतमनाः । स्वोत्संगात्स्वांकात् ॥ ३३ ॥ असहनप्रयुक्तकोपाविष्ट इत्यमर्षेत्यादेरर्थः । कषायीभूतलोचनो रक्तनेत्रः ॥ ३४ ॥ यः प्रह्लादो मे भ्रातृहा भ्रातृघ्नः स्वस्य पितृव्यहंतुर्विष्णोः पादौ स्वान् सुहृदो हित्वाऽर्चति । अयमधमः शोच्य इति योजना ॥ ३५ ॥ अयं विष्णोर्वा साधु सहायं किं करिष्यति । अभक्तत्वादिति भावः । पित्रोः पितृपितृव्ययोः ॥ ३६ ॥ स्वकीयत्वपरकीयत्वे रक्षणहननयोर्न प्रयोजके । किंतु हिताहितत्वे एवेत्याशयेनाह ॥ परोऽपीति । परकीयमप्यपत्यमरण्यस्थमप्यौ-षधं यथा तथा हितकृद्भवति । स्वदेहजोऽपि सुत आमयवदहितः । अनेन स्वकीयत्वपरकीयत्वे हिताहितत्वयोरप्रयोजक इत्युक्तं भवति । यत्स्वात्मनोऽहितं तदंगमुतांगमपि छिंद्यात् । कुत इत्यत आह ॥ शेषमिति । तद्विसर्जनाच्छेषमंगं जीवति यत इति योजना । यथा सर्पदष्टांगुलिं छित्वा शेषमंगं जीवति । तथा वयमप्येतदपत्यं हत्वा जीवेमेति भावः ॥ ३७ ॥ सुहृल्लिंगधरो

वधोपायाः । अपुण्यस्य पापिनः । सपदुपाया इवाफला आसन्निति योजना ॥ ४१ ॥ तस्मिन्प्रह्लादविषये वधार्थं कृतप्रयासेऽपहृते व्यर्थे सति निर्बंधेनाग्रहेण ॥ ४२ ॥ दंदशूकेंद्रैः सर्पश्रेष्ठैः । अभिचारैर्मरणोद्देश्यकयागादिभिः । अवपातैर्गिरिशृंगादधःपातनैः । मायाभिः शून्याक्रियाभिः । सन्निरोधैर्गंतुमशक्यस्थलवासैः ॥ ४३ ॥ हिमेत्यादेस्तत्प्रक्षेपैरित्यर्थः । पर्वतस्याक्रमणैरारोपणैः । तृतीयांतानां तद्वधोपायमिति पूर्वेण हंतुमित्युत्तरेणान्वयः ॥ ४४ ॥ चिंतां हननविषयां । तद्धननं कर्तुं । बव्हसाधूक्तो बहुनिष्ठुरैर्भर्त्सितः । असद्धर्मैरसतां चोरादीनां योग्यैः । अजडधीरमंदधीः ॥४५॥ मे सकाशाद्भविष्यदनर्थं । शुनःशेप इवाजीगर्तकृतं विक्रयणं भाविनं वाऽवयवद्वारा यागं न विस्मरति नालोचयाति ॥ ४७ ॥ एतद्विरोधेनैतादृशमहानुभावाविरोधेन मे मृत्युः प्रायेण भविता नूनं । वितर्के न वा । पाक्षिक्यभावकोटिः । औशनसावुशनसः शुक्रस्य पुत्रौ । विविक्ते एकांतस्थले ॥ ४८ ॥ भ्रुवो विजृंभणेन त्रस्ताः समस्ता धिष्ण्यपा लोकपाला यस्मिंस्तादृशं जगत्त्रयं । येन त्वयैकेन जितं । तस्य चिंत्यं चितनीयं कार्यं न चक्ष्महे न पश्यामः । न च प्रल्हादहननं चिंत्यं । अतः शिशूनामंतःकरणं गुणदोषयोः पद नित्यस्थानं न वै इति योजना । एषा बुद्धिर्गच्छेदिति भावः ॥ ४९ ॥ यावद्गुरुर्भार्गव आगमिष्यति तावद्भीतो यथा न पलायते वरुणस्य पाशैस्तथा । बद्ध्वा निधेहि । पुंसो वयसा । आर्यसेवया बुद्धिः समीचीना भविष्यतीति योजना ॥ ५० ॥ अनुज्ञायांगीकृत्य ॥ ५१ ॥ आनुपूर्वशः क्रमेण । प्रश्रितेति लुप्तचतुर्थीकं । विनीताय नम्राय चेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ त्रिवर्गं धर्मार्थकामविषयं । रागद्वेषादियुक्तो यथा भवति तथोपवर्णितां ॥ ५३ ॥ गृहमेधीयकर्मस्वग्निहोत्रादिकर्मसु परावृत्तोऽध्यापनस्थानात्परावृत्त्योद्युक्तः । कृतक्षणैः कृतावसरैः । स प्रल्हाद उपहूतः । सोचिलोपो चेत्यादपूर्णमिति सुलोपः ॥ ५४ ॥ तान्वयस्यान् । तन्निष्ठां भगवन्निष्ठां ॥ ५५ ॥ द्वंद्वारामैरितेहितैः रागद्वेषाद्युक्तोऽध्येता यथा भवति तथेरितैः प्रोक्तैः । वचनैरीहितैः प्रवृत्तिभिश्च ॥ ५६ ॥ तन्न्यस्तेत्यादेः प्रल्हादन्यस्तमनश्चक्षुष्का इत्यर्थः । असुरः प्रल्हादः ॥ ५७ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां मंदनंदिन्यां पंचमोऽध्यायः ॥ ७—५ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ मुकुंदसेवैव बुभूषुभिः संपाद्येत्याशयेन प्रल्हादो बालानुपदिशति ॥ हतेति । हे अर्भकाः । वो युष्माकं

सर्वतः सर्वप्रकारेण शिवं मंगलं वचः शृणुत। हंत्येत्यनुकंपायां। वयस्यान्पश्यत मृतान्। तेन दर्शनेन जातवैराग्याः। क्रीडांधाः संतो मा प्रमाद्यथ भगवद्विषये प्रमादं मा कार्ष्ट ॥१॥ बालाः क्रीडांधा भवंत्येवेत्यत आह ॥ नेति। पुरातना बालाः। मार्कंडेय प्रभृतय आत्मनोऽर्थे स्वश्रेयसे प्रियैषिणस्तत्साधनविचारपरा न क्रीडांधा इति योजना। गुरूक्तं हितसाधनं गृह्णीम एवेत्यत आह ॥गुर्वीति। अनर्थे वस्तुतोऽनर्थे त्रिवर्गेऽयमेव पुरुषार्थ इत्यर्थकल्पन तद्गुरूक्तमपि न ग्राह्यं ॥२॥ अज्ञाननिद्रया सुप्तो यदुक्त्या यस्य गुरोरुक्त्या न प्रबुध्येत ज्ञानलक्षणप्रबोधवान्न भवेत्। तस्य मतं न श्रद्दध्यान्न विश्वस्यात्। सः श्रद्दधानोऽधो नायको यस्य तादृशोंऽधो यथा ॥३॥ शत्र्वादिलक्षणस्य तेषु कर्तव्यस्य च ज्ञानाय तत्प्रयुक्तसंपाद्विपत्प्राप्तिपरिहारलक्षणप्रयोजनाय च नीतिशास्त्रमभ्यसनीयमित्यत आह ॥ कः शत्रुरिति। आत्मनो मम कः शत्रुरित्यादिनाऽऽक्षेपो भवत्स्वप्ष्येवमेवेति। न वै नीतिशास्त्रैः किं प्रयोजनं स्यात्। संपाद्विपदोः। पद्यते गम्यतेऽनेनेति पदं निमित्तं दैवमेव भगवानेवेति योजना ॥४॥ नीतिशास्त्रस्यानादरणीयत्वेऽपि स्वर्गसंपदादिहेतुभूतं धर्मशास्त्रमध्येतव्यमित्यत आह ॥ य इति। स्वजने वशः स्वस्वबंधुषु हितः। राजसूयज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानेन तदनुष्ठापनेन च पुनर्मुहुः श्रीलोकयोः स्वाराज्यस्वर्गयोः स्वास्मिन्स्वजनेषु हेतुः स आंध्यवान्। जननमरणमार्गापर्यवसानात्। प्रवृत्तधर्मकामं आत्मानं हिनस्ति च। इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठमित्यादेः। यस्त्वेवं न हि स्यात्स मुक्तांध्यः। जननादिमार्गपर्यवसानदर्शनवान्। सोऽतिदुर्लभ इति योजना। निवृत्तधर्ममेवानुष्ठेयं। इदं च गुरुणोच्यमानं प्रवृत्तधर्मशास्त्रं नाभ्यसनीयमिति भावः ॥५॥ निवृत्तधर्मानुष्ठाता दुर्लभ इत्युक्तत्वात्तदनुष्ठानं कर्तव्यमित्यायातं। तथाऽपि तत्तिर्यगादिजन्मनि भाविमानुषजन्मनि वा। इहाप्यवस्थांतरे वा किं न स्यादित्यत आह ॥ कौमार इति। प्राज्ञो बुद्धिमान् इह वर्तमाने मानुषजन्मनि कौमारे कौमारावस्थायां भगवत्तुष्टिकरान्धर्मान् आचरेत्। अर्थदं वेदाधिकारगुरूपसत्त्यादिद्वारा पुरुषार्थदं। मानुषं जन्म दुर्लभमध्रुवमपि तत्तस्मादिति योजना। तिर्यगादिजन्मनोऽधिकाराद्यसंपादकत्वान्मानुषस्य दुर्लभत्वाद्वर्तमाने जन्मनि कौमारे भगवद्धर्मानाचरेदिति सिद्धं। बाल्ये विद्यां निषेवेत यौवने दारसंग्रहः। स्थाविर्ये मोक्षमा-

विष्णुः सर्वभूतानां प्रियादिर्हि तस्मात्पुरुषस्य विष्णोः पादोपसर्पणं कर्तव्यं । तच्च यदा तदा धर्मानुष्ठानबुद्धिरित्यध्याहृत्य योजना ॥ ७ ॥ विषयानुभवद्वारेंद्रियजन्यं सुखं कथं लभ्यत इत्यतो दैवात्प्रारब्धकर्मवशाद्दुःखवत्तदवर्जनीयामित्याह ॥ सुखमिति । योजना तु स्पष्टा ॥८॥ यतः परं केवलमायुर्व्ययस्तत्प्रयासः प्रवृत्तधर्मानुष्ठानक्लेशो न कर्तव्यः । तथा विधः पुरुषः । क्षेमं मुकुंदचरणांबुजं न विंदत इति योजना ॥ ९ ॥ शरीरं पौरुषं बलोपेतं पुष्कलं सर्वेंद्रियोपेतं यावन्न विपद्येतान्यथा न भवेत् । चोऽवधारणे । तावदेव तं विष्णुमाश्रितस्तत इतरेण प्रयोजनाभावादनेन प्रजोजनसद्भावाच्च कुशलः क्षेमाय मोक्षाय यतेत ॥ १० ॥ कौमार एव यतेतेत्युपपादयितुं शतायुष्मतामंगीकृत्यापि यत्नाभावे प्रकारांतरेण व्ययमुपपादयाति ॥ पुस इत्यादिना श्लोकत्रयेण । अजितात्मनोऽजितेंद्रियस्य । निद्रादिजयरहितस्येति यावत् । अंधयतीत्यंधतमः प्रापितः । यद्यस्मात् शेते तत्तस्मादर्धमायुर्निष्फलं याति ॥ ११ ॥ अकल्पस्यासमर्थस्य ॥ १२ ॥ शेषं षष्ठिवर्षात्मकं ॥ १३ ॥ न केवलमुक्तन्यायेनायुर्व्ययमात्र कि त्वस्माकं ज्ञातीनां श्रेयोविघातायासजन्यं मतिवैषम्यं भगवता कलहलक्षणमतिवैषम्यं चास्तीत्याह ॥ पश्यध्वमिति । संसृतिमनुसृत्येहतां चेष्टमानानामित्यर्थः ॥ १४ ॥ गृहेषु सक्तश्चेन्न कोऽप्यात्मान विमोचितुमुत्सहेत इत्याह ॥ क इति । स्नेहपाशैः स्नेहलक्षणपाशैः ॥ १५ ॥ प्रवृत्तधर्मो न प्रयोजनमित्युक्त्वाऽर्थोऽपि न प्रयोजनमित्याह ॥ को न्विति । तस्करादिः राजभृत्येन प्रतियोधेन चोरेण हतः प्रेष्ठैः प्राणैर्यमर्थ क्रीणाति तादृशार्थतृष्णां प्राणेभ्योऽपि गरीयसीं को न विसृजेदिति योजना । अर्थे तृष्णा जाता चेत्प्राणानपि विसर्जयतीति न स पुरुषार्थ इतिभावः ॥ १६ ॥ परमपुरुषार्थसाधनवैराग्यपरिपंथित्वात्कामोऽपि न पुरुषार्थ इत्याह ॥ कथमित्यादिना । विषयकामुकः कथं विषयांस्त्यजेतेति वक्ष्यमाणेन योजना । प्रथमांतानि कामुकताविवरणानि । द्वितीयातानि विषयविवरणानि । अनुकंपितायाः दयाविषयभूतायाः । एकांतोपदेशान्मत्रान् । कलाक्षराणामव्यक्तमधुराणां । आकर्णने इति शेषः ॥ १७ ॥ प्रत्ता दूरदेशस्थितवरेभ्यो दत्ताः । अच् उपसर्गात्तः । हृदय्या हृदयहिताः । रुचिरच्छदान् रुचिरपरिच्छदान् । कुल्याः कुलपरंपरया समागता वृत्तीर्जीवनकरीः ॥ १८ ॥ कोशस्थः कोशे विद्यमानकीट इव कर्माणि अशनादीनीहमान औपस्थ्यजैव्ह्यमुपस्थिजिव्हाकरणकं कर्म व्यसनाशनादिकमित्यर्थः ॥ १९ ॥ यन् गच्छन् । गतं निजायुर्विहितमर्थं च न बुद्ध्यते । स्वकुटुंब एव रमत इति स्वकुटुंब-

रामः ॥ २० वित्तनिविष्टमनस्कता न केवलं वैराग्यपरिपंथिनी किंतु दुष्कृतसंपादिकाऽपीत्याह ॥ वित्तेष्विति । वित्तेषु नित्याभिनिविष्टचेताः परवित्तहर्तुश्चोरस्य । प्रेत्य नरकलक्षणं । इह ताडनादिलक्षणं दोषं विद्वानप्यजितेंद्रियोऽशांतकामश्च सन् । कुटुंबी तत्परवित्तं हरतीति योजना ॥ २१ ॥ न भगवानस्तीति ज्ञानमात्रं श्रेयःसाधनं किंतु स्वातंत्र्याभिमानपरित्यागसहितमित्याशयेनाह ॥ विद्वानपीति। हे दनुजाः । यः स्वकीयपारक्यविभिन्नभावः स्वस्वातंत्र्यपरस्वातंत्र्याभिमानमोहितमनाः स विद्वानपीत्थं कुटुंबं पुष्णन् स्वलोकाय मोक्षाय न कल्पते । किंतु यथा विमूढस्तथा पुनः पुनः संसृतिलक्षणं तमः प्रपद्यत इति योजना ॥२२॥ स्त्रीजितोऽपि न भवेदित्याह ॥ यत इति। वामदृशामक्षिसर्गो निगडस्तेन बद्धस्तासां विहारे क्रीडामृगो योऽयं । विद्वानपि दीनमात्मानं मोचयितुं यतो न कश्चित्कुत्रचिद्देशे क्वापि कालेनालं समर्थः । अतो न तादृशो भवेदित्यध्याहृतेन योजना ॥ २३ ॥ एवं विषयसंगे बाधकमुक्त्वा विषयसंगपरित्यागेन नारायणशरणगतिं विधत्ते ॥ तत इति । हे दैत्याः । विषयसंगस्योक्तरीत्या दुष्टत्वाद्विषयात्मकेषु दैत्येषु रिपुषु विदूरात्संगं परिहृत्यादिदेवं नारायणमुपेत शरणं गच्छत । अपवर्गहेतुः स नारायणो मुक्तसंगैरिषितः शरणं गत इति योजना ॥ २४ ॥ नारायणस्य दूरस्थत्वाच्छरणागतावपि स्वत्वेनास्मत्स्वीकारस्य संदिग्धत्वादच्युतप्रीणनं बव्हायास इत्यत आह ॥ न हीति । हे असुरात्मजाः । सर्वतः सिद्धत्वाद्व्याप्तत्वात्सर्वभूतानामिह देहे आत्मत्वात्स्वामितया विद्यमानत्वादच्युतं प्रीणयतो बव्हायासो न हीति योजना ॥ २५ ॥ देशांतरे कालांतरे पदार्थांतरे नियामकांतरस्य सत्वे कथमस्यैव शरणागतिर्युक्तेत्यत आह ॥ परावरेष्विति । परावरेषु भूतभविष्यद्वर्तमानेषु । उच्चावचेषु वा । ब्रह्मांतःस्थावरादिषु भूतेषु प्राणिषु भौतिकेषु विकारेषु ब्रह्मांडादिषु भूतेष्वाकाशादिषु महत्सु महदहंकारादिषु । गुणेषु सत्त्वादिषु । गुणसाम्ये प्रलये गुणव्यतिकरे सृष्टौ । अव्ययः पर आत्मा भगवानेवेश्वरो हीति योजना ॥ २६ ॥ २७ ॥ व्याप्तस्य परमात्मनोंऽतःस्थित्वा कथं नियामकत्वं युज्यत इत्यत आह ॥ प्रत्यगात्मेति । स्वयं भगवान्यद्यप्यनिर्देश्यः साकल्येन निर्देष्टुमशक्यः । व्याप्त एवेति वा । निर्देष्टुमशक्यश्च ।

एतदेवाभिमेत्य तात्पर्ये ॥ अंतर्यामी प्रत्यगात्मा व्याप्तः कालो हरिः स्मृत इति चेति ॥ २८ ॥ मूले । एवं विधमाहात्म्यो भगवान्कुतो न दृश्यत इत्यत आह ॥ केवलेति । एतादृशो भगवान् गुणसर्गया गुणव्यक्तीकरणभूतया मायया प्रकृत्या जीवावरणभूतयाऽतर्हितैश्वर्यो जीवं प्रति पिहितैश्वर्य ईयते प्रमाणैः प्रतीयते । अतो नेदृशो दृश्यत इति योजना । एतदभिप्रेत्योक्तं तात्पर्ये ॥ प्रकृत्या तमसा वृतत्वाद्धरेरैश्वर्यं न ज्ञायत इति । तमसा भगवज्ज्ञानप्रतिबंधकया प्रकृत्या जीवावरणेनावृतत्वात्प्रतिबद्धत्वाद्धरेरैश्वर्यं न ज्ञायत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ मूले भूतदयां च विधत्ते तस्मादिति सर्वभूतानामीश्वरगृहस्थानापन्नत्वादासुरं भावमुन्मुच्य सौहृदमाश्रित्य सर्वभूतेषु दयां कुरुत । तया दययाऽधोक्षजस्तुष्यतीति योजना । एतदभिप्रेत्योक्तं तात्पर्ये ॥ विष्णोर्गृहत्वाद्भूतेषु दया कार्या विजानतेति च ॥ ३० ॥ मूले तुष्टयापि किं प्रयोजनमित्यत आह ॥ तुष्ट इति । आद्येऽनंते उत्पत्तिनाशरहिते तत्र भगवति तुष्टे त्वलभ्यं किं । सर्वमाकांक्षितं भवतीति भावः । परं त्वेकांतैराकांक्षाऽपि न कार्येत्याह । सारं जुषां सर्वोत्तमवस्तुसेवमानानां । प्रीणयतां चरणयोरुपगायतां नोऽस्माकं येऽनुषंगेणैव सिद्धा वैषयिकसुखादयस्तैर्गुणव्यतिकरैर्गुणत्रयकार्यैः कांक्षितं किं । किं प्रयोजनं । एवं धर्मादिभिः प्रवृत्तधर्मादिभिरपि कांक्षितैः किं । अंततो गुणेन मोक्षेण कांक्षितेन किमिति योजना । न किमप्याकांक्षणीयमिति भावः । मोक्षगं सुखं त्वाकांक्षमाणापेक्षया नाकांक्षमाणस्याधिकं । एकांतभक्तत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य तात्पर्ये ॥ कांक्षतो मोक्षगमपि सुखं नाकांक्षतो यथेति चेति ॥ अकांक्षतः कांक्षारहितस्य यथाऽतिशयितं तथा कांक्षतो नेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ भगवत्तुष्टिरेव संपाद्या चेद्धर्मार्थकामादिकमसत्यत्वान्निष्फलत्वाद्वा न संपाद्यमित्यायातमित्यत आह ॥ धर्मेति । धर्मार्थ शब्दाभ्यां परस्य सुपो लोपः । तथा च धर्मोऽर्थः काम इति यो विहितस्त्रिवर्ग ईक्षा । एतद्विषयकं ज्ञानं । एतद्विधात्री त्रयी श्रुतिः । नयदमौ नीतिदंडशास्त्रे । विविधा च वार्ता । कृषिगोरक्षवाणिज्यादिरूपा । तदेतदखिलं निगमस्य नियमेनोक्तत्वात् । सत्यमबाध्यं तदुक्तफलसाधनं च मन्ये । अन्यथा वेदस्याप्रामाण्यानुपादेयत्वयोरापत्तेः । परंत्वेतदपेक्षया स्वसुहृदो निर्निमित्तोपकारकस्यास्य पुंसो भगवतः स्वात्मार्पणं नवविधभक्त्या स्वात्मसमर्पणं परमत्युत्तमसाधनमिति योजना । मोक्षफलकत्वात् । इतरस्य च संसारफलकत्वादिति भावः ॥ ३२ ॥ कथमेतादृशज्ञानं त्वया लब्धमित्यतः पुरावृत्तमाह ॥ ज्ञानमिति । अवाप्तुमशक्यं तदेतदखिलं ज्ञानं ।

ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं । शास्त्रं । नरसखो नारायणः । धर्मपुत्रो नारदायाह किल । भगवदनुग्रहयोग्यानां । एतादृशं ज्ञानं भवतीति सामान्येनाह । एकांतिनां भगवतः पादारविंदरजसा प्लुतदेहिनां । अकिंचनानां । तज्ज्ञानं स्यादिति योजना ॥ ३३ ॥ भवतु नारदादीनां ज्ञानं तव तु कथमित्यत आह ॥ श्रुतमिति । योजना तु स्फुटा । ज्ञानं मोक्षसाधनं । विज्ञानं विशेषतो मोक्ष-साधनं । धर्म्यं धर्मादनपेतं । देवदर्शनाद्भगवदपरोक्षिणः ॥ ३४ ॥ नारदाच्छ्रुतमित्येतत्कथ विश्रंभणीयं । तवास्माकं च शंडा-मर्काभ्यामृतेऽन्यस्य गुरोर्लाभाभावात् । ईश्वरोऽपि बालानां नो साक्षादुपदेष्टा । तव चांतःपुरस्थस्य महत्संगो दुर्लभः । अत्र विश्वासजननोपायोऽस्ति चेत्तमुक्त्वा संशयं छिंधीत्याशयेनाह ॥ प्रल्हादेति । नोपत्यित्र नो अपीति पदच्छेदः । प्रगृह्यं त्वत्तु नाश्रितं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां मंदनंदिन्यां षष्ठोऽध्यायः ॥ ७-६ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ साधनेषु भक्तेरेव प्राधान्यात्सैव निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये । प्रल्हादः किमाहेत्यत आह ॥ एवमिति । मदनु-भाषितं नारदानुभाषितं ॥ १ ॥ प्रस्थिते गते । परमतिशयितं ॥ २ ॥ पिपीलकैरहिर्यथा भक्ष्यते तथा लोकोपतापनः पापो हिरण्यकशिपुर्लोकस्य दिष्ट्या सुखकारणेन पुण्येन स्वपापेन चाभक्षि भक्षितः । नष्ट इति यावत् । इति वादिनो वासवादयो युद्धोद्योगं चक्रुरिति योजना । दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यमरः ॥ ३ ॥ सर्वतो दिशं सर्वा दिशः ॥ ४ ॥ पशुपरिच्छदान् पशुबंध-नगृहान् । नावेक्षमाण इति न समासः ॥ ५ ॥ राजशिबिरं राजगृहं व्यलुंपन्नाशितवंतः । जयकाशिनो जयकांक्षिणो जयेन प्रकाश-माना वा ॥ ६ ॥ भयोद्विग्नां भयकंपितां ॥ ७ ॥ परपरिग्रहं परस्त्रियं ॥ ८ ॥ यावत्प्रसवमास्यतां मम निकटे । अर्थपदवीं प्रयो-जनमार्गं । एतत्प्रसूतशिशुं हत्वेति भावः ॥ ९ ॥ निष्किल्बिषो निष्पापः । संस्थां हननं । अनंतानुचरो भगवत्सेवकः ॥ १० ॥ अनंतप्रियभक्त्याऽनंतस्य भगवतः प्रियया भक्त्या । अनंतप्रिये प्रह्लादे भक्त्या बहुमानेन वा । परिक्रम्य प्रदक्षणीकृत्य ॥ ११ ॥ नोऽस्माकं । [illegible] ॥ १२ ॥ [illegible] ॥ १३ ॥ [illegible]

शिक्षाकाले प्रल्हादस्य न पंचाहायनत्वविरोधः ॥ १५ ॥ तिरोदधे विस्मृतमभूत् । नाजहान्नात्यजत् ॥ १६ ॥ यथा मे वैशारदी धीर्भगवद्विषयिणी मतिः । तथा यदि भवंतो मे वचः श्रद्दधतो विश्वासं कुर्वंति । तर्हि भवतामपि भूयाद्भवेत् । एवं श्रद्दधतः स्त्रीबालानां च भूयादिति योजना । श्रद्धैव सम्यग्ज्ञानोत्पत्तौ कारणमिति भावः ॥ १७ ॥ एवं पूर्ववृत्तकथनेन बालानां स्वस्मिन् श्रद्धां जनयित्वा तानुपदिशति ॥ जन्माद्या इत्यादिना। देहजीवयोर्वैलक्षण्यं परमात्मनश्च ताभ्यामत्यतवैलक्षण्यं सर्वस्य तदधीनत्वं ज्ञात्वा देहगेहादावहं ममता न कार्येत्याह श्लोकत्रयेण । दृष्टाः प्रत्यक्षसिद्धा जन्माद्याः । स्वरूपोत्पत्तिलक्षणं जन्म कालविशेष एव वर्तमानत्वलक्षणा सत्ता । उपचयलक्षणा वृद्धिः । परिणामोऽपचयलक्षणा । क्षयो ध्वंसलक्षणो विनाशः । इमे भावा विकाराः । च्यूतादिवृक्षस्य फलानामिव । कालेन कालनामकेनेश्वरमूर्तिना ईश्वर इति मूर्तिः रूपं यस्य तेन भगवता देहस्य भवंति। नात्मनो विष्णोरिति योजना । यद्यपि जीवस्याप्येते न संति । तथाऽपि स्वातंत्र्येणैव तदभावः परमात्मनो भगवदिच्छया तु जीवस्यापीति ज्ञेयं । अनेन विकाराणां देहनिष्ठत्वं न जीवनिष्ठत्वं नितरां परमात्मनिष्ठत्वं सर्वस्य विष्ण्वधीनत्वं चोक्तं भवति ॥१८॥ परमात्मनोऽत्यंतवैलक्षण्यं ज्ञापयितुं लक्षणान्याह ॥ आत्मेति। आत्मा परमात्मा नित्यः । अनित्यत्वं देहहानिरित्याद्युक्तचतुर्विधनाशरहितः । अव्ययो नैमित्तिकनाशरहितः । शुद्धो दोषरहितः । एकः स्वतंत्रकर्ता । एकत्वादेव करोतीति । क इत्यन्यत्र व्याख्यानात् । क्षेत्रज्ञः । एतत्क्षेत्रमिति प्रोक्तं तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्चेति गीतोक्तरीत्या प्रकृत्यादिक्षेत्रज्ञः । आश्रयः सर्वोपजीव्यः। अविक्रियो विकाररहितः। स्वदृक् साकल्येन स्वस्वरूपदृक्। वश्यो वशं याति यापयतीति । सर्वस्य वशीति यावत् । सर्वस्य वशीति श्रुतेः । व्यापकोऽतर्बहिश्च व्याप्तः। अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य इति श्रुतेः । असंगो विषयसंगरहितः। अनावृतोऽज्ञानाद्यावरणरहितः । अत्र कतिपयलक्षणस्यातिव्याप्तिशंकाऽपराधीनत्वेन विशेषणेन परिहरणीयेति बोध्यं॥१९॥ परैरुत्तमैः। अनन्यसाधारणैर्वा । देहादौ मोहजमज्ञानं लक्षणैरात्मानं विद्वान् अतद्भावमतस्मिन्नहं भूतदेहे आत्मदीये गेहादावहंभावं मदीयभावलक्षण भ्रमं त्यजेत । एतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं तात्पर्ये ॥ षड्विकाराशरीरस्य न विष्णोस्तद्गतस्य तु । तदधीनं शरीरं च ज्ञात्वा तन्ममतां त्यजेदिति च ॥ तु शब्दात्स्वातंत्र्यलक्षणं विशेषमाह । शरीरं चेत्यतःपरामिति शब्दोऽध्याहार्यः । ममतामित्यनेन देहोऽप्यहंताभ्रमो नास्ति । प्राणिमात्रस्य मम देह इति भेदज्ञानात्किंतु स्फुट-

विवेकाभावमात्रमहंतेति सूचयति । जन्माद्या इति श्लोके विष्ण्वधीनत्वं न स्फुटं प्रतीयत इत्यतः कालेनेति हेतुतोक्त्या तल्लब्धमिति वाक्यरूपतात्पर्यं ॥ हेतुत्वाद्विष्ण्वधीनत्वं शरीरस्येति ॥ २० ॥ उपायेन ब्रह्मगतिलाभप्रकारं सदृष्टांतमाह ॥ हेममिति । यथा हेमकारो ग्रावसु निकषाश्मादिलक्षणेषु क्षेत्रेषु लिप्तं हेमयोगैरुपायैस्तदाभिज्ञ आप्नुयात् । तथा देहेषु क्षेत्रेष्वात्मयोगैर्भक्त्याद्युपायैर-ध्यात्मविदात्मानमधिकृत्य विद्यमान देहगतमन आदिकं । प्रमेयमध्यात्मशास्त्रं वा । अधिकात्मानं बिंबं वा वेत्तीति तद्वित् । ब्रह्मगतिं वैकुंठादिकं लभेतेति योजना ॥ २१ ॥ आत्मनः क्षेत्रज्ञत्वमुक्तं । तत्र क्षेत्रशब्दार्थं प्रकृत्यादिकं तद्गतं च विविच्याह ॥ अष्टाविति । प्रकृतयो मूलप्रकृतिर्महानहंकारः पंचभूतानीत्यष्टौ प्रकृतयः । गुणत्रयस्यापि सत्वात्कथमष्टत्वमिति न वाच्यं । त्रय एव हि तद्गुणास्त्रयः सत्त्वरजस्तमः । पदार्थास्तद्गुणा अव्यक्तमूलप्रकृतेरवस्थाविशेषा एवेति तदंतर्भावात् । विकारा मनसा सहैकादशें-द्रियाणि शब्दाद्यास्तन्मात्रा इति षोडशविकारा आचार्यैः प्रोक्ताः । समन्वयात् । ल्यब् लोपनिमित्ता पंचमी । सर्वत्रानुगतिं प्राप्य वर्तमानः पुमान्परमपुरुष एकः पदार्थ इत्थं चतुर्विंशति तत्त्वानि क्षेत्रं पुमांश्च । तद्गत इत्युक्तं भवति । अत्र जीवस्यातिरिक्तस्य सद्भावेऽपि तस्याभिमानित्वापेक्षयाऽभिमन्यमानवाचिपदेन ग्रहणाद्विष्णुरेव पंचविंशः । जडमात्रविवक्षया तु जीवः पंचविंशो विष्णुः षड्विंशतया सम्यग्ज्ञेयः । एतदेवाभिप्रेत्य तात्पर्यं ॥ अभिमान्यपेक्षया विष्णुः पंचविंश इति स्मृतः । जडव्यपेक्षया जीवः सम्य-ग्ज्ञेयो हरिः स्मृत इति च ॥ अभिमान्यपेक्षयाऽभिमानिनोऽभिमन्यमानवाचिपदेन ग्रहणापेक्षयेत्यर्थः । जडव्यपेक्षया जडमात्रग्रहणा-पेक्षया जीवः पचविंशो हरिस्तु सम्यक् षड्विंशतया ज्ञेय इति ॥ २२ ॥ देहस्यातिरिक्तस्य सत्वात्कथमुक्तेर्विभाग इत्यत आह ॥ देहस्त्विति । देहस्तु सर्वसंघात उक्तचतुर्विंशति तत्त्वकार्यभूतः । जगज्जंगमः । नरतिर्यगादिः । तस्थुः स्थावरस्तरुगुल्मादिरिति द्विधा । अत्रैव देह एव पुरुषः पूर्णषड्गुणो भगवान् । अतत् हरिभिन्नं चेत् । नाचेतनात्मकं जगत् त्यजन् त्यजताधिकारिणा प्रयोगो विचार्यः । स वा एष नेति नेतीति श्रुतेरिति योजना । आत्मा प्रकृतिर्न महानित्येवं सर्ववैलक्षण्यं श्रुतेरर्थः ॥ २३ ॥

गतात्मना मुक्तमनसाऽनुभवेन । अज्ञाता चाल्पशक्तित्वं दुःखित्वं स्वल्प स्वल्प कर्तृता सर्वज्ञतादीशगुणाविरुद्धाद्यनुभूतिगा इति मूलोक्तेः । सर्गस्थानं समाम्नायैः सृष्टिस्थितिसंहारादिबोधकैर्वेदैरसत्त्वैरापातप्रतीतिरहितैः । त्वरितोच्चारणादिदोषरहितैर्वा । अथवा । सावधानमनस्कैर्विमृशद्भिरधिकारिभिर्विमृग्यत इति योजना ॥ २४ ॥ प्रकारांतरेणापि भेदमाह ॥ बुद्धेरिति । बुद्धेर्जीवस्य जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति वृत्तयोऽवस्थास्ता एता येनैवानुभूयंते । स पुरुषश्चेतनोऽध्यक्षः साक्षिसिद्धः परो भगवतोऽन्यः । भगवतोऽवस्थात्रयानुभवस्य तत्कारणीभूतकर्मणस्तत्कार्यस्य सुखदुःखादेश्चाभावात् । अथवा । येन परमात्मनाऽनुभूयंते । अंतर्णीतणिच् । अनुभाव्यंते । सोऽवस्थात्रयप्रवर्तकः पुरुषः परमात्मा । अध्यक्षोऽवस्थाद्रष्टा । परो जीवादन्यः । तदेतदभिप्रेत्योक्तं तात्पर्ये ॥ बुद्धेर्जीवस्य । सत्त्वबुद्ध्यादिशब्दैस्तु जीवोऽपि क्वचिदीर्यते । जाग्रदाद्याः कर्म चैव सुखदुःखे च तस्य हि । जाग्रदादेः परो द्रष्टा सुखनित्यो हरिः स्मृतः । स जीवेन सह स्थानात्तत्स्वरूपः प्रदृश्यते । अज्ञदृष्ट्याऽनज्ञदृष्ट्यायथा गंधयुतोऽनिलः । अदृष्टेर्जीवपरयोर्भेदस्याप्नोति संसृतिं । अभेदनिश्चयाद्याति तमो नास्त्यत्र संशय इति च ॥ सत्त्वबुद्ध्यादि शब्दैरित्यनेन बुद्धेर्जीवस्येति व्याख्यानं प्रमापितं भवति । तस्य जीवस्य जाग्रदाद्यवस्था कर्म च तत्कारणीभूतपुण्यपापादिकं सुखदुःखे च तत्रानुभूयमाने भवंति । जीवात्परो हरिस्तु केवलं द्रष्टा । सुखनिष्ठः स्वरूपानंदनिष्ठः स हरिः । तत्स्वरूपो जीवस्वरूपः प्रदृश्यते । अज्ञदृष्ट्या भ्रांत्याऽनज्ञदृष्ट्या जानातीति ज्ञः । तद्दृष्ट्या तु न । यथाऽनिलोऽज्ञदृष्ट्या गंधयुक्तः पुष्परेणुयुत एव भेदाज्ञानाभेदनिश्चययोः क्रमेणानर्थातिशयमाह ॥ अदृष्टेति ॥ २५ ॥ पूर्वश्लोके बुद्धिशब्दितस्य जीवस्यावस्थात्रयलक्षणसंसारानुभवो भगवता भवतीत्युक्तं । तत्कथं । न हि भगवान्किंचिदनिमित्तीकृत्य संसारमनुभावयतीत्यतः संसारकारणान्याह श्लोकत्रयेण ॥ एभिस्त्रिवर्णैरित्यनेन । बुद्धिस्थैस्त्रिवर्णैर्लोहितशुक्लकृष्णामित्युक्तवर्णत्रयोपेतैः पर्यस्तैः परिक्षिप्तैः । अनादितः संबंधैरिति यावत् । बुद्धिभेदैर्बुद्धेर्जीवस्य भेदैर्भेदकैः स्वस्वाधिक्येन नीचमध्योच्चत्वलक्षणतारतम्यज्ञापकैः क्रियोद्भवैः सात्विकत्वादिक्रियाजनकैः सत्त्वादिगुणैरन्वयात्संबंधाद्वायुर्गंधैर्गंधोपेतैः पुष्पाद्यवयवैः सुरभ्यसुरभिमिश्रैः । अन्वयादिवात्मनः स्वरूपज्ञानानंदकेवलदुःखमिश्रात्मकं धत्ते पिधत्ते न जानातीति योजना । वायुर्निर्गंधोऽपि गंधसंबंधान्निर्गंधस्वरूपो न ज्ञायते । जीवोऽपि गुणत्रयसंबंधात्स्वरूपेण न ज्ञायत इति

भावः । अत्र बुद्धिभेदैरित्यस्य तात्पर्यं ॥ बुद्धिभेदैर्जीवानां तारतम्यज्ञापकैरिति । एवं च सत्त्वादिगुणतन्निमित्तकर्मणी संसारकारण इत्युक्तं भवति ॥ २६ ॥ एतदनूद्य मूलकारणं चाह ॥ एतदिति । संसार एतद्द्वारः । तस्यैव विवरणं गुणकर्मनिबंधन इति । हि शब्देनाजामेकां कर्मणा बध्यते जंतुरिति प्रमाणप्रसिद्धिं द्योतयति । अज्ञानमूलः प्रकृत्यविद्यादि शब्दवाच्याज्ञानावरणलक्षण-मूलकारणकः प्रकृतिः स्वात्मसंश्लिष्टान् गुणान् सत्वादिकान् अपीति । अज्ञानस्य प्रथमावरत्वोक्तेः । दुष्कर्मणोऽनर्थहेतुत्वं जानता कथं बुद्धिपूर्वकृतकर्मणाऽनर्थः प्राप्यत इत्यत उक्तं ॥ अपार्थ इति । स्वप्ने स्वशिरच्छेदादिरूपात्महननानुभवजानितवासनावशादबुद्धि-पूर्वकृतस्वशिरच्छेदेन दुःखमाप्यते । तथा रागादिवशादबुद्धिपूर्वं कृतकर्मणाऽपार्थोऽप्यनर्थोऽप्याप्यत इति योजना । एतदेवाभिप्रेत्य तात्पर्ये प्रवृत्तं ॥ दुःखरूपोपि संसारो बुद्धिपूर्वमवाप्यते । यथा स्वप्ने शिरच्छेदं स्वयं कृत्वाऽऽत्मनो वशः । ततो दुःखमवाप्येत तथा जागरितेऽपि तु । जानन्नप्यात्मनो दुःखमवशस्तु प्रवर्तेत इति च ॥ अवशः स्ववशो न भवतीत्यवशः । आत्महननानुभवज-नितवासनया बलात्कृतः । अवशो रागादिवशः प्रवर्तते दुष्कर्मकरणे ॥ २७ ॥ मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोरित्युक्ते-र्मनोऽपि संसारकारणमित्याह ॥ मनोमयत्वादिति । मनोमयत्वान्मनःपूर्वककर्मकारणकत्वेन मनःप्रधानत्वान्मानसवासनामयत्वात् । सर्वार्था गजतुरगादयः स्वप्नजागरयोः समा अनित्यत्वादिभिः समाः । अनित्यत्वविकारित्वपारतंत्र्यादिरूपतः स्वप्नादिसाम्यं जगतो न तु बोधनिवर्त्यतेत्युक्तेः । एवमुक्तरीत्या दृष्टानर्था ध्यातुरनुभवितुः शोकमोहभयप्रदा अपि भवंतीति योजना ॥ २८ ॥ तर्हि किं कर्तव्यमस्माभिरित्यत आह ॥ तस्मादिति । कर्मणामिति मनसोऽप्युपलक्षणं । बीजं मूलकारणमज्ञानं । योग उपायः । सः क इत्यत आह ॥ प्रवाहेति । धियो बुद्धेर्यः प्रवाहः । तस्योप परमात्मसमीपे रमो रमणं क्रमेण भक्तिरभिवर्धनीयेति भावः । एतदेवाभिप्रेत्य तात्पर्यं ॥ धियः प्रवाहस्योपरमः परमेश्वरे रमणमिति । रमणमासक्तिः ॥ २९ ॥ सत्स्वन्येषूपायेष्वयमेव कुतः कर्तव्य इत्यत आह ॥ तत्रेति । सहस्राणां मध्येऽयं भक्तियोगो भगवता नरसखनारायणेन । तद्वच एव पठति ॥ यदीति ।

षड्वर्गनिग्रहे भक्त्युत्पादने चोपायानाह ॥ गुरुशुश्रूषयेत्यादिना । तृतीयांतानां भक्तिः क्रियत इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । गुरुशुश्रूषयेत्यत्र साधनपंचकमुच्यते । प्रत्येकं साधनविधायकवचनोदाहरणं तु गौरवभिया टीकायामुदाहृतं । तेन च क्वचिन्न क्रियते । भक्त्या गुरुभक्त्या । यथा देवतागुराविव्युक्तेः । सर्वलाभार्पणेन च सर्वेण यज्ञादिना लाभो लब्धं यत्पुण्य तस्य समर्पणेन यद्यल्लब्धं स्वेन तस्य कर्तृत्वसमर्पणेन वा । साधुभक्तानां निर्व्याजभक्तानामीश्वराराधनेन पंच रात्रोक्तपांचकालिकाराधनेन ॥ ३१ ॥ श्रद्धयेति श्लोके साधनचतुष्टयं । तल्लिंगेक्षार्हणादिभिस्तस्य भगवतो लिंगस्य प्रतिमाया ईक्षणं दर्शनमर्हणं पूजनं तदादिभिः ॥ ३२ ॥ भूतदयाऽपि साधनमित्याह ॥ हरिरिति । भगवानीश्वरो हरिः सर्वेषु भूतेष्वास्त इति मनसा । तैः प्रार्थितैः कामैः काम्यैः स्वशक्तिविषयैर्वित्तविद्यादिभिः । भूतानि सज्जनान् साधु मानयतीति योजना ॥३३॥ उक्तसाधनैः साध्यं भवतीत्याह ॥ एवमिति । एवमनुष्ठितैर्निर्जितोऽरिषड्वर्गो यैस्तैः साधनैरीश्वरं वासुदेवे भगवति स भक्तो यथा रतिं लभते तथा भक्तिः क्रियते उत्पद्यत इति योजना । रतिमुपासनापरोक्षस्वानंदानुभवलक्षणं ॥ ३४ ॥ भक्तानां वृत्तिप्रकारमाह ॥ निशम्येत्यादिना । यदेत्यस्य तदेति वक्ष्यमाणेनान्वयः । निशम्य श्रुत्वा । कर्माणि जगत्सर्जनादीनि । गुणान् ज्ञानानंदादीन् । लीलातनुभिः कृतानि वीर्याणि कंसवधादीनि ॥ ३५ ॥ आक्रंदते उच्चैः शब्दं करोति । जनं भक्तं । आत्मगतिर्भगवद्विषयकमनोगतिः । गतत्रपो गतलज्जः ॥ ३६ ॥ भक्त्युद्रेकफलमाह ॥ तदेति । तस्य भगवतो भावे स्वरूपे भावो भक्तिः । अत एव तात्पर्यं ॥ तद्भावभावः । तद्यथा स्वरूपं भक्तिरिति ॥ तयाऽनुकृतेऽनुकुलत्वेन कृते । आशयाकृतिराशयोंऽतःकरणमाकृतिर्देहाकारो यस्य स तथा । यदाऽतिहर्षेत्यादिनोक्तमुद्रानादिकं नैकैकस्मिन् भक्ते समुच्चयो किंतु यथा तथेति ज्ञातव्यं । अतएव तात्पर्यं ॥ केचिद्भक्ता विनृत्यंति गायंति च यथेप्सितं । केचित्तूष्णीं भजंत्येव केचिच्चोभयकारिण इति चेति । उभयकारिणो नर्तनगायनोभयकारिणः । निर्दग्धकर्मबीजः । अनुशयोंऽतःकरणं संसारो वा यस्य स निर्दग्धबीजानुशयः । अधोक्षजं समेति । भूयः प्रयोगेण स्तोत्रेण वक्ति स्तौति ॥ ३७ ॥ पूर्वमशुभात्मनो भक्त्युद्रेकात्संसृतिचक्रस्य शातनं । शदॢ शातने शदेरगतौत इति तः । नाशनं । अधोक्षजालापं तन्निमित्तं यत्सुखं ब्रह्मनिमित्तकं निर्वाणसुखं मोक्षसुखं विदुरिति योजना ।

अतएव तात्पर्यं ॥ ब्रह्मनिर्वाणसुखं ब्रह्मनिमित्तनिर्वाणसुखमिति । भगवत्कथयाऽपि सुषुप्ताविव स्वरूपसुखं व्यज्यत इति भावः । ततो भक्तेरेतादृशसुखसाधनत्वात् । यूयं हृदीश्वरमंतःकरणनियामकं हृदये स्थूलहृदये विद्यमानं प्राज्ञं भजत । जीवांगुष्ठमितो जीवे देहांगुष्ठमितो हृदीत्युक्तेः ॥ ३८ ॥ भगवदुपासनायां महाफलमुक्त्वाऽऽयासोऽपि नास्तीत्याह । हे असुरबालकाः । स्वे स्वकीये हृदि छिद्रवदाकाशवत्सतो विद्यमानस्यास्यात्मनः सख्युर्हरेरुपासने कोऽतिप्रयासः । अशेषदेहिनां सामान्यतो हृदिस्थत्वेन न कस्यापि। अत्र तात्पर्यं ॥ अशेष देहिनां सामान्यतो हृदिस्थत्वेनेति । एवं सन्निहितत्वेन विषयोपपादनैर्देशांतरगमनैः किं प्रयोजनमिति योजना ॥ ३९ ॥ सर्वदाचलत्वेन देहहृदिस्थस्य नित्यस्य भगवतो महाप्रियकारित्ववन्न कस्यापि विषयस्यापि प्रियकारित्वं मर्त्यस्य। मृत्यनंतरमभावात् । पूर्वमपि क्षणभंगुरत्वात्सतोऽपि देशांतरचलनात् । अतस्तत्र वैराग्येण भवितव्यमित्याशयेनाह ॥ राय इति । रायो हि बहिःस्थितवित्तानि । कोशो भूनिक्षिप्तद्रव्यं । अर्थकामा अर्थाश्च कामाश्च क्षणभंगुरायुषः स्वरूपनाशवंतश्चला अन्यत्र गमनवंतः ॥ ४० ॥ अर्थकामौ दूषयित्वा प्रवृत्तकर्मफलं स्वर्गादिकं दूषयति ॥ एवमिति । क्रतुभिः कृता अमी स्वर्गादय एवमर्थकामवत्क्षयिष्णवो नश्वराः स्वापेक्षयातिशयितलोकांतरवंतः । न निर्मलाः । न रागादिदोषरहिताः । हि शब्देन पुण्यचितो लोकः क्षीयते । अनेवं विन्महत्पुण्यं कर्म करोति तत्धास्यां ततः क्षीयत एवेत्यादि प्रमाणप्रसिद्धिं द्योतयति । तस्माददृष्टं श्रुतं च न भवतीत्यदृष्टश्रुत दूषणं यस्य तं । दोषाः श्रुताश्च नाङ्गैर्हि तथा प्रतीता इति श्रुतेः । परं परमात्मानमीशमेकमनन्यसाधारणभक्त्याऽऽत्मलब्धये स्वरूपानंदलाभाय भजतेति योजना ॥ ४१ ॥ तर्हि विहितानि कर्माणि किमकार्याणीत्यत आह ॥ यदर्थमिति । इह लोके विध्यंगानि विहितांगकानि कर्माणि नरो यदर्थं यत्प्रीत्यर्थमसकृत्करोत्यतः प्रसन्नाद्भगवतोऽविपर्यासं नाशरहितममोघं फलं विंदत इति योजना । भगवत्प्रीत्यर्थं कर्माणि कर्तव्यानीति भावः ॥ ४२ ॥ एतदेव विवृणोति ॥ सुखायेति । इह लोके कर्मणः संकल्पः सुखाय दुःखमोक्षाय सदा भवति । सुखमेव स्याद्दुःखमनागापि माऽभूदिति सर्वानुभवात् । परं त्वीहया स्वर्गादीच्छया कृतं चेद्दुः-

पूर्वं वनितादेः मृत्यनंतरं शृगालादेर्भोग्यो भंगुरः क्षणभंगुरः यात्युपैति च वै प्रसिद्धं ॥ ४४ ॥ अव्यवहितो देहो यदैवं विधस्तदा तत्संबंधिनो व्यवहितपत्न्यादयः किमु इत्यत आह ॥ किम्विति । भंगुराः पारक्याः किम्विति योजना ॥ ४५ ॥ अनित्यत्वमुक्त्वा तैः प्रयोजनं नास्तीत्याह ॥ किमिति । नित्यानंदमहोदधे इति । ल्यब् लोप निमित्ता पंचमी । एतादृशं परमात्मानं महांतं विहाय तुच्छैरेतैः किमिति योजना । अर्थसंकाशैः पुरुषार्थसदृशैः ॥ ४६ ॥ भगवद्भक्तिमतरा कर्मभिर्निषेकादि मरणांतास्ववस्थासु क्लिश्यमानस्य स्वार्थः कोऽस्ति । न कोऽपीत्याक्षिपति ॥ निरूप्यतामिति ॥ ४७ ॥ कर्मदेहोभयपरंपरा भगवदज्ञानलक्षणाविवेकादेवेत्याह ॥ कर्माणीति ॥ ४८ ॥ अवर्जनीयतया प्राप्ता अर्थकामादयः कथं त्यक्तुं शक्यंत इत्यतस्ते यदपाश्रया यत्परमात्ममूलकास्तमेवानीहया कामेन भजतेति विधत्ते ॥ तस्मादिति । अनीहमनीहाऽप्रयत्नेन जगत्कारणं । अर्शादिच् । तदुक्तं । बीजं जगतो व्यंजनाद्बीज शब्दवाच्यमात्मानं भजतेति योजना । एतदेवाभिप्रेत्य तात्पर्यं प्रवृत्तं ॥ अप्रयत्नेन करणमनीहा प्रोच्यते बुधैरिति च ॥ अप्रयत्नेनाप्रयासेन परिणामतो विकारतः ॥ ४९ ॥ बहुधा संबंधसद्भावाद्भगवानेव भजनीय इत्याह ॥ सर्वेषामपीति । आत्माऽतर्यामी । ईश्वरः स्वामी । प्रियः प्रियकृत् । स्वकृतैर्महद्भिर्भूतैः । कृतानां देहेंद्रियवत्तया कृतानां बीजसंज्ञितो जनकश्च ॥ ॥ ५० ॥ मुकुंदचरणं भजतः स्वस्तिमत्वे न जातिः प्रयोजिकेत्याह ॥ देवो वेति । यथा वयमिति दृष्टांतः ॥ ५१ ॥ भक्तिरेव भगवत्प्रीतिसाधनं नान्यादित्याह ॥ नालमिति श्लोकद्वयेन । वृत्तं चरितं ॥ ५२ ॥ विडंबनं प्रीतिजनकतया प्रतीयमानमात्रं ॥ ५३ ॥ पुनर्भक्तिं विधत्ते ॥ तत इति । आत्मौपम्येनात्मदृष्टांतेन । सर्वभूतात्मन्यंतर्यामिणि ॥ ५४ ॥ जातिरप्रयोजिकेत्युक्तं । अधुना तु नानाजातिमंतोऽपि भक्तिमंतोऽच्युततां च्युतिवर्जनं । मुक्तिमिति यावत् । गताः संतीत्याह ॥ दैतेया इति । अत्र तात्पर्यं ॥ अच्युततां च्युतिवर्जनमिति ॥ ५५ ॥ उपसंहरति ॥ एतावानिति । परःस्वार्थ उत्तमः पुरुषार्थः । तदीक्षणं भगवदीक्षणं ॥ ५६ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां मंदनंदिन्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७—७ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ प्रह्लादरक्षणाय नृसिंहः प्रादुर्भूत इत्यस्मिन्नध्याये निरूप्यते । प्रह्लादोपदेशानंतरं बालकाः किमकार्षुरित्याह ॥ अथेति । निरवद्यत्वात्प्रह्लादवर्णितस्य बालानां मनसो वा निर्दोषत्वात् । नैवेत्यत्रापि जगृहुरित्यनुवर्तते ॥ १ ॥ एकांते

भगवति स्थितां यथा स्थितं यथा प्रल्हादेन वर्णितं तथा । यथा बालैर्गृहीतं तत्सर्वमित्यर्थः ॥ २ ॥ तनयानयं तनयस्य अनयः स्वसिद्धांतविरुद्धप्रकारो यस्मिन्वचने तत्तनयानयं ॥ ३ ॥ अतदर्हेण निष्ठुरयोग्यं । पापेन पापसाधनेन । तिरश्चीनेन वक्रेण ॥ ४ ॥ प्रकृतिदारुणः स्वभावेन दुष्टः ॥ ५ ॥ मच्छासनोद्धूतमतिक्रांतशासनं । त्वा त्वां यमक्षयं यमगृहं ॥ ६ ॥ तस्य मे तेन मया किं बलः को बलं यस्य सः । अत्यगा अतिक्रांतः ॥ ७ ॥ किं बलः इत्यस्योत्तरमाह ॥ न केवलमिति । परावरे उच्चावचाः । वशं स्वाधीनत्वं । अनेन सर्वबलत्वमुपपादितं ॥ ८ ॥ पूर्वार्धेन जगत्कर्तृत्वोपयोगिगुणपूर्णत्वमुक्तं । द्वितीयार्धेन जगज्जन्मादिकर्तृत्वं । स्वशक्तिभिः स्वरूपभूताभिः शक्तिभिर्विश्वं सृजतीत्यादि योजना ॥ ९ ॥ त्याज्यं निषेधयति । कर्तव्यं च विधत्ते ॥ जहीति । विद्विषां सत्वात्कथं समं मन इत्यत उत्पथस्थिताच्छास्त्रमार्गमतिक्रम्यस्थितादजितादात्मनो मनसो ऋते विद्वेषो न संतीत्युक्तं । समर्हणं पूजां ॥ १० ॥ दशदिशो जिता इति भ्राम्यंतमपहसति ॥ दस्यूनिति । पुरं स्वदेहं लुपतो विनाशयतः षट् कामादीन् । मन आदींद्रियाणि वा । दस्यून् अविजित्वैव दशदिशाः स्वजिता इत्येके मन्यंते । जितात्मनो जितमनस्कस्य देहिनां समस्य साधारणस्य साधोर्ज्ञस्य सज्जनस्य स्वमोहप्रभवाः परे शत्रवः कुत इति योजना । शत्रुत्वकल्पकमिथ्याज्ञानस्यैवाभावादिति भावः ॥ ११ ॥ अतिमात्रमत्यर्थं । विकत्थसे विरुद्धं भाषसे । अतो मर्तुकाम इति जानामि । विशेषमुक्त्वा सामान्यमाह ॥ मुमूर्षूणामिति । विप्लुता असंबद्धाः ॥ १२ ॥ स्वातिरिक्तेश्वरस्यानुपलंभबाधमाह ॥ य इति । भगवतःशरणत्वे तर्कबाधमाह ॥ स इति ॥ १४ ॥ न केवलं दुरुक्तिमात्रं किंतु दुरुद्योगं च चकारेत्याह ॥ एवमिति । स्तंभे न दृश्यत इत्युक्त्वांतर्वर्तते चेदायात्वित्याशयेन मुष्टिना स्तंभं तताडेति भावः । तदैव तास्मिन्नेवाविर्भावद्योतकशब्दो बभूवेत्याह ॥ तदैवेति । निनदो ध्वनिर्येन ध्वनिना । अस्फुटदभिनत् । निनद शब्देन प्रकृतस्य ध्वनेर्यच्छब्देन परामर्शात्तच्छब्दाभावो न दोषः । स्वधिष्ण्योपगतं स्वस्थानं । सत्यलोकादिस्थानमुपागतं । स्वधा-

न समासः ॥ १८ ॥ स हिरण्यकशिपुः । एवं भूतं सत्त्वं प्राणिनं परितो विमृशन् निर्जिहानमुद्गच्छत् । वोहाङ् गतौ । किमेतदिति मीमांसं चक्र इति शेषः ॥ १९ ॥ उद्वहन्निति शेषः । तथा च नृसिंहरूपमुद्वहन् मीमांसमानस्य हिरण्यकशिपोरग्रतः समुत्थित इति योजना । द्वितीयांबानां नृसिंहरूपविशेषणत्वं । प्रतप्तचामीकरे निष्टप्तसुवर्णसदृशे . चंडे क्रूरे लोचने यस्य तत् । स्फुरंति सटाकेसराणि ग्रीवस्थतीक्ष्णरोमविशेषा यस्य तत् । जृंभितं जृंभणयुक्तमानानं यस्य तत् । स्फुरत्सटाकेसरं च तज्जृंभिताननं चेति विशेषणद्वयस्य कर्मधारयः ॥ २० ॥ कराला भयंकरा दंष्ट्रा यस्य तत् । करवालश्चंद्रहासः । उभयतो धारोपेतः खड्गविशेषः । चंचलः क्षुरांतः क्षुरधारा यस्यांश्चंचलक्षुरांता करवालवच्चंचलक्षुरांता तादृशी जिव्हा यस्य तत् । भ्रुकुटीयुक्तमुखं भ्रुकुटीमुखं । तादृशमुखेनोल्बणं भयंकरं । स्तब्धोर्ध्वकर्णं स्तब्धावचंचलावूर्ध्वाग्रे कर्णौ यस्य तत् । गिरिकंदरवदद्भुते व्यात्ते विवृते । आस्यनासे । नासा पदं नासापुटपरं । यस्य तत् । हनुभेदेन दीर्घचुबुकविशेषेणभीषणं भयंकरं ॥२१॥ दिवि स्पृशत्कायं स्वर्गपर्यंतं व्याप्तदेहं । दिविस्पृशच्छब्दस्य संज्ञत्वात् हलंतात् संज्ञायामित्यलुक् । अदीर्घा पीवरा ग्रीवा यस्य तत् । उरु विशालं वक्षस्थलं यस्य तत् । अदीर्घपीवरग्रीवं च तत् । उरु वक्षस्थलं च । अल्पं मध्यमं यस्य तत् । चंद्रांशुगौरैश्चंद्रकलाधवलैः । तनूरुहैश्छुरितं मिश्रितं विष्वक् व्याप्तं भुजानीकं भुजलक्षणसैन्यं तद्वटकशतैर्युक्तं । नखा एवायुधानि यस्य तत् ॥ २२ ॥ सर्वाणि निजानि स्वीयानि नखेभ्य इतरायुधप्रवेकाणि चक्रादीनि तैर्विद्राविता दैत्यदानवा येन तत् ॥ २२ ॥ एतादृशं रूपं दृष्ट्वा हिरण्यकशिपोर्जातां शंकामाह ॥ प्रायेणेति । समुद्यतस्य पुत्रवधे उद्युक्तस्य मे औरसारिणा सहजशत्रुणा हरिणा प्रायेणायं भविष्यद्वधः स्मृतश्चिंतितः किमिति योजना ॥२३॥ एवमाशंक्य पलायितः किं नेत्याह ॥ एवमिति । मनसि विद्यमानमेव ब्रुवन् गदायुधो दैत्यकुंजरो दैत्यश्रेष्ठो नदन् सोऽसुरः । अलक्षितः साहासिकः । पतंगमः शलभोऽग्नौ यथा पतितो भवति तथा नृसिंहोजासि अभ्यपतादिति योजना । अथवा । पतनानंतरं पतंगमोऽग्नौ पतितोऽलक्षितो दृश्यमानो न भवति । तथा सोऽसुरो नृसिंहोजासि पतितोऽलक्षितो दृश्यमानो नाभूदिति योजना ॥२४॥ निनदेन ब्रह्मांडकटाहभेदनमारभ्यैतत्पर्यंतं वर्णितं माहात्म्यमसंभावितमित्यतो नेत्याह ॥ न तदिति । यो भगवान्प्रलयकाले व्याप्तं तमः सृष्टिकाले स्वतेजसा पुराऽपिबत् । तस्मिन्सत्त्वधामन्यपरिमेयपराक्रमशालिनि तद्वर्णितं माहात्म्यं न विचित्रमिति योजना ।

तर्हि सद्यो नाशितः किमित्यतो भगवाननेन चिक्रीड इत्याशयेनाह ॥ तत इति । अभ्यहनत् । विकरणव्यत्ययः ॥ २५ ॥ तार्क्ष्य-सुतो महोरगं यथा गृण्हाति तथा गदाधरो नृसिंहस्तं विक्रमंतमग्रहीदिति योजना । चिक्रीडतो गरुत्मतोऽहिर्यद्वद्विक्रीडतस्तस्य नृसिंहस्य सोऽसुरो हस्तोत्कलितो हस्तादुच्चलित इति योजना । विक्रीडत इत्यनेनोच्चलने क्रीडेव निमित्तं न त्वसामर्थ्यमित्युक्तं भवति ॥२६॥ भगवत्क्रीडायाश्छिन्नभक्तसंशयजननमसुराणां मोहजननं च प्रयोजनमित्याशयेनाह ॥ असाध्विति । सर्वधिष्ण्यपाः । धिष्ण्यं स्थान । घनच्छदा मेघावृता हतौजसो हतमुखकांतयोऽमरा हस्तोच्चलनमसाध्वमन्यंत । पुनः कथं हस्तगृहीतो भवेदिति चिंत-येति भावः । यद्यस्माद्धस्तमुक्तो महासुरोऽतस्तं नृहरिं निजवीर्यशंकितं स्वसामर्थ्येन भीत मन्यमानोऽभूत् । असुरस्य नृसिंहे स्वानिग्रहासामर्थ्यभ्रांतिरभूदिति भावः ॥ २७ ॥ स्ववीर्यभ्रांत्यैव पुनरापददसुर इत्याह ॥ पुनरिति । शतचंद्रवर्त्मभिश्चर्मगृहीतवतः परत्वं च न मार्गा यैस्तैः । अच्छिद्रं परप्रवेशो यथा न भवति तथा । उपर्यधः संचरंतं श्येनवेगं हरिर्जगृह इति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ २८ ॥ उत्स्वनोल्बणं पुनः पुनरुद्गतस्वनेनोल्बणं भयंकरमट्टहासं स्वरं कृत्वा तद्भयेन निमीलिताक्षं विष्वक् स्फुरंतं परितश्चलंतं ग्रहणातुरं कुलिशेन वज्रेणाक्षतत्वचं महाजवः सन्हरिः । आखुं मूषकं हरिर्यथा तद्वज्जगृह इति योजना ॥ २९ ॥ ब्रह्मवररक्षणा-सुरवरशिक्षणचातुर्यमाह ॥ द्वारीति । द्वारीति रेफांतं । अनेननांतर्बहिरिति । ऊरावित्यनेन न भूमौ नांबर इति । नखैरित्यनेन नायुधैरिति । वरो रक्षितः । संध्यायामिति च वक्तव्यं । तेन न दिवा न नक्तमिति वरः । नृसिंहो हरिरित्यनुवृत्त्य न नरैर्न मृगैरपीति । न त्वद्विसृष्टेभ्यः इति । न व्यसुभिरसुमद्भिर्वेति वराः संरक्षिता इति ज्ञेयं । नृसिंहस्य केवलं नरत्वाद्यभावात् । ब्रह्मसृष्टत्वाभावाच्च । स्थिलावद्व्यसुत्वाभावात् । प्राणिवद्वायुविकारासुमत्वाभावाच्च । विवृताननांतं कपोलद्वयं जिव्हया विलिहन् आस्वादयन् हिरण्यकशिपुं ददारेति योजना ॥ ३० ॥ हिरण्यकशिपुर्विदारणानंतरं स्थितिकृतिप्रकारमाह ॥ असृगिति । रक्त-लिप्तंसटतामे मुखाग्रे यस्य स इति असृगित्यादेरर्थः । हरिर्द्विपहत्यया यथा तथेत्यसृगित्यादिनाऽन्वयः । आंत्रमाली च ।

दिना । विधूताः कंपिताः । विनष्टरोचिषस्तिरस्कृततेजसः । अभूवन्निति शेषः ॥ ३२ ॥ दिगिभा दिग्गजाः । सटाभिरुत्क्षिप्तमूर्ध्वं गमितं विमानसंकुलं यस्याः सा । प्रोत्सर्पंत प्रोदसर्पत् । आगमशासनस्यां नित्यत्वात् अडभावः ॥ ३३ ॥ रंहसा वेगेन । न रेजिरे न चकाशिरे । दैत्यहननाद्यनंतरं सभोपवेशनमाह ॥ तत इति । संभृततेजसं राशीकृततेजसं । अलक्षितमदृष्टपूर्वं कश्चन भूतलगतः । लोकत्रयमस्तकज्वरं शिरोरोगायमाणं ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ प्रहर्षेत्यादेः संतोषातिशयाविकासितवक्त्रा इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ आनकाः पटहा दुंदुभयो भेर्यः । कृतसर्वलोकोपकारकस्य भगवतो ब्रह्मादिभिः स्तोत्रप्रकारमाह ॥ तादिति । तदुपव्रज्य तन्नृसिंहाधिष्ठितस्थलमुपव्रज्योपगम्य ॥ ३७ ॥ अप्सरचारणा इत्यसंहितायां सकारलोपश्छांदसः । तातेति युधिष्ठिरसंबोधनं ॥ ३८ ॥ ते प्रसिद्धाः ॥ ३९ ॥ नरशार्दूलेति संबुद्धिः । शार्दूलमिति पाठे सिंहमित्यर्थो बोध्यः । नातिदूरचरास्तारतम्यक्रमेण समीपचराः ॥ ४० ॥ आदौ ब्रह्मणः स्तोत्रमाह ॥ ब्रह्मेति । दुरंतज्ञानबलादिशक्तये विचित्रवीर्याय पराक्रमवते सर्गस्थितिसंयमान् । संयमो संहारः । गुणैः सत्त्वादिभिः । स्वलीलया स्वरूपभूतलीलया । अव्ययात्मने नित्यवपुषे ॥ ४१ ॥ कोपशांत्या भक्तरक्षणं प्रार्थयते ॥ कोपकाल इति । हे भक्तवत्सल नृसिंह । ते कोपकालः कोपावसरो युगांत एवोचितो नेदानीं । असुरहननायेति चेत् । अयमल्पकः । कुतो वा शाम्यतु । हननस्य जातत्वादित्याह ॥ हत इति । कृपावसरश्चायमित्याह ॥ तत्सुतमिति । अनुसृतं शरणं प्राप्तं । भक्तं तत्सुतं तस्य हिरण्यकशिपोः सुतं प्रल्हादं पाहि रक्षेति योजना । पालनीयगतेऽनुसृतभक्तत्वे पालकगतं भक्तवत्सलत्वं पालने निमित्तानि ॥ ४२ ॥ हे परम । नोऽस्मान् त्रायता त्रायमाणेन भवता स्वभागाः प्रत्यानीताः प्रत्याहृताः । हिरण्यकशिपुकाले सहरक्षोनामकाग्निनेंद्रादीनामकेभ्यो दैत्येभ्यो नीताः । हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितॄणां सह रक्ष असुराणामिति श्रुतेः । इति स्मृतिश्च । त्वद्गृहं त्वदावासयोग्य । अस्मदीयहृदयकमलं दैत्याक्रांतं भीत्या तद्विषयकं तत एव निमीलितं तस्य हननात्प्रत्यबोधि । एकांतभक्तानामस्मदादीनां त्वद्दयैव पुरुषार्थो न प्रत्यानीतस्वर्गाधिपत्यादिकं पुरुषार्थ इत्याह ॥ कालेति । हे नाथ । त्वा शुश्रूषतामिदं स्वाधिपत्यादिकं कालग्रस्तं नश्वरं कियत्फलं न महाफलमित्यर्थः । मुक्तिरपि न महाफलमित्याह ॥ मुक्तिरिति । हे नृसिंह । तेषां शुश्रूषतां मुक्तिरपि न बहुमता हि यस्मात्तस्मादपरैः पुरुषार्थैः किं प्रयोजनमिति योजना ॥ ४३ ॥ हे आदि-

पुरुष । यदात्मतेजः परमात्मापरोक्षसाधनं तप आलोचनं परममुत्तमसाधनं नोऽस्माकं त्वं । आत्थ ब्रवीषि । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतेः । येन तपसेदं समस्तमात्मगतं मनोगत योगप्रभावेन । सर्वापरोक्षमिति यावत् । तद्विप्रलुप्तममुना । हे शरण्यपाल । जगद्रक्षार्थं गृहीतवपुषा । अद्य पुनरन्वमंस्था अनुगृहीतवानसीति योजना । तपोऽपि न संतापात्मक किं त्वालोचनात्मकं ज्ञानरूपं । यस्य ज्ञानमयं तप इति भगवदीयज्ञानेऽपि तपः शब्दार्थत्वदर्शनात् । एतत्सर्वमाभिप्रेत्य तात्पर्यं ॥ तद्विप्रलुप्तमिति सादृश्याभेदवचनं । आलोचनमेव तपः । यस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुतेः ॥ यत्तप आत्थ तद्विप्रलुब्धमिति कथं । आलोचनात्मकतपस आशुतरविनाशतयाऽधुना दैत्येन विनाशनायोगादिति तु न शक्यं । अधुना विप्रलुप्तस्यापि तत्सदृशत्वेन तदित्यभेदोक्तिसंभवात् । ज्ञानेव शालीनुपभुञ्ज्म इत्यादौ दर्शनात् ॥ ४४ ॥ नस्तनूजैस्तीर्थसमये दत्तानि तिलांबुमंति श्राद्धानि कव्यान्नानि यः प्रसभ बुभुजे । तानि नखविदीर्णवपात् । वपा नाम हृदयगतांत्रविशेषः । तस्योदरादाच्छेत्प्रापितवान् । यो भवान् । तस्मै अखिलधर्मगोप्त्रेऽखिलधर्ममर्यादासंरक्षकाय भगवते नम इति योजना ॥ ४५ ॥ हे विभो स्वामिन् । तेन नटनाट्यगायकाः । नटो नटनं त्वत्कथानुबद्धवचनं । नाट्यं त्वच्छृंगारादिप्रभावदर्शकवचनं । एतदुक्तं तात्पर्ये ॥ नटनं तु कथा बद्धं नाट्यकं भावदर्शनमिति ॥ ५० ॥ गन्धर्वा ऊचुरिति । तयोर्गायका गीतविशेषयुक्तास्तया पाठका येन वीर्यबलौजसा पराक्रमदेहबलावष्टंभनशक्त्या । आत्मसात्कृताः स्वाधीनकृताः । स एवेत्यादि योजना । विशेषत उक्तं सामान्येनाह ॥ किमिति । उत्पथस्थो दुर्मार्गस्थः ॥ ५१ ॥ साधुहृच्छ्रयः साधून्हरंति संहरंतीति, साधुहृतो दैत्यास्तेषामाश्रयः । स एष हिरण्यकशिपुः । भवापवर्गं भवस्य । भवाद्वा । त्यागो मोक्षो वा यस्मात्तत् ॥ ५२ ॥ पंचविंशश्चतुर्विंशति तत्त्वानि भगवांश्चेति पंचविंशतिः । तथा च पंचविंशतिसंख्यापूरकः । नृहरे । ते मनोज्ञैः कर्मभिरांदोलिकावाहनादिभिरनुचरमुख्या वयं ते तादृशाः । वयं दितिसुतेन वाहकत्वं प्रापिताः । एवं तत्कृतं ते तवानुजनपरितापं जानता त्वया सः पंचतां मृतिं । उपयात इति योजना ॥ ५३ ॥ किंपुरुषाः किंपुरुषजातीयाः । ईश्वर इति महापुरुषत्वोपपादनं ।

हीनतया बलात्कारकृतकाय । सव्राजनः सपापः । कलुष व्राजननाघमहा दुरितदुष्कृतामित्यमरः । अपसादिता मारितः ॥ ५६ ॥ हरिनररूप नृसिंहरूपं । शरणद रक्षकतया तत्प्रद । शर्म सुखकारण । अयं हिरण्यकशिपुस्ते विधिकरोऽस्मद्भृत्यः । अयं को यो विप्रशापादसुराविष्टो दैत्यो हिरण्यकशिपुः स इति योजना ॥५७॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां मंदनंदिन्यामष्टमोऽध्यायः ॥ ७—८ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ प्रल्हादस्य भक्तेषु प्रसिद्धतालाभाय नृसिंहावतारे प्रल्हादे कृतवात्सल्यं दर्शयत्यस्मिन्नध्याये ॥ एवमिति । एवं सुरादयः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरःसरा ब्रह्मरुद्रौ पुरःसरौ श्रेष्ठौ येषां ते सुरादयः । आदि पदेन ऋष्यादयः । अत्र भक्तसमुदायेऽसुराणां मुख्यत्वं । तत्रापि ब्रह्मरुद्रयोरिति बुद्ध्या विवेक्तव्यं । मन्युसंग्रहं कोपप्राकट्य स्वीकर्तारि । यद्यपि भगवतो देवदत्तादेरिव न ज्वलनात्मकः कोपः । तथाऽपि शत्र्वपकारहेतुत्वाल्लोकविभीषणचेष्टाहेतुव्यापारविशेषः कोप इत्युच्यते । स च ज्ञानानंदात्मक इति मंतव्यं । उपेतुं समीपं गंतुं नाशक्नन् शक्ताः । लुदित्वादङ् ॥ १ ॥ उपेतुमशक्तैर्देवैः प्रार्थिता श्रीरागतेत्याह ॥ साक्षादिति । साक्षान्मुख्या श्रीर्महालक्ष्मी-र्देवैः प्रेषिता प्रार्थनया प्रेरिता तन्महदद्भुतं नृसिंहरूपं दृष्ट्वा । साधारणजनानामदृष्टाद्भुतपूर्वत्वात् । भयशंकायामपि स्वस्या अपि भयमिति लोकमोहाय प्रल्हादे वात्सल्यप्रदर्शनाय च स्वयं शंकितेव सा लक्ष्मीर्नोपेयायेति योजना ॥ २ ॥ अनंतरं भगवतो लक्ष्म्याश्च मनो ज्ञात्वा प्रल्हादं प्रेषयामास ब्रह्मेत्याह ॥ प्रल्हादमिति । हे तात वत्स । त्वदर्थमेव स्वपित्रे कुपितं प्रभुं नृसिंहं । उपेहि । उपेत्य च कोपं प्रशामयेत्युक्त्वा ब्रह्माऽतिकेऽवस्थितं प्रल्हादं प्रेषयामासेति योजना । श्लोकद्वयाभिप्रायं मनासि कृत्वा तात्पर्यं प्रवृत्तं ॥ अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वादन्यैः साधारणैर्जनैः । नृसिंहं शंकितेव श्रीर्लोकमोहाय नो ययौ । प्रल्दादे चैव वात्सल्यदर्श-नाय हरेरपि । ज्ञात्वा मनस्तथा ब्रह्मा प्रल्हादं प्रैषयत्तदा । एकत्रैकस्य वात्सल्यं विशेषाद्दर्शयेद्धरिः । अवरस्यापि मोहाय क्रमेणै-वापि वत्सल इति ब्रह्मांडे ॥ अन्यै रमाब्रह्माद्यन्यैः साधारणैर्जनैः । अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्तेषां भयशंकाजनकमपि स्वयं लोकमोहाय प्रल्हादे वात्सल्यदर्शनाय च नृसिहं नो ययावित्यन्वयः । हरेः । अपि शब्दाच्छ्रियो हरिः क्रमेण तारतम्यक्रमेण वत्सलोऽपि । अयमेकाधिको भक्त इति मोहाय । एकत्रावतारेऽवरस्याप्येकस्य विषये विशेषाद्वात्सल्यं दर्शयेदित्यर्थः ॥ ३ ॥ तथेत्यनंतरमुक्त्वेति शेषः ॥ ४ ॥ आपत्कालाख्येनाहिना । निर्दष्टा ग्रस्ता धीर्येषां ते आपन्नानां । भक्तानामिति यावत् ॥ ५ ॥ शीर्ष्णिकरनिधान-

फलमाह ॥ स तत्करेति । धुतं निरस्तं । अभिव्यक्तं परस्य परमात्मनो बिंबस्यात्मनः स्वस्य प्रतिबिंबस्य दर्शनं यस्य सः । निर्वृतोऽभिव्यक्तस्वरूपानंदो हृष्यत्तनुः पुलकितांगः क्लिन्नहृद्भक्त्याऽऽर्द्रांतःकरणोऽश्रुलोचन आनंदबाष्पोपेतनयनः ॥ ६ ॥ तन्न्यस्तहृदयेक्षणस्तस्मिन्न्यस्ते हृदयेक्षणे यस्य सः ॥ ७ ॥ कैमुत्यन्यायेन स्वस्तोत्रयोग्यो भगवान्न भवतीति स्तौति ॥ ब्रह्मादय इति । सत्त्वैकतानमतयः सत्त्वेन स्वाभाविकज्ञानबलसमाहारेण । सत्त्वगुणोद्रेकेण वा । एकताना विस्तृता मतिर्येषां ते । परतोऽपि रमाब्रह्मादेरपि परस्य यस्य सः । उक्तजातेरसुरजातेः । मम स्तोत्रेणेति शेषः । तोष्टुं तोषयितुमर्हति किं । न ते विष्णो इति श्रुतेरिति योजना ॥ ८ ॥ भक्तिं विना धनादयः परस्य पुंस आराधनाय तोषाय न भवतीति अहं मन्ये । कुत इत्यतो यत एतदभावेऽपि भक्त्या तुतोष नान्विति योजना । अभिजनः कुलीनत्वं । रूपं सौंदर्यं । श्रुतं श्रवणं । ओजोऽवष्टंभशक्तिः । तेजो ब्रह्मवर्चसं । प्रभावो माहात्म्यं । बलं देहशक्तिः । पौरुषं पराक्रमः । बुद्धिः शीघ्रग्रहणबुद्धिः । योगो ध्यानं । यूथपो यूथनाथः । नागेंद्र इति यावत् । सेनानेतरि नागेंद्रे यूथनाथः प्रकीर्तित इत्यभिधानं ॥ ९ ॥ भगवंतमेव स्तोतुं भगवदर्पणबुद्धिरहितमितरगुणोत्तमजातिमनुपयुक्तं निंदितत्वात् । तद्वंतं स्तौति ॥ विप्रादिति । द्विषड्गुणयुतात् ज्ञानसत्यादिद्वादशगुणयुतात् । अरविंदनाभपादारविंदयोर्विमुखात् । स्वस्वातंत्र्याभिमानत्यागस्वकीयसर्वसमर्पणबुद्धिरहितात् । विप्रात् । तदर्पितमनोवचनात्मगेहप्राणं श्वपचं वरिष्ठमहं मन्ये । कुत इत्यतस्तदर्पितमन आदिकस्यैव लोकपावकत्वात् । स्वातंत्र्यभ्रांतिमतस्तदभावादित्याशयेनाह ॥ तदर्पितेति । आत्मा देहः प्राणा इंद्रियाणि । उपलक्षणमेतत् । पुत्रमित्रकलत्रादेर्भूरिमानो बहुस्वातंत्र्यभ्रांतिमान् किमपि नैव पुनातीति योजना । यद्यपि स्वस्वातंत्र्याभिमानत्यागभगवदर्पणबुद्धिरहितस्यैते गुणा न संत्येव । तथाऽपि विद्यमाना अप्यप्रयोजका गौणाः कथंचित्संभवंतीत्यत्र तात्पर्यमाह । द्वादशगुणाश्च । ज्ञानं सत्यं दमः शमोऽमात्सर्यं ह्रीः तितिक्षाऽनसूया दानं यज्ञस्तपः श्रुतमित्येत एव विप्रगुणत्वेन भारतोक्तत्वान्नान्ये । अप्रामाणिकत्वात । अत एव तात्पर्यं ॥ द्विषड्गुणयुतात् । ज्ञानं च सत्यं च दमः शमश्च

अविदुषः स्वस्वामित्वादिकमविजानतो जनान्मानं दत्तविहारादिसपर्यामात्मनो जीवस्य प्रभुरयं भगवान्नैव वृणीते । स्वस्मिन्नविद्यमानस्वामित्वाज्ञानिनि प्रीतेरभावात् । क्षुन्निवृत्तये स्वीकुरुतामिति तु न । यतो निजलाभेन स्वरूपानंदादिना पूर्णः । अविदुष इत्यनेन विदुषो मानं तु वृणीत इति लब्धं । तर्ह्यपूर्णत्वं स्यादित्यत उक्तं ॥ निजलाभपूर्ण इति । तर्हि कुतः स्वीकुरुत इत्यतः ॥ करुण इति । तथा च दययैव स्वीकरोतीति न तदनुपपत्तिः । स्वस्यप्रयोजनाभावेऽपि दयया स्वीकारेऽर्पयितुः किं प्रयोजनं भवतीत्यतः ॥ यद्यदिति । जनो विद्वान् भगवते यद्यन्मानं विदधीत तच्चात्मने आत्मन आनंदादि लाभाय । यथा मुखश्रीर्मुखालंकारादिभिः प्रतिमुखस्याप्यलंकारादये भवति । तथा बिंबस्य भगवतः पूजादिकं प्रतिबिंबस्य पुरुषार्थाय भवतीति योजना ॥ ११ ॥ ननु सुदृढस्नेहपूर्वकमाहात्म्यज्ञानवता विदुषा समर्पितं भगवान्स्वीकुरुत नाम । तव विमायातं । न च मया स्तुतिः क्रियत इति वाच्यं । यावद्गुणकीर्तनस्याशक्यत्वात् । यत्किंचिद्गुणकीर्तनस्याप्रयोजनवत्त्वात् । इत्यत आह ॥ तस्मादिति । अहमीश्वरस्य स्वरूपं तस्मात्तस्याचिंत्यमहिमत्वात्सर्वात्मना न गृणामि न स्तौमि । किं त्वजया प्रकृत्या नीचो बद्धो गुणविसर्गं संसारमनुप्रविष्टः पुमान् येन यथा शक्त्यनुष्ठितेनानुवर्णितेन गुणकीर्तनेन संसारात्पूयेन्मुक्तो भवेत् । तर्हि यस्मात्तस्माद्यथा शक्त्यनुष्ठानस्यैव फलवत्वात् । तस्माद्भगवतो भक्तेषु करुणत्वादहं विगतविक्लवः । भावप्रधानो निर्देशः । मोचयति न वेति मनः संदेहरहितो यथा मनीषं यथाशक्ति यथाबुद्धि गृणामीति योजना । भगवतः करुणत्वाद्यथाशक्ति गुणकीर्तनमेव स्वीकृत्य मोचयतीति भावः ॥ १२ ॥ स्वतंत्रमन्यं कुतो न स्तौषीत्यतः सर्वेऽपि तवाज्ञाकारिण इत्याह ॥ सर्व इति । सत्त्वधाम्नो ज्ञानानंदपूर्णस्य तव ब्रह्मादयः सर्वेऽप्यमी वयमिव विधिकरा आज्ञाकारिणः । हि शब्देन विष्णोस्तिष्ठंति प्रदिशेति श्रुतिप्रसिद्धिं द्योतयति । उद्विजंतश्चात्मरक्षणोद्योगप्रयुक्तभयवंतश्च न । तव सर्वव्याप्तत्वज्ञानेनात्मगोपायनेच्छाभावात् । ततो न विजुगुप्सत इति श्रुतेः । भगवद्विक्रीडितस्य प्रयोजनमाह ॥ क्षेमायेति । अस्य भगवतो रुचिरावतारैर्विक्रीडितं क्षेमाय ब्रह्मादिरक्षणाय लक्ष्म्या भूतये भूत्यै । उतात्मसुखाय स्वस्य पूर्णानंदत्वज्ञापनाय भवतीति योजना । सोऽय विहार इह मे तनुभृत्स्वभावसंभूतये भवति भूतिकृदेवेति स्मृतेः

॥ १३ ॥ यदर्थं ब्रह्मणा प्रेषितस्तत्प्रार्थयते ॥ तदिति । च यस्मादसुरस्त्वयाऽद्य हतः । साधुरपि स्वयमहिंसाशीलोऽपि वृश्चिकसर्पायमाणदैत्यहननेन मोदेत मोदते । लोकाः प्रजाश्च निर्वृतिमानंदमिताः प्राप्ताः । तत्तस्मात् । हे नृसिंह । मन्युं कोपं यच्छ नियच्छ शांतं कुरु । प्रसन्नेन च त्वयाऽनुज्ञाता आयाताः सर्वे देवाः प्रतियांतु । जनाश्च विभवाय दुरितादिनिवृत्तये तव रूपं स्मरंति स्मरंत्विति योजना । कोपं प्रति साक्षात्प्रयोजनस्यासुरहननस्य परंपरया प्रयोजनस्य साधुमोदलोकनिर्वृत्यादेश्च जातत्वात्कोप शामयेति भावः ॥ १४ ॥ त्वमेव भीतः कोपशांतिं प्रार्थयसे किं भीतिकराश्चावयवाः का इत्यतस्तादृशावयवतया तथा रूपं विशिष्याभयंकरस्य करस्य शिरसि निधानान्नाहं बिभेमि । किंतु लोको बिभेतीत्याशयेनाह ॥ नाहमिति । हे आजित । अतिभयानकस्यातिभयंकरस्य ते तव । रूपादिति शेषः । तस्मान्नाहं बिभेमीति योजना । रूपं विशिनष्टि । अग्नियुक्तनेत्रेऽग्निनेत्रे ते च भृकुटी चाग्निनेत्रभृकुटयः । जिव्हाः कुटिलाश्च ता अग्निनेत्रभृकुटयश्च तासां रभसं यास्मिंस्तत । उग्रे दंष्ट्रे यस्य नत् । नच्च तदुग्रदंष्ट्रं च तस्मात । अनेनाग्नियुक्तत्वाज्जिव्हान्वाच्च नेत्रयोः । जिव्हात्वाद्भृकुट्या उग्रत्वात्तीक्ष्णाग्रत्वाद्दंष्ट्रयोर्भयंकरत्वमुक्तं भवति । आंत्रस्रज आंत्राणां स्रक् यास्मिंस्तत् । आंत्राणामेव भयंकरत्व । स्रजस्तु सुतरामिति भावः । क्षतजयुक्तानि रक्तयुक्तानि केसराणि यस्य तस्मात् । शंकुवत् स्थूणवत् स्तब्धौ कर्णौ यस्य तस्मात् । क्षतजकेसरं च तच्छंकुकर्णं च । निन्हादेन ध्वानिना भीता दिग्गिभा यस्य तस्मात् । अरिं भिंदंतीत्यारिभिदि तानि नखाग्राणि यस्य तस्मात् ॥ १५ ॥ मद्रूपाद्भयाभावेऽपि तव कस्माद्भयं तत्परिहारोपायं वा किमिच्छसीत्यत आह ॥ त्रस्त इति । हे उशत्तम । वश कांतौ । कांतिरिच्छाऽमोघस्वतंत्रेच्छा । कृपणवत्सल । दुःसहादुग्रात्संसारचक्रात्प्राप्त यत्कदनं विषयाभिलाषस्तदप्राप्तिरूपचिंता तया कृशतां शोषणं प्रणीतः प्राप्तः । स्वकर्मभिर्बद्धो वशीकृतः । अत एवाहं त्रस्तोऽस्मि । एवं भीतानामपवर्गं मोचकमरणं रक्षकं तेंऽघ्रिमूलं कदा नु समियामिति योजना । अनेन संसाराद्भयं तत्परिहाराय त्वदंघ्रिमूलप्राप्तीच्छाऽस्तीत्युक्तं भवति ॥ १६ ॥

यदौषधं तदपि दुःखमेवेति योजना ।। १७ ।। किमनेनापि दास्ययोगेन सर्वदुर्गाणि तरसि किमित्यत आह ।। सोहमिति । हे नृसिंह । सः संसारे क्लिश्यमानोऽहं प्रियस्य सुहृदः परदेवतायास्तव विरिंचगीता लीलाकथा अनुगृणन् योग्यतानुसारेण गृणन् । गुणविप्रमुक्तस्त्रैगुण्यलक्षणपाशाद्विमुक्तस्ते पदयोर्युग पदयुगं तदालयो येषां ते हंसा नारदादयस्तत्संगवान्सन् दुर्गाण्यंजस्तरामीति योजना ।। १८ ।। प्रियस्येत्यनेनेष्टत्वमुक्तं । तद्दृष्टांतमालयोपपादयति ।। बालस्य चेति । च शब्दोऽनुक्तस्य पांथस्य समुच्चये । यादित्यस्य यद्वादित्यर्थः । इष्ट शब्दस्य लिंगविपरिणामादिना प्रत्येकमन्वयः । त्वमिति शेषः । एवं च । हे प्रभो नृसिंह । पांथस्य शरणं गृहमिष्टं यद्वदेवं बालस्य पितरौ । आर्त्तस्य रोगार्त्तस्यागदमौषधं । उदन्वति समुद्रादौ मज्जतो नौर्नौका । तप्तस्य घर्मतप्तस्य तर्पणविधिः शीतलोदकपानविधिः । त्वदुपारूढानां तनुभृतां त्वं तद्वदजसेष्ट इति योजना । इष्टत्वेपि वैलक्षण्यद्योतनायासंधिः ।। १९ ।। उक्तरीत्या ममेष्टत्वेऽपि स्वातंत्र्याभावात्कथं फलं दास्यामीत्यतः स्वातंत्र्यं वर्णयति ।। यस्मिन्निति । अत्र सर्वकारकाणां सप्रभेदानां प्रकाराणां च भगवदधीनत्वमुच्यते । परो ब्रह्मादिः । अपरः स्वर्णकारादिः । तथा च यः परो ब्रह्मादिः पृथक् स्वभावः । भवता संचोदितः । यस्मिन् ब्रह्मांडे । यतः पांचभौतिकपद्मलक्षणोपादानात् । उपादानावशिष्टभागस्योपादानत्वं । यर्हि सृष्टिकाले कालदेशभेदेनाधिकरणं द्विविधं । येन निमित्तभूतदृष्टादृष्टकरणेन यस्य जनस्य संबंधि । शेषत्वं षष्ठ्यर्थः । यस्मै देवसमूहाय । यथा येन संस्थानविशेषादिप्रकारेणायं भावं चतुर्दशलोकादिकं करोति । उत्पादयति । विकरोति विविधं करोति । यश्चापरः स्वर्णकारादिः । तत्राप्येवं द्रष्टव्यं । तदाखिलं भवतः स्वरूपं सर्वात्मना त्वदधीनमिति योजना । अत एव तात्पर्ये ।। कर्तृकर्मक्रियादीनां सत्ताप्रवृत्तिस्तथैव च । विष्ण्वधीनं यतः सर्वं सर्वरूपस्तदुच्यत इति ब्रह्मतर्के ।। सत्ता स्वरूपसत्ता । प्रवृत्तिः प्रवृत्तिः । अर्थक्रियाकारित्वं । प्रमितेरप्युपलक्षणमेतत् । सर्वरूप इति बहुव्रीहिः । सर्वस्वरूप उच्यत इत्यर्थः । अनेनाधीनं स्वरूपमुच्यत इत्युक्तं भवति ।। २० ।। भगवत्प्रसादमंतरा मनोमूलस्य संसारचक्रस्य दुस्तरत्वमाह ।। मायेति । माया चित्प्रकृत्यनुगृहीताऽचित्प्रकृतिचोदितगुणानुमतेन भगवत्प्रेरितसत्त्वानुगुणानुकूल्येन पुंसः कर्ममयं पुण्यपापादिकारणीभूतं छंदोमयं संकल्पाविकल्पाद्यात्मकं बलीयो दुर्निग्रहं मनः सृजति । यन्मनोऽजया प्रकृत्याऽर्पितषोडशारमर्पितानि षोडश दशेंद्रियाणि पंच-

प्राणा मनश्चेति । अराणि यस्य तत् । संसारचक्रं । षोडशारमध्ये पतितस्यापि मनसः प्राधान्यात्तस्यैव संसारचक्रत्वाभिधानं । एतत् । हे अज । त्वदन्यः कोऽतितरेदतितारयेत् । अंतर्णीत णिच् । इति योजना । त्वमेव मनोनिग्रहादिकं कारयित्वोत्तमप्रसाद-मासाद्य संसारचक्रं तारयेति भावः । षोडशार पदस्य पृथङ्मनोग्रहणस्य च तात्पर्यं कथितं तात्पर्ये ॥ दशेंद्रियप्राणमनोऽरं । मूलं मन एव संसारचक्रस्येति ॥ दशेंद्रियप्राणमनोलक्षणषोडशारमित्यर्थः । मन एव मूल प्रधानमिति तदेव संसारचक्रमिति कथितमित्यर्थः ॥ २१ ॥ उक्तविधसंसारचक्रे स्वस्य निष्पीड्यमाणत्वमुक्त्वा ततोऽपकर्षं प्रार्थयते ॥ सत्त्वमिति । हे विभो ईश्वर नृसिंह । त्वं स्वधाम्ना स्वसामर्थ्येनैव नित्यविजितात्मगुणो नित्याविजिता दूरनिरस्ता आत्मनो देहस्य गुणाः स्वरूपोत्पत्तिध्वंसा-दयः । जीवस्य वा देहयोगवियोगादयो येन सः । कालः कलयति सर्वमिति सर्वज्ञः । वशीकृतविसृज्यविसर्गशक्तिर्वशीकृता स्वाधीना विसृज्यानां जीवानां विरिंचादिगता विसर्गशक्तिर्यस्य सः । अजया प्रकृत्या षोडशारे चक्रे विसृष्टं निष्पिड्यमाणं च मां त्वां प्रपन्नं ततोऽपकर्षेति योजना ॥ २२ ॥ देवताविभवापहर्ता त्वया हत इति स्तौति ॥ दृष्टा इति । हे विभो नृसिंह । अखिल-धिष्ण्यपानामिंद्रादीनां । आयुर्मन्वंतरायुः श्रियस्त्रैलोक्यसंपदो विभवो हिरण्यलक्षणो योऽर्थ एते ये दिवि मया योगदृष्ट्या दृष्टाः । याश्च यान् जन इच्छति । ते यस्या अस्मात्पितुः कुपितहासो दुष्टहासस्तेन विजृंभितयोर्विस्मृतयोर्भ्रुवोर्विस्फूर्जितेन चेष्टाविशेषेण विलुलिता विनाशिताः । स तु तादृशो दैत्यस्त्वया निरस्त इति योजना ॥ २३ ॥ ससारतरणमेव किं प्रार्थयसे । आशिषः प्रार्थयस्वेत्यत आह ॥ तस्मादिति । हे नृसिंह । उरुविक्रमेण दुर्निरसनसामर्थ्येन कालात्मना कालनामकेन ते त्वयाऽऽशिषो विलुलिता भवंति । तस्मात्स्वर्गमारभ्याविरिंचाद्विरिंचलोकपर्यंतं । अनुभूयमाना आयुः श्रियमैंद्रियमिंद्रियभोग्यं विभव एतल्लक्ष-णास्तनुभृताममूराशिषः । ज्ञः । मन्वंतरायुषः स्वर्ग्या महर्लोके तु काल्पिका इत्यादिना कालपरिमितत्वं जानन् अहं नेच्छामि । अतो निजभृत्यपार्श्वं मामुपनयेति योजना ॥ २४ ॥ कालपरिमितत्वात्स्वर्गाद्याशिषामिच्छा माभूत् । इह लोके आशिषः कुतः

मृगतृष्णासु मरुमरीचिकासु जलं पास्यामीत्याशयमात्रं । न त्वर्थक्रियाकारि अत एव मृगतृष्णरूपा इत्युक्तं । ह्रस्वश्छांदसः । संतु वा कचिदाशिषस्तथाऽपि तद्योगायेद कलेवरं क । तद्योगक्षमं न भवतीति भावः । कुत इत्यत आह । अशेषरुजां सर्वरोगाणां विरोहं विशेषोत्पत्तिकारणं । तर्हि लोको न निर्विद्यते कुत इत्यत आह ॥ निर्विद्यत इति । यदपि यद्यप्येवं तथाऽपि कामानलं दुरापैरायाससाध्यैर्मधुलवैर्विषयलक्षणाज्यबिंदुभिः शमयन् भवानीति विद्वान् जनो न निर्विद्यते न विरक्तो भवतीति योजना । भ्रांतो लोक इति भावः । अनलत्वदुरापत्वमधुलवत्वाद्युक्तिर्वस्तुस्थितिप्रदर्शनं । न तु भ्रांतस्यैवं ज्ञानमिति न मंतव्यं ॥ २५ ॥ भक्तवात्सल्यद्योतनाय स्वमिन् भगवदनुकंपोत्पत्तेराश्चर्यकरत्वमाह ॥ क्वाहमिति । हे ईश । तमोऽधिके रजःप्रभवे विषयरागोत्पादकेऽस्मिन्सुरेतरकुले जातोऽहं क । एतादृशे मयि तवानुकंपा क । असुरकुलसुरोत्तमयोर्विरुद्धत्वादाश्चर्यमेतत् । भक्तवत्सलत्वादेवेयमनुकंपेति भावः । स्वास्मिन्कृतः प्रसादो नान्यत्रेत्यसुरजनमोहायाह ॥ नेति । मे शिरस्यर्पितः पद्मकरप्रसादः पद्मोदरनिभपाणिनिधानलक्षणो यद्यः सः । न ब्रह्मणो न तु भवस्य न वै रमाया इति योजना । वस्तुतस्तु मे इदानीमर्पितस्तेषु सदाऽर्पितो मदपेक्षया भक्तिज्ञानादेः सुखस्य च तेषु सृतौ मुक्तावप्याधिक्यात् । तारतम्यस्य सर्वथाऽप्यपनेतुमशक्यत्वात् । अत एव तात्पर्ये ॥ रमादीनामिदानीं नार्पितः । रमादीनामधिकोदयोऽपि सेवाधिकत्वादेव । श्रीब्रह्मब्राह्मीवींद्रादित्रिकतत्स्त्रीपुरुष्टुताः । तदन्ये च क्रमादेव सदामुक्तौ सृतावपि । हरिभक्तौ च तज्ज्ञाने सुखे च नियमेन तु । परतः स्वतः कर्मतो वा न कथंचित्तदन्यथेति ब्रह्मतर्के ॥ किं तु सर्वदाऽर्पित इति ग्राह्यं । अधिकोदयोऽपि सुखादिलक्षणं । अभ्युदयोऽपि सेवाऽधिकत्वात् । ज्ञानभक्त्यादिलक्षणसाधनाधिकत्वात् । ब्राह्मीवींद्रेति ह्रस्वश्छांदसः । ब्रह्मब्राह्मीपदाभ्यां वायुभारत्यावपि ग्राह्ये । वींद्रादित्रिकं गरुडशेषरुद्रत्रयं । तत्स्त्रियः सौपर्णीवारुणीपार्वत्यः । पुरुष्टुत इंद्रः । कामोऽप्युपलक्षणीयः । तदन्ये सूर्यादयः परतो वरशापादिना स्वतः स्वभावतः कर्मतोऽत्युत्कटतप आदितः । तत् तारतम्यं ॥ २६ ॥ भक्तिरेव भगवत्प्रसादे निमित्तमिति गूढाभिसंधाय देवविरुद्धकुले जाते मयि तवानुकंपेत्येतदाश्चर्यमित्युक्तं । अधुनाऽभिसंधिमुद्घाटयति ॥ नैवेति । जंतोर्जनस्य परावरमतिः स्वकीयपरकीयजातिविषयिणी मतिर्यथा प्रसादहेतुस्तथा जगत आत्मसुहृदो भवत एषा मतिर्न प्रसादहेतुः स्यान्ननु । नन्वेतन्मतेः प्रसादहेतुत्वाभावे किं निर्निमित्तः

प्रसाद इत्यत उक्तं ॥ तथाऽपीति । तथाऽप्येतादृशमतेर्हेतुत्वाभावेऽपि । जातिविवेकमंतरा ससेवया सुरतरोरिव ते प्रसादोऽपि संसेवयैव । सोऽप्यनेकप्रकार इत्याह । सेवेति । उदयः सेवानुरूपो भक्त्यनुसारी । न तु परावरत्वं परावरत्वकारणक इति योजना । रैमादीनामपि सेवाधिकत्वादेवेत्यादि तात्पर्यमत्राप्यनुसंधेयं ॥ २७ ॥ केनानुग्रहीतोऽसि येनेदृशी भक्तिस्तव जातेत्यत आह ॥ एवमिति । हि भगवान् एवं कामानलमित्युक्तरीत्या प्रभवाहिकूपे प्रकृष्टभवलक्षणदुर्विषयरूपाहियुक्तरूपे निपातितं कामाभिकामं विषयाभिलाषिणं जनमनुसृत्यप्रसंगात्तादृशजनसंगात्प्रतपन्योऽहं सुरर्षिणाऽऽत्मसात्कृत्वा गृहीतोऽनुगृहीतः सोऽहं तव भृत्यसेवां कथं नु विसृज इति योजना ॥ २८ ॥ भक्तरक्षणाय दुष्टशिक्षणाय भक्तवाक्यपरिपालनाय च त्वदवतार इति स्तौति ॥ मदिति । हे अनंत । मत्प्राणरक्षणं भवान्सर्वत्र व्याप्तो भक्तं रक्षतीति नारदोक्तं । असाद्विधित्सुर्मदपरो मत्तोऽन्यो यदीश्वरस्तर्हि त्वामवतु । तव क शिरो हरामीति खड्गं प्रगृह्य यदवोचदस्मात्पिता तस्य पितुर्वधं च सर्वत्र व्याप्त इत्यादि स्वभक्तर्षिवाक्य ऋतं विधातुं कर्तुमवतीर्णं त्वां मन्य इति योजना ॥ २९ ॥ जगतो वैलक्षण्यं तत्स्रष्टृत्व च तवेति स्तौति ॥ एक इति । अनंतेत्यनुवर्तते । हे अनंत । त्वमेवैको मुख्योऽभिन्नश्च । एतज्जगतोऽमुख्यं परस्परभिन्नं च । यतोऽमुष्य जगत आद्यंतयोर्मध्यतश्च प्रागभावध्वंसकाले स्थितिकाले च यथाक्रमं पृथक् अवस्यस्यवतिष्ठासि । धातूनामनेकार्थत्वात् । अनेकमुख्यत्वमेकत्वं चोक्तं । गुणव्यातिकरं गुणवैषम्यं । तत एव तदुपादानकं निजसामर्थ्येनेदं दृष्ट्वा तदनुप्रविष्टस्तैर्भिन्नैरधिष्ठानैस्त्वमपि नानेवावासितोऽसीति योजना । वस्तुतस्तु नानाऽधिष्ठानकस्त्वमेक एव । इंद्रोमायाभिः पुरुरूप इयते । प्रतिदृशामिव नैकधार्कमेकमित्याद्यागमात् ॥ ३० ॥ सृष्ट्वा गुणव्यातिकर इत्यनेन परमात्मजगतोर्भेदप्राप्तस्तर्हि सर्वं खल्विदं ब्रह्म भूतानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुरित्यादावभेदव्यपदेशः कथमित्यतस्तद्व्रातिमाह ॥ त्व वेति । हे ईश । सदसन्मूर्तामूर्तात्मकं चेतनाचेतनात्मकं वेदं जगत्तत्त्वं वा उच्यते । त्वद्वाचकेन ब्रह्मविष्ण्वादि शब्देन सामानाधिकरण्येनोच्यते । त्वदधीनसर्गादिमत्वात् । यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भण्यते । इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो

देशोऽपि किं न स्यादित्यतः स्वातंत्र्यमेव नास्ति । तद्बुद्धेस्तु भ्रांतित्वमित्याह ॥ मायेति । यद्याऽऽत्मनो जीवस्य परबुद्धिः परत्वबुद्धिः । स्वातंत्र्यबुद्धिरिति यावत् । सा मायाऽज्ञानजन्या । अत एवापार्थाऽयथार्था । अचेतनेऽभेदव्यपदेशस्योक्तगतावपि । तथाऽह सोऽसौ सोऽहमित्यादौ चेतने भेदोक्तेर्नैयं गतिस्तदभेदस्यैव संभवादिति वाच्यं । चेतन मत्यपि जननादिहेतोर्भगवतश्चेतनेनाभेदायोगात् । तर्ह्यहं देवदत्तश्च भगवानिति बुद्धिः कथमित्यतः सा च भ्रांतिरित्याह ॥ यदिति । याऽऽत्मनः स्वस्य परस्य देवतादेर्बुद्धिर्भगवदभेदबुद्धिः साऽपि मायाऽज्ञानजन्या । अत एवापार्थाऽनर्थप्रदा च यज्जननादेर्यदधीनत्वं तस्य तत्सामानाधिकरण्यमिति सामान्यव्याप्तिमाह ॥ यद्यस्येति । यस्य जन्मनि धनं स्थितिरीक्षणं ज्ञानं च यद्यतस्तदेव तत्सामानाधिकरण्यव्यपदेशभागेव खलु । वै प्रसिद्धं । उदाहरति ॥ कालवदिति । दैववदिति उपलक्षणं । उष्ट्रिर्वृक्षदाहः । उष दाह इति धातोः । तत्र कालाधीनत्वात् । काल शब्दो यथा प्रलयाग्नौ कालाग्निरिति व्यवहारस्तथा । यथा वा । तरौ कल्पवृक्षादौ दैवाधीनत्वाद्दैवतरुः सुरतरुरित्यादि तथेत्यर्थ इति योजना । एतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं तात्पर्ये ॥ यथा वृक्षश्च वृक्षदाहश्च दैवकालाधीनत्वाद्दैवं कालश्चेत्युच्यते । एवं त्वदधीनत्वात्सर्वस्य सर्वं त्वमित्युच्यते । स्वतस्तद्भिन्नोऽपि । अहं चान्यश्च परमेश्वर एवेत्यपार्था भ्रांतिः । तदधीनत्वादेव स इत्युच्यते । न स्वरूपत्वादित्यर्थ इति ॥ सुरतर्वादिकं दैवमुच्यते कालाग्न्यादिकं च काल इति चोच्यते । सर्वमित्युच्यते सर्वं ब्रह्मेत्युच्यते । इत्यर्थः । स्वतस्तद्भिन्नोऽपि तथाऽपि सर्वं ब्रह्मेत्युच्यते । यद्वा । अपि शब्दो हेतौ । यतः स्वतो भिन्नस्तत इत्यर्थः । अहं च परमेश्वर एवेति बुद्धिरपार्था भ्रांतिरित्यर्थः । आद्यंतयोः पृथगवस्यतीति प्रलयादिसृष्टिकाले स्थितिरुक्ता । तामेव विवृण्वन् स्तौति ॥ न्यस्येदमिति । हे भगवन् । विलयांबुमध्ये इदं जगन्महदादि । आत्मन्युदरे न्यस्य शेषासनः । शिष्यत इति शेषं । प्रलयकाले विद्यमानं वटपत्रमासनं यस्य सः । भूत्वा कालविशेषाविवक्षया वा शेषासनो निजसुखानुभवो निरीहः सृष्टीच्छाव्यक्तिरहितः । पूर्णकामो वा । योगेनात्मसामर्थ्येन । स्वेच्छयैवेति यावत् । मीलितदृक् । कुत इत्यतो वस्तुतो वीतनिद्रः । तदपि कुतस्तुर्यस्थितः । ननु जीवस्य संसारेऽवस्थात्रयं । तुर्यावस्था मुक्त्यनंतरावस्था । भगवांश्च नित्यमुक्तः । तथा तुर्ये मुक्त्यवस्थायामेव स्थितो विद्यमानः । एतदभिप्रायेण तुर्ये स्थित इति विग्रहः प्रदर्शितस्तात्पर्ये । अन्वनंतरं प्रलयचरमभागे आत्मनि स्वाधीनतया विद्यमानं तमः प्रकृतिमन्वनंतरं गुणांश्च

सत्त्वादिगुणान् युंक्ष्ये कार्योन्मुखीकरोषीति योजना ॥ ३२ ॥ महाप्रलये विद्यमानेन भगवता पद्मनाभस्य निर्विशेषाभेदमुक्त्वा स्तौति ॥ तस्यैवेति । तस्यैव प्रलयकालवर्तिना निर्विशेषाभिन्नस्यैव ते प्रकृतिधर्मिणः प्रकृत्यादितत्त्वसमुदायाश्रयस्यांभस्यनंतशयनादनंतशयनमधिष्ठाय विरमत्समाधेः समाप्नुवद्योगनिद्रस्य आत्मगूढमुदरे विद्यमानं निजा स्वाभाविकी । कलयतीति कालविषयिणी या शक्तिस्तया संचोदितं ते नाभेः स्वकणिकाद्वटवद्वटांकुरमिव यन्महाब्जमभूदिदं ते वपुर्वटस्थानीयं त्वद्वशत्वादिति योजना । अत्र कणिकाशब्दवाच्यस्य बीजस्य वटं प्रति विकारिकारणत्ववद्भगवन्नाभेर्विकारिकारणत्वं न मंतव्यं । कणिकाशब्दस्य बीजांतर्वर्तिदेवतापरत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य तात्पर्यं ॥ जगदात्मकमब्जमपि भगवद्वशत्वात्तद्वपुः । स्थावराणां तु सर्वेषां देवतायाभिमानिनी । विशेषाद्वटबीजे च साऽश्वत्थे च व्यवस्थिता । अदृश्या कणिका नाम सा वृक्षान्व्यंजयत्यपि । अतो बीजमिति प्रोक्ता साजातेऽप्यंकुरेस्थिता । एवं हरिः कारणेषु स्थितः कार्यजनेरनु । कार्याण्यनुप्रविष्टः सन् प्रथमं तत्र दृश्यत इति च ॥ जगदात्मकमित्यनेन जडत्वं सूचितं । तद्वशत्वादिति निमित्तोक्त्या वपुः शब्दो गौण इत्युक्तं भवति । सा देवतांऽकुरोत्पत्तेः पूर्वं बीजे व्यवस्थिना संनिहिता । तत्रापि वटबीजेऽश्वत्थेऽश्वत्थबीजे च विशषण व्यवस्थिता । तस्या एव कणिकेति नाम । न चैवं कणिकाया बीजत्वोक्तिरनुपपन्ना । व्यंजकत्वादिना तदुपपत्तेरित्याह ॥ सा वृक्षान्व्यजयत्यपीति । न च बीजस्यांकुरतायां देवता क्व वर्तत इति वाच्यं । परिणामानंतरमंकुरे स्थित्युपपत्तेरित्याह ॥ सा जातेप्यंकुरे स्थितेति । हरेरप्येवं स्थितिमाह ॥ एवमिति । प्रथमं कार्यजनने । पूर्वं तत्र कारणेऽनंतरं तत्र कार्ये दृश्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ पूर्वश्लोके पद्मोत्पत्तिमुक्त्वाऽधुना ब्रह्मणः पद्मादुद्भवं पद्मोपादानगतरूपस्य पद्मादन्यत्रादर्शनं चाह ॥ तदिति । तत्संभवः पद्मसंभवः कविः सर्वज्ञः सः प्रसिद्धो हिरण्यगर्भोऽतः पद्मादन्यद्वस्त्वपश्यन् । व्यंजकत्वाद्बीजशब्दवाच्यं । उपादानगत । वस्तुत आत्मनि स्वदेहभूते पद्मे ततमब्दशतमप्सु निमज्यमानः सन् बहिः पद्माद्बहिर्विचिन्वन् गवेषमाणो नाविंदत् । कुत इत्यत आह ॥ जात इति ।

विडंबनाय भगवत्प्रीत्यर्थमेव वा । अन्यथा कविरित्युक्तसर्वज्ञत्वविरोधात् । उपादानाद्यनंतर्गतपद्मनाभदर्शनं तु तपसाऽस्त्येव । तृतीयस्कंधे तथैवोक्तेरित्येव मंतव्यं ॥ ३४ ॥ बहिर्नाविंददित्युक्त्या बहिरेवादर्शन । अंतस्तु दर्शनं जातमित्याह ॥ स त्विति । हे ईश आत्मयोनिः परमात्मकारणकः स हिरण्यगर्भः । तु शब्देन देवांतराद्वैशिष्यमाह । एकस्य हरेर्बहुधा जन्मास्तीति । अतिविस्मितो भगवद्विषयेऽत्यंताश्चर्यबुद्धिमान् अब्जमाश्रितः । कालेन भगवन्नियुक्तकालावच्छिन्नेन तीव्रतपसा परिशुद्धभावस्तादृशरूपदर्शनसमर्थमनस्को य इति काले तपस्यनुष्ठित एव ब्रह्मणा दृश्ये एवमिति भगवत्संकल्पादिति भावः । त्वां भूतेंद्रियाशयमये आशयो मनस्तत्त्वं भूतादिविकारे आत्मनि देहस्थानीये पद्मे भुवि गंधमिव गंधाख्यदेवतामिवातिसूक्ष्मं विततं व्याप्य स्थितं ददर्शेति योजना । अत एव तात्पर्ये ॥ गंधाख्या देवता यद्वत्पृथिवीं व्याप्य तिष्ठति । एवं व्याप्तं जगद्विष्णुं ब्रह्मात्मस्थं ददर्श हेति चेति ॥ जगद्व्याप्तं जगद्व्याप्यतिष्ठंतं । आत्मस्थं देहस्थानीयपद्मस्थमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ न केवलं पद्मांतर्गतसूक्ष्मरूपं बहिः पद्मनाभरूपं दृष्टवान् । किंतु पातालमेतस्य हीत्यादिनोक्तं विराड्रूपं दृष्ट्वा मुदमापेत्याह ॥ एवमिति । अनंतार्थकसहस्रपदं वदनादेः सर्वस्य विशेषणं । मायामयं । एतच्च मायामयं ज्ञानस्वरूपमिति वा तात्पर्ये व्याख्यात । मायेत्युक्त्वा प्रकृष्टत्वात्प्रकृष्टं हि मयाभिदं । विष्णोः प्रज्ञप्तिरेवैकेति श्रुतेः । सदुपलक्षणसंनिवेशं । एतदप्यानंदादिलक्षणसमुदायरूपामिति तात्पर्ये व्याख्यातं । अथ कस्मादुच्यते सदिति । संतो ह्यस्मिन्नानंद ओजो बलमिति स्पष्टश्रुतेः । उप शब्दस्योपपन्नार्थकत्वात् । संनिवेश शब्दस्य संनिवेशश्च यस्तोमः समुदायो गुणः स्मृत इत्यभिधानात् ॥ ३६ ॥ भवान्हयशिरस्तनुवं च बिभ्रत् श्रुतिगणांश्च । तस्मै ब्रह्मणेऽनयत् रजस्तमः सत्त्वं च प्रियतमां तनुं प्रीतिविषयप्रतिमां । देवताप्रजेश्वरराक्षसादिषु स्थित्वा लीलाकर्तृत्वात् ॥ ३७ ॥ भगवदवताराणां लोकविभावनधर्मपरिपालनदुष्टहननादिकमेव प्रयोजनमित्याशयेन स्तौति ॥ इत्थमिति । हे महापुरुष । नरावतारो ऋषभादिः । तिर्यगवतारो वरहादिः नृतिर्यगवतारो नृसिंह इति वा । ऋषिः कापिलादिः । देवो यज्ञादिः । झषो मत्स्यः । लोकान्विभावयासि । ऐश्वर्ययुक्तान्करोषि । जगत्प्रतीपान् दुष्टान्हंसि । धर्मं चतुष्पादं धर्मं पासि । युगानुवृत्तं कृताद्यनुवृत्तं । एतादृशस्त्वं । यतः कलौ छन्न उक्तप्रयोजनायावतीर्णः । अथ तस्मात्सः त्वं त्रियुगोऽभव इति योजना । उक्तप्रयोजनायेत्युक्तत्वात् दैत्यमोहनाय बुद्धावतारेऽपि

न दोष इति मंतव्यं ॥३८॥ इंद्रियेषु मनसः प्राधान्यात्तन्नैर्मल्यकामस्तद्दोषं वक्ति ॥ नैतादिति । हे वैकुंठनाथ । एतदेतादृशं मनस्तव कथासु न संप्रीयत इति क्रियाकारकयोजना । कीदृशमित्यतः पंचविशेषणैर्मनसो दोषमुक्तं । तीव्रं वेगेन विषयसंचारवत् । ईषणं दारापुत्रवित्तादीच्छा । भवत्वेवं किं तेऽनिष्टमित्यत आह ॥ तस्मिन्नित्यादि ॥ ३९ ॥ मनस उक्त्वेतरेंद्रियाणां दोषं वक्ति ॥ जिव्हेति । हे अच्युत । मा मामेकत्र स्वविषये रसास्वादनेऽवितृप्ताऽलंबुद्धिरहिता जिव्हा विकर्षति । तद्विषयकरागवंतं करोति । एवमुत्तरत्रापि मां विकर्षतीत्यनुवर्तनीयं । विषयवाचिपदाभावस्थलेऽन्यत इति । उदरस्यानिंद्रियत्वेऽपि अशनाया लक्षणबुभुक्षा-जनकत्वेन तदुक्तिः । उक्तेतरपाण्यादिसमूहः सपत्न्यः स्वस्य विषये गेहपतिं यथा लुनंति तथेति योजना ॥ ४० ॥ एवं संसार-पतितत्वं स्वस्योक्त्वा भववैतरण्याः पारगमनं प्रार्थयते ॥ एवमिति । पश्यन्नित्यस्य विभक्तिव्यत्ययेन पश्यंतमित्यर्थो बोध्यः । द्वितीयांतानि जनस्य स्वस्याऽपि विशेषणानि । तथा चैतद्विशेषणविशिष्टं जनं पश्यंतं । एतद्विशेषणविशिष्टं मां पश्यंस्त्वं पारं वैत-रिण्याः पारं तीरमतिपीपृहि अतिशयेन गमयेति योजना । पिपर्तेर्धातूनामनेकार्थत्वाद्गमनार्थत्वं । अभ्यासदीर्घश्छांदसः । अलि-त्यपि किंतिचिद्रूपां ऱ्हस्वो वेति ऱ्हस्वश्च । वैतरिण्यां पतितमित्यन्वयः । परस्परं जननमरणं च भवतीति तल्लक्षणान्यतिशयेन भीतं । स्वपरविग्रहयोर्देहयोर्यथायोग्यं वैरमैत्रे यस्य तं । मूढसत्त्वं पारगमनोपायाज्ञं प्राणिनं । हंतेति भगवद्दर्शनाल्हादास्वादने ॥ ४१ ॥ पूर्वत्र भववैतरिण्या उत्तारणा प्रार्थिता कथमुत्तारणं करोमीत्यत आह ॥ क इति । जगत उत्तारणं किमशक्यत्वान्न करोषि । उत प्रयोजनाभावात् । द्वितीयेऽपि किं परप्रयोजनाभावाद्वा । आद्ये आह । हे अखिलगुरो । आर्त्तबंधो भगवन् । अस्य जगतो भवसंभवलोपहेतोर्भव उत्पत्तिः संभवः सम्यक् स्थितिर्लोपो नाशस्तद्धेतोस्तेऽत्र जगद्विषये उत्तारणे कः प्रयासः । अन्याधीनो-त्पत्त्यादिके प्रयासः स्यात् । त्वदधीनोत्पत्त्यादिके तव न कोऽपि प्रयास इति भावः । द्वितीयेऽपि परप्रयोजनमस्तीत्याह । मूढेषु उत्तारणोपायाज्ञेषु भक्तेषूत्तारणकरणं महदनुग्रहो महाननुग्रहः । आत्वस्यानित्यत्वादभावः । आत्यंतिकदुःखोच्छेदस्वरूपानं-

नुसारेण फलदानेन सेवमानः । ताच्छील्ये शानच् । भक्तेषु फलप्रदानस्वभाव इति योजना ॥ ४२ ॥ एवं माहात्म्यं ज्ञात्वा स्तुवतस्तव निश्चिते उत्तारणे कुतः संसारादुद्वेग इत्यतो न मदर्थं प्रार्थये । कि तु संसारलोलुपयोग्यजनायेत्याह ॥ नैवेति । त्वत्तीर्थस्य वेदांतादि शास्त्रस्य गायनमहामृतेन मत्तचित्तः सुखीकृतचित्तोऽहं भवलक्षणाया अत्येतुमशक्याया वैतरण्या नोद्विजे । किं तु ततो भगवतो विमुखचेतस इंद्रियार्थजन्यप्रकृत्यात्मकसुखाय भरं संसारभरमुद्वहतो विमूढान् भक्तान् शोचे । कथमुत्तारयेदिति चिंतयामीति योजना ॥ ४३ ॥ नाहमुद्विजे किंतु अन्यान्योग्यान् शोच इत्यनेनान्योत्तरणा प्रार्थिता । एवमन्योनुकंपा कुतो मत्प्रसादेन तव मोक्षो भवति । अन्येषां भवान्वा मोक्षोऽन्यप्रसादेन भवेदित्यत आह ॥ प्रायेणेति । अन्यत्रानुकंपा कुत इत्यस्योत्तरं । एतानाश्रितान् अनुल्हादादीन् दैत्यबालकान्विना एको न विमुमुक्षे मोक्तुं नेच्छामि । एवं चाश्रितत्वादनुकपाऽस्तीति भावः । अन्यप्रसादेन भवेदित्यस्योत्तरं । संसारे भ्रमतोऽस्य जगतस्त्वदन्यशरणं न पश्य इति । सर्वेषामपि त्वत्प्रसादो मोक्षसाधकः । न कस्यापि कस्याचिदिति भावः । अत्र देवमुनयः स्वविमुक्तिकामा विजने तप आदिकं चरंति । न परार्थनिष्ठा इत्यनेन देवादीनां स्वाश्रितेषु प्रसादो नेति मंतव्यं । देवानां प्रसादाभावे इंद्रियप्रेरणाभावे साधनानुष्ठानायोगात् । मुनीनां प्रसादाभावे तद्दृष्टवेदानां तत्कृतकल्पसूत्राणां च प्रचाराभावेन वैदिककर्मानुष्ठानुपपत्तेः । किंतु तत्त्वाद्यनियामकानां साधारणदेवानां वेदाद्यद्रष्टॄणां विशेषतः स्वेतरयोग्यजनमोक्षे निर्भरोऽस्तीति । अत एव प्रायेणेत्युक्त । तदर्थे तात्पर्यं ॥ प्रायेण देवमुनयः । आश्रितेषु कृपा कार्या विशेषात्तात्त्विकैः सुरैः । मुनिभिश्च तथा कैश्चित्कैश्चित्कार्याखिलेष्वपि । तथाऽपि तात्विकसुरकृपाविषयतां गताः । एत एव विमुच्यंते तदन्ये न कथंचनेति च प्रमाणमुदाहृतं । तथा चेंद्रियप्रेरणाय स्वोपजीवकेष्ववश्यं तात्विकैर्विशेषाद्दया कार्येति भगवत आज्ञा । तथा कैश्चित्प्रबलैर्मुनिभिः स्वदृष्टवेदादिनाऽऽश्रितेषु स्वोपजीविकेषु विशेषतो दया कार्येति भगवतोऽनुशासनं । कैश्चित्तद्भिन्नैः साधारणैरखिलेष्वपि । अपिरभिन्न्याप्तौ । साधारण्येन सर्वेषु गोब्राह्मणेभ्यः शुभ भवतु । ब्राह्मणाः संतु निर्भया इत्यादिरूपेणैव साधारणदया । न च देवादीनामपि साधारण्येन दयाऽस्तीति तथैवालमिति मंतव्यं । यद्यप्यस्ति तथाऽपि विषयतः । तात्विकसुरकृपाविषयतां गता एव विमुच्यंते नान्यथेति साऽऽवश्यकी । प्रकृते तु दैत्यबालानां स्वाश्रितत्वात्तेषु स्वस्य विशेषतो दयाऽ-

स्तीति तदुच्चारणप्रार्थना युक्तेति भावः ॥ ४४ ॥ एवं मोक्षयत्नेन मनोनिग्रहः कार्यः। तस्मिन्कार्ये तु वनितादि विषयजो मनसिजो बाधते । तत्सुखं च न लभ्यते। अतः कथं कार्यमित्यतस्तादृशं सुख तुच्छं दुःखबहुलं चातः करयोः कंडूत्या भवत्सुखमल्पं। अनंतरं दुःखमधिकमतो यथा कंडूर्तिं सहते प्रेक्षावांस्तथा धीरः कामं विषहेतेत्याह ॥ यदिति। तदिति शेषः । हि शब्देन तुच्छत्वप्रसिद्धिमाह । देहकृपणा देहमात्रपोषणाः ॥ ४५ ॥ मनसिजं विषहेतेत्यतेन निग्रहपूर्वकं भगवच्छरणागतिः कर्तव्येत्युक्तं। इदानीं मौनादीनां समाध्यंतानामपवर्गसाधनानामपींद्रियनिग्रहपुरःसरभक्तभावे जीवनमात्रसाधनत्वं तदपि क्वचिन्नास्तीत्याह ॥ मौनेति। हे पुरुष। मौनादयः समाध्यंता आपवर्ग्या अपवर्गहेतवः प्रायः। परं परंतु। अजितेंद्रियाणां दांभिकानां मनोनिग्रहाभावेऽपि बाह्यव्यापारप्रदर्शकानां ते मौनादयोऽत्र लोके देहभरणोपाया भवंत्युत न वा भवंति । बाह्यव्यापारेण मनोनिग्रहभ्रांतौ पूजयंति। वित्तादिकं वितरंति। मनोनिग्रहाभावज्ञाने तु न किमपि ददते । प्रत्युतापहसंतीति भावः ॥ ४६ ॥ इंद्रियनिग्रहं विना मौनादेरप्रयोजकत्वमुक्त्वा इंद्रियनिग्रहस्यावश्यकत्वमुक्तं। तेन साध्यमुपासनं क्व कर्तव्यमित्यत आह ॥ रूपे इति। बीजांकुराविव कार्यकारणभूते। सदसती। मूर्तामूर्ते। द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं चेति वेदद्रष्ट्रे। इमे तव रूपे। प्रतिमास्थानीये शरीरे इव त्वद्दृशत्वात्। वस्तुतो रूपे एव किं न स्यातामित्यत उक्तं। न चान्यद्रूपकस्य। अरूपमक्षरं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्या प्राकृतरूपरहितस्य अन्यत्प्राकृतरूपं न च। रूपं नैव। उपासनाऽधिकरणत्वं कथमनयोरित्यत आह ॥ युक्ता इति। योगेन मथनाद्युपायेन दारुषु वन्हिमिव। योगेन ध्यानयोगेन युक्ताः समाधिशीलाः। उभयत्र कार्यकारणयोस्त्वां समक्षं विचक्षते। तथा च ध्यानेनात्र तव प्रत्यक्षत्वादनयोः प्रतिमात्व युक्तमिति भावः। ध्यानयोगादन्यस्य प्रत्यक्षोपायत्वं नास्तीत्याशयेनान्यतः कर्माद्युपायात्तवेक्षणं न स्यादित्युक्तं। एतदभिप्रेत्योक्तं तात्पर्ये ॥ कार्यकारणरूपे तद्दृशत्वापेक्षया साक्षात्स्वरूपापेक्षया स्वरूपादन्यद्रूपं

तेत्यनुग्रहः । चिच्चासावनुग्रहश्च । योग्य जीव इति यावत् । वायुरित्यादौ सर्वत्र त्वमिति संबंधः । त्व तदधीनमित्यर्थः । यदधीना यस्य सत्तेत्युक्तेः ॥ यस्य पृथिवी शरीरमित्युक्तेः । यस्यात्मा शरीरमित्यादिनाऽतर्यामिब्रह्मणः पृथिव्यादेः शरीरस्थ-त्वोक्तेः । उपलक्षणमेतत् । प्रकृत्यादिकं सर्वं त्वमेव त्वदधीनमेव । त्वं च सगुणो ज्ञानानन्दादिगुणः । त्रिगुणस्त्रैगुण्यवर्जितः । मनोवचसा निरुक्तं सर्वमपि त्वदन्यथा नास्ति । अनधीनप्रवृत्तिमान्नेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ युक्ताः समक्षमुभयत्र विचक्षते त्वामिति कार्यकारणात्मकप्रपंचलक्षणप्रतिमायामुपास्य प्रत्यक्षीकुर्वतीत्युक्तं । तच्चोपासन न साकल्येन । तदभिमानिदेवानामपि साकल्येन ज्ञानाभावेनेतरेषां कैमुत्यन्यायेन साकल्येनोपासनाभावात् । किंतु यथाशक्त्युपास्य साक्षात्कृत्य संसाराद्विरमंतीत्याह ॥ नैतादिति । हे उरुगाय विष्णो । ये गुणा गुणत्रयाभिमानिनो गुणिनो गुणविकारमहदाद्यभिमानिनो मनः प्रभृतयस्तदभिमानिनः सह देवमर्त्याः । रूपांतरेण विद्यमानैर्देवैर्मर्त्यैर्ऋषिभिश्च सहिता आद्यंतवंतः सृष्ट्यादौ प्रलये चोत्पत्तिविनाशवंतः । बहुकालीना इति यावत् । एते सर्वे सुधियस्त्वां साकल्येन न विदंति । एवं विमृश्य निश्चित्य । अन्येधिकारिणः शब्दाद्वेदात्सर्ववेदांतप्रत्ययन्याये-येन यथायोग्यं श्रुत्वा मत्वा ध्यात्वा साक्षात्कृत्य च संसाराद्विरमति । एवं निश्चिनोमीति योजना ॥ ४९ ॥ सुधियः संसाराद्विरमं-तीत्युक्तं । सुष्टुध्यानं च भक्तिज्ञाने विना न भवति । भक्तिज्ञाने च षडंगसेवया विना न भवत इति प्रदर्शयति ॥ तत्त्वे इति । तत्त्वे ध्यातव्ये योग्यगुणविशिष्टे रूपे मनः । तथा च मनसा ध्यानं । मनोंगकसेवा । दर्शने दृक् । स्तुतौ च वाक् । पूजादिकर्मणि करौ । कथायां श्रवणं । क्षेत्रानुगमने च पादाविति वक्तव्यं । चरणौ तौ तु सफलौ केशवालयगामिनावित्यन्यत्रोक्तेः । एवं प्रकारेण षडंगया सेवया विना जनः परमहंसगतौ परमहंसानां गतावाश्रयभूते त्वयि भक्ति लभेत् । किं साधनांतरभावान्नाप्नोतीति योजना ॥ ५० ॥ एवं वर्णितो भगवान् शांतमन्युरभूदित्याह ॥ एतावदिति । योजना तु स्फुटा ॥ ५१ ॥ नृणां भक्तानामहं कामपूरस्तदपेक्षितकामपूरकोऽस्मि ॥ ५२ ॥ प्रसादं विना दर्शनमेव दुर्लभं । दर्शनानंतरं च संसारे तत्पुनर्नार्हतीत्याह ॥ मामिति । अप्रीणतोऽप्रीणयतः ॥ ५३ ॥ नानाविधश्रेयस्कामाः प्रीणंति प्रीणयंति । त्वमपि स्तोत्रेण मामप्रीणयः । अतो वरं वृणीष्वेति भावः ॥ ५४ ॥ एवं प्रलोभितत्वेऽप्येकांतत्वान्न वरमवृणोदित्याह ॥ एवमिति । तान्वरान् ॥ ५५ ॥ इति श्रीभागवत-

टिप्पण्यां मंदनंदिन्यां नवमोऽध्यायः ॥ ७—९ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ भक्तेरेव पुरुषार्थहेतुत्वमिति तात्पर्यद्योतनाय पुनरत्राप्युच्यते । वरैर्लोभितः प्रल्हादः किमित्यतो नेत्याह नारदः ॥ भक्तियोगस्येति । यत्काम्यं तत्सर्वं भक्तियोगस्यांतरायतया मन्यमानोऽर्भकः स्मयमानो हृषीकेशमुवाच हेति योजना । अर्भकस्याप्येतादृशं दार्ढ्यमाश्चर्यमिति हेत्यनेनाह । मनसि विद्यमानं जानन् अपि वचसा प्रलोभयतीति स्मयमानत्वं ॥ १ ॥ उत्पत्त्या स्वत एव कामेषु सक्तं मां पुनर्वरैः काम्यैर्मा प्रलोभय । विषयासक्तं प्रति गुरुणा पुनर्विषयासक्तेरुपदेशस्य कर्तुमनुचितत्वात् । इदं च विषयासक्तत्वकथनं भक्ते नैवं वक्तव्यत्वात् । वस्तुतो विरक्तः प्रल्हादस्तत्संगभीतत्वाच्च पुनस्तत्संगोपदेशोऽनुचित इत्याह ॥ तत्संगभीत इति ॥ २ ॥ अनुचितं प्रलोभनं कुतो हरिः कृतवानित्यत आह ॥ भृत्येति । हे प्रभो । हृदयग्रंथिषु मनोबंधकेषु संसारबीजेषु कामेषु भवान् भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्भक्तस्य दार्ढ्यमन्येषु जिज्ञासयिषुश्चोदयात् । लोड् वचनेन प्रतिपादयतीति योजना । वचसा प्रलोभने काम्यावरणे भक्तोऽयं दृढ इति लोको जानातीति भावः ॥ ३ ॥ भक्तलक्षणज्ञापनमेव वरं वृणीष्वेत्युक्तवचनप्रयोजनमित्युपपादयति ॥ नान्यथेति । अन्यथा वस्तुतो वचनाभिप्रायो न घटते । अत्र हेतु द्वयं । अखिलगुरोः करुणात्मन इति । आश्रित इति पूर्वोक्त्याऽखिलेत्युक्त्या च शिष्यत्वं समर्थितं । दयाविषयत्वं समर्थयते ॥ नष्टदृष्टेरिति । संसारलक्षणेंऽधे तमसि नष्टदृष्टेः पारदर्शिनः पारं द्रष्टुकामस्य त्वमेव पारः पारदशक्तश्चेति योजना ॥ ४ ॥ आशीराशासने भृत्यत्वमेव नेत्याह ॥ यस्त इति । ते सकाशात् । योजना तु स्पष्टा । स आशिष आशासानो वणिग्वै । शर्करादिकं दत्वा द्रव्याशासानवत् । स्वकृतं सुकृतं समर्प्य फलाशासनवत्वात् उक्तभक्तत्वनिषेधनसमर्थनाय स्वामिभृत्ययोः सामान्यतो लक्षणमाह ॥ स वै स्वामीति । गुणलुब्धौ स्वामीभृत्यगतभक्त्यादिगुणलुब्धः । भृत्यस्वामिगत इत्यादि महात्म्यगुणलुब्धः । कामुकौ सेवावेतनदानकामुकौ ॥ ५ ॥ गुणलुब्धाविति स्वामिभृत्ययोर्लक्षणं । न कामुकावित्यनेन तदभावे स्वामिभृत्याभावाभावश्चोक्तः । अधुना न

स्वामिना नृसिंहस्य स्थितिश्चाह ॥ अहमिति । पूर्वार्धयोजना तु स्पष्टा । अनपाश्रया भृत्यदयद्रव्यानुपजीवीह लोके राजसेवक-
योरिव देशाधिपत्यं प्रापितेन सेवकेन दीयमानं द्रव्यं राज्ञो राज्ञा दीयमानं वेतनादिकं सेवकस्य यथार्थस्तथाऽऽवयोरन्यथा । गुणलुब्धत्वं विनार्थो नास्तीति योजना ॥ ७ ॥ वरं वृणीष्वेत्याज्ञाऽनुल्लंघनीयेत्याशयेनाह ॥ यदीति । हे वरदर्षभ । ईश स्वामिन् । यदि मे कामान्वरान् रासि ददासि । तर्हि कामानां मोक्षविरुद्धविषयेच्छानां हृद्यसंरोहं तु । अनुत्पत्तिमेव भवतो वरं वृण इति योजना । अत्रासंरोहमित्येतद्भक्त्यादीनामुपलक्षणं । अहं भोगप्रदो वत्स मोक्षदस्तु जनार्दन इत्यादिनेश्वरादीनां मोक्षादिवरदाना-सामर्थ्येऽपि तव सर्ववरदानसामर्थ्यमिति द्योतयितुं वरदर्षभेत्युक्तं । अस्येतरेच्छाविषयत्वेऽपि मदिच्छाविषयत्वान्मत्कामत्वमस्तीति मे कामानित्युक्त । तथा च म इत्यस्य चतुर्थ्यं । तस्य रासीत्यनेन षष्ठ्यंतस्य कामानित्यनेनान्वय इति सूचितं ॥८॥ कामानामनि-ष्टत्वं कथं । येन तदसंरोहस्य वरत्वमित्यत आह ॥ इन्द्रियाणीति । एषां दुर्विषयकामानां जन्मनेंद्रियादीनि नश्यन्ति तेषां कामा-नामसंरोहो वरमित्यत आह ॥ इन्द्रियाणीति । पूर्वेण योजना । सर्वेंद्रियाणां जरयंति तेज इति श्रुतेः । आत्मा देहः । धर्मः पूर्वार्जितपुण्यं । धृतिः सर्वथा दुर्विषयांस्त्यजेयमिति धैर्यं । मतिः शास्त्रजनितज्ञानं । ह्रीरन्ये न पश्येयुरिति लज्जा । श्रीर्देह-कांतिः । तेजो ब्रह्मवर्चसं । स्मृतिः शास्त्रानुभवजन्यस्मृतिः । कामात्क्रोधोऽभिजायत इत्यादेः । दुर्विषयलोलुपस्येंद्रियादीनि नष्टानि दुष्टानि भवन्तीति भावः ॥ ९ ॥ कामानामसंरोहस्य फलमाह ॥ विमुचतीति । योजना तु स्पष्टा । तर्ह्येव तदैव । न भवायापुनर्भवाय । मोक्षायेति यावत् । अवकल्पते समर्थो भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्त इत्यादि श्रुतेश्च ॥ १० ॥ कस्य मंत्रस्य जपसिद्ध्या मद्दर्शनमभूदित्याह ॥ नारदेनेति । ॐ नम इत्यारभ्य मन्त्रस्त्रयस्त्रिंशदक्षरात्मकोऽनुष्टुप् छंदस्कः । वराहमंत्रवत् ॥ ११ ॥ एवमुक्तवंतं प्रह्लादमेकांतित्वेन प्रकाश्य कामासंरोहादिकं मनसि सिद्धवत्कृत्य तद्योग्यमासुराधिपत्यमपि कुर्वित्याज्ञापयति नृसिंहः ॥ नैकांतिन इति । यद्यपि भवादृशा मयि एकांतिनो मे सकाशादिह तथाऽमुत्राशिषो जातु नाशासते । तथाऽपि एत-न्मन्वंतरं दैत्येश्वराणां भोगान् अनुभुंक्ष्वेति योजना । यद्यप्ययं कामो न त्वया कृतः । तथाऽप्ययमेवानुगृण्हामीति भावः ॥ १२ ॥ दैत्येश्वराधिपत्यकालेऽपि मुक्तावानंदातिशभूतमनुष्ठेयं साधनं शिक्षते ॥ कथा इति । मदीयाः कथा जुषमाणः शृण्वन् प्रियस्त्वत्रा

दरवान् सर्वं भूतेषु संतमेकं मां। आत्मनि मनस्यावेश्याधियज्ञं सर्वयज्ञभोक्तारमीशं योगेन ध्यानेन कर्म हिन्वन् उपमर्दयंस्त्वं यजस्व। योगेन पूजयेति योजना। अनेन श्रवणध्यानाकाम्यकर्मादिलक्षणमानंदातिशयसाधन शिक्षितमिति ज्ञातव्यं ॥ १३ ॥ अधिपत्ये- भोगादिप्राप्तिरावश्यकीति न चिंतयितव्यं। भोगादेरपि प्रारब्धपुण्यक्षयादिसंपादकतया मत्प्राप्त्युपयोगित्वादित्याह ॥ भोगेनेति। पुण्यं प्रारब्धं काम्यपुण्यं कुशलेन प्रायश्चित्तादिना। पापं कालजवेन प्रारब्धप्राप्तं कलेवरं हित्वा विनाश्य सुरलोकगीतां विशुद्धां कीर्तिं विताय विस्तृत्य मुक्तबंधो मामेष्यति। भवानिति योजना। प्रारब्धपाप प्रति प्रायश्चित्तस्योपमर्दकत्वं ज्ञातव्यं। अनेना- धिपत्यदानं भोगेन काम्यपुण्यक्षयसंपादकतया पापोपमर्दककुशलानुष्ठानोपयोगितया प्रारब्धासुरदेहादिनाशकतया कीर्त्यादिसंपादक- तया महाननुग्रह एव प्रल्हादे कृतः। स्वस्तोत्रकीर्तनस्यापि फलमाह भगवान् ॥ य इति। मह्यं मदुद्देशेन। काले प्रातरादिकाले ॥ १५ ॥ पुत्रेण पितुरुद्धारस्य कर्तव्यत्वात्। भगवतो भक्तवत्सलत्वात्। पितुर्दैत्यावेशप्रयुक्तनिंदनादिकारित्वेऽपि वस्तुतो भक्तत्वादुद्धारत्व वरयते ॥ वरमिति। हे देवेश हे महेश्वर। ते सकाशादेतद्वक्ष्यमाणं वरं वरये प्रार्थये। एतत्किमित्यत उक्तं। ईश्वरं तेजः सर्वैश्वर्यमविद्वान् भ्रातृहेति हिरण्याक्षमनपराधिनं हंतेति मृषादृष्टिर्मिथ्याज्ञानवान् तेनैव बद्धामर्षाशयस्त्वद्भक्ते मयि च विषयेऽघवान् अपराधवान्मे पिता सर्वलोकगुरुं प्रभुं त्वां यदनिंदत्तस्माद्दुरंताद्दुस्तरादघान्मे पिता पूयेतेति। पूतत्वमपि सिद्धमेवेत्याह ॥ पत इति। यदेति शेषः ॥ १६ ॥ न केवलमयं पिता। किंतु जन्मांतरपितरोऽपि पूता इत्याशयेनाह ॥ त्रिभिरिति। सुजंतं। गुणितैरिति शेषः। तथा चैकविंशत्येत्यर्थः। त्रिसप्तभिरिति समासे तु स्पष्टं। एवं च पूर्वजन्मत्रयं। एकैकस्मिन्सप्त। त्रयः पांचत्रयः। प्रत्यंच आत्मा सप्तम एतावंत एवैनममुष्मिंल्लोके उपजीवंतीति श्रुतेः। एतदेवाभिप्रेत्य तात्पर्यं ॥ जन्मांतरपितृभिः सप्तभिरिति। प्रह्लादादेः पूर्वजन्मा प्रतिमन्वंतरे चैव प्रह्लादाद्या बभूविर इति मानासिद्धं। अस्य हिरण्यकशिपोः ॥ १९ ॥

मद्भावेन भक्त्या गतस्पृहा विषयापेक्षारहिताः ॥२१॥ भक्तेषु श्रैष्ठ्यं प्रल्हादस्य वक्तुमाह ॥ भवतीति । लोके मद्भक्ताः पुरुषास्त्वामनुव्रता भवंति । त्वमेवमेव भक्तानां प्रतिरूपधृक् दृष्टांतत्वधृक् । यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तत इति वचनात् । भक्तेषु प्रल्हादस्य श्रेष्ठत्वात्तदनुव्रतत्वमन्येषामिति भावः । अत्र प्रह्लादस्य सर्वभक्तेषूत्तमत्वमनुपपन्नं । नारदाद्यधमत्वात् । अतः कान्विना भक्तेषूत्तमत्वमित्यतस्तात्पर्यं ॥ ऋते तु तात्विकान्देवान्नारदादींस्तथैव च । प्रल्हादादुत्तमः कोऽनु विष्णुभक्तौ जगत्त्रय इति स्कांदे ॥ तात्विकान् अग्न्यादीन् । नारदादीन्नारदभृगुवसिष्ठादीन् ॥ २२ ॥ अवैष्णवाय दातव्यं नोदबिंदुं न तडुलमित्युक्तेः । विष्णुद्वेषिणः पितुः कथं कर्म कर्तव्यमिति नाशंकनीयं । स्वभावतो भक्तत्वात् । त्वया पूतत्वस्य प्रार्थितत्वात् । मदपांगसंदृष्टत्वान्मदंगस्पर्शनाच्च तस्य पूतत्वात् । इत्याशयेन तत्कर्मकरणे नियुंक्ते ॥ कुर्विति । मदगस्पर्शनेन पूतस्येति योजना । मदगस्पर्शनेन पूतस्येति कथं । मधुकैटभयोर्हयग्रीविणो रौद्रत्वेऽपि तदभावादित्यतो भक्तत्वे सतीति विशेषणं देयं । अतो न व्यभिचार इत्याशयेन तात्पर्ये प्रवृत्तं ॥ मधुकैटभौ भक्त्यभावाद्धरौ भगवतो मृतौ । तम एव क्रमादाप्तौ भक्त्या चैद्यो हरिं ययाविति ॥ २३ ॥ ब्रह्मवादिभिरभिषेचनविषये उक्तानुसारेण पित्र्यं स्थानमास्थाय मयि मन आवेश्य मत्परःसन् यज्ञादि कर्माणि कुर्विति नियुंक्ते भगवान्पित्र्यमिति ॥ २४ ॥ भगवदुक्तप्रकारेण प्रह्लादोऽकार्षीदित्याह नारदः सार्धश्लोकद्वयेन । सांपरायिकमौर्ध्वदैहिकं । प्रह्लादेन प्रसाद्य स्वयं स्तौति ब्रह्मेत्याह ॥ प्रसादेति । ब्रह्मा स्तौति श्लोकचतुष्टयेन ॥ देवदेवेति । पूर्वज । धातोरनेकार्थत्वात्पूर्वस्थित । पूर्वमभिव्यक्तेति वा । दिष्ट्या दैवेन ॥ २७ ॥ सृष्टिभिः । कर्माणि क्तिन् । भावे क्तांतादिनिर्वा । मत्सृष्टैरिति यावत् । निगमान्वेदान् । अहन् अध्वंसयत् । वैदिकयज्ञादिलोपकर्तेति यावत् ॥ २८ ॥ दिष्ट्या दिष्ट शब्दो दिष्टापर्यायः । दैवेनेति यावत् ॥ २९ ॥ न केवलमेतद्वपुषो भूतमेव प्रयोजनं किंतु भविष्यच्चास्तीत्याह ॥ एतदिति । हे भगवन् परमात्मनस्ते एतद्वपुः स्वाध्यायतो भक्तस्य सर्वतः संत्रासाद्गोप्तृ । जिघांसतोर्मृत्योरपि गोप्तृ इति योजना ॥ ३० ॥ नृसिंहः पद्मसंभवं शिक्षते ॥ मैवं विध इति । ते त्वया क्रूरनिसर्गाणां क्रूरस्वभावानां । अत्र मैवंविधो देय इत्यनेन हिरण्यकशिपोरेवं विधो वरो भगवदनभिमत एव दत्तः । एतदाज्ञामुल्लंघ्यैव रावणादिभ्यो पुनर्दास्यत इति न मन्तव्यं । हिरण्यकशिपुवरदानेऽन्तःस्थितहरिणा तथैव प्रेरितत्वात् ।

एवं विध इति विशेषणेन दास्यमानवरस्यैवं विधत्वाभावेनाज्ञाया अप्यनुल्लंघनात् । एतदेवाभिप्रेत्य तात्पर्ये ॥ यथा हिरण्यकस्यादा-
दंतःस्थितहग्नीरितः । तथा नादात्तदन्यस्य ब्रह्मा दैत्यस्य कस्यचिदिति च ॥ ३१ ॥ ब्रह्मनियोगानंतरं वृत्तमाह ॥ इत्युक्त्वेत्या-
दिना । सर्वभूतानामदृश्यः सम्यग्दृश्यो भगवान् ब्रह्मणा पूजितः । ततश्च तत्रैवांतर्दधे ॥ ३२ ॥ ततो भगवदंतर्धानानन्तरं प्रह्लादो
भगवत्कला भगवतः प्रतिबिंबभूतान् विधिवत्परमेष्ठिनं भवं प्रजापतीन् देवांश्च संपूज्य ववन्द इति योजना ॥ ३३ ॥ ततः प्रह्लाद-
वन्दनानंतरं काव्यादिभिः शुक्राचार्यप्रभृतिभिर्मुनिभिः ॥ ३४ ॥ प्रतिनंद्य सन्तोष्य ॥ ३५ ॥ शापप्राप्तं दैत्यभावं तन्निधन चोप-
संहरति । वैरानुभावेन वैरानुचिंतया हृदि स्थितेन हरिणा तौ हताविति योजना ॥ ३६ ॥ एवं प्रथमजन्मनिधने उक्त्वा द्वितीय-
जन्मनिधने आह ॥ पुनरिति । प्राक्तनजन्मनि राक्षसभावेन नृसिंहं संचिन्त्य यथा देहं जहतुरेवं राजेति भावेन राममनस्कौ देहं
जहतुः ॥ ३८ ॥ पुनर्जातौ राजरूपेण जातौ शिशुपालकरूशिजौ हरिविषयकवैरयुक्तभक्त्या भगवानिति ज्ञात्वा तौ पश्यतो हरिं
समीयतुः ॥ ३९ ॥ शिशुपालकरूशजावित्युपलक्षणं । अन्येऽपि वैरिणो बहुराजानः कृष्णेन हताः कृष्णमीयुरित्याह ॥ एन इति ।
ये ये कृष्णवैरिणो राजानः पौंड्रकनरकादयस्ते ते यत्पूर्वकृतमेनो दैत्यावेशप्रयुक्तनिंदनादिजन्यपापं तत्तस्मिन् कृष्णात्मनः कृष्णे
आत्मन आविष्टाः कृष्णे आत्मा मनो येषां ते तथा भूताः । वैरानुबन्धेनेत्यावर्तते । अनुबन्धस्तु भक्तिः स्याद्बंधः स्नेह उदाहृत
इति वचनात् । वैरोपसर्जनभक्त्या कीटः पेशस्कृतो वैरानुबन्धेन यथा पूर्वरूपं जहाति तथा जहुरिति योजना । अत्र ते कृष्णवैरिणो
राजान इत्युक्तेर्वेनादीनामपि भगवत्प्राप्तिः प्रतीयते । तस्या वेनस्तमसि पातित इत्यादिना विरोध इति न मंतव्यं । दैत्याविष्टपौं-
ड्रकनरकादीनामेव ग्रहणात् । केवलदैत्यानां वेनादीनामग्रहणात् । तेषामनुबंधपदोक्तभक्तेरभावाच्च । एतदेवाभिप्रेत्य तात्पर्ये ॥
पौंड्रके नरके चैव साल्वे कंसे च रुग्मिणि । आविष्टास्तु हरेर्भक्तास्तद्भक्त्या हरिमापिरे । असुरास्तु स्वयं ते तु महातमसि
पातिता इति च ॥ तदात्मानस्तदाविष्टास्तद्भक्ताः । वैरोपसर्जनेनानुबंधेनेत्यन्वय इति ॥ ४० ॥ अत्र पौंड्रकादिपदेन देहो ग्राह्यः ।

भगवांश्च दयालुः । वैरादिकमविगणय्य भक्तिमेव हि निमित्तीकृत्य मोचितवानित्युत्तरमुक्तं । तत्संक्षिप्योपसंहरति ॥ यथेति । यथा यथा यांग्वता तथा तथा विद्यमानया परमया भगवतो भक्त्या तत्पूर्विकया तच्चिंतया चैद्यादयो नृपाः । भिदां सुखेऽवांतरविशेषयुक्तं । भेदो विशेषे दलन इत्यभिधानात् । साम्यं हरेर्निर्दुःखत्वादिना चतुर्बाव्हत्वादिना साम्यं ययुरिति योजना ॥४१॥ द्विषतामपि साम्यमसंभावितमिति यत्पृष्टवान् तदनादिभक्तत्वेनासंभवनिरासेनोपपादितमिति योजना ॥ ४२ ॥ एषोक्ता कथा पुण्या । आदिदैत्ययोर्हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षयोर्भगवत्कृतवधलक्षणभगवन्माहात्म्यप्रतिपादकत्वादित्याशयेनोक्तं ॥ यत्रेति । प्रह्लादचरितमपि पुण्यकरमित्याह ॥ प्रह्लादस्येति । महाभागवतस्य प्रह्लादस्यानुचरित च । च शब्दात्पुण्येत्यस्य लिंगव्यत्ययेनानुषंगः । पुण्यं । महाभागवतस्येत्यनेन पुण्यत्वमुपपादितं । आख्यानोक्तं संगृण्हाति ॥ भक्तिरिति । आख्यानेऽस्मिन्समाख्यातमित्यस्य लिंगविपरिणामेन सर्वत्रान्वयः । याथात्म्यमात्मविषयकयथार्थज्ञानं । गुणकर्मानुवर्तनं गुणकर्माणि यथा वृत्तेस्तथैवानुवर्तनं कीर्तनं । वृत्तानुकथनमिति यावत् । परावरेषामुच्चावचानां सत्यलोकादिस्वर्गांतानामव्यत्ययोऽव्यत्यासः ॥ ४५ ॥ धर्मो भक्त्यादिलक्षणः । येनेति भगवद्भक्तिज्ञानत्वोक्तेः । अत एव तात्पर्यं ॥ भगवान्येन गम्यत इत्यनेन भागवतधर्मेणैव भगवान् गम्यते । न द्वेषादिनेत्युपसंन्हियते । वृत्तानुकथनं च तदर्थत्वेनैव । ज्ञानस्य विशेषा याथात्म्यादयः । भक्तिज्ञानं विरक्तिश्च नवकः श्रवणादिकः । धर्मो भागवतः प्रोक्तस्तद्भक्तेषु तथा नवेति तंत्रसारे ॥ धर्मो भागवतानां चेत्युक्त्वा येनेत्युक्तेर्भागवतधर्मेण भक्त्यादिनैव गम्यत इत्युपसंन्हियत इत्यर्थः । वृत्तानुकथनस्य भागवतधर्मत्वाभावात्कथं भागवतधर्मेणोपसंहार इत्यत उक्तं ॥ तदर्थत्वेनेति । भक्त्यादेर्भागवतनिष्ठो धर्मो वृत्तानुकथनं च भक्त्यादिकं जनयतीति भावः । आत्मानं देहं मनो वा । अनतिक्रम्य विद्यमानमिंद्रियमनस्त्वादिकं यथात्मा तस्य भावः । कथं भागवतधर्म इत्यत उक्त ॥ ज्ञानस्येति । तथा चात्मानं परमात्मानमनतिक्रम्य विद्यमानं ज्ञानं याथात्मा । स्वार्थे ष्यञ् । तदेव याथात्म्यं । तथा च भगवद्विषयकयथार्थज्ञानस्य भागवतधर्मत्वं युक्तं । तथापि भक्त्यादिरेव भागवतधर्म इत्यत्र किं मानमित्यत उक्तं ॥ भक्तिरिति । भक्तिरित्यस्यैव विवरणं ॥ श्रवणादिको नवक इति । भगवद्भक्तेष्वपि न श्रवणादयो भागवतो धर्मः ॥४६॥ एतदाख्यानश्रवणकीर्तनयोः फलमाह ॥ य एतदिति । वीर्योपबृंहितं पराक्रमोपबृंहित ॥४७॥

पाठफलमाह ॥ एतद्य इति । एतादिति सामान्यं । तस्यैव विवरणं । मृगेंद्रलीलां सिंहचर्याप्रतिपादकं । दैत्येंद्रलक्षणस्य यूथपस्य गजस्य वधप्रतिपादकं । दैत्यात्मजस्यानुभावं माहात्म्यप्रतिपादकं । आख्यानं यः श्रुत्वा पठेत् । सोऽकुतो भयं मोक्षमेतीति योजना ॥ ४८ ॥ एवं प्रह्लादानुभवं वर्णयित्वा ततोऽप्यतिशयेन युधिष्ठिरादीन् स्तौति ॥ य यमिति । हे युधिष्ठिरादयः । यं यं भूरिभागा बहुभाग्यशालिनः तत्र निमित्तमुक्तं । लोकं पुनाना मुनयोऽभियांति । एषां गृहानिति । एषां युष्माकं । ते यूय भूरिभागा इति पूर्वेणान्वयः । लोकपावनमुन्यभिगमनमेकं निमित्तं । मुख्यं च निमित्तमाह ॥ साक्षादिति । साक्षात्परब्रह्म कृष्णाख्यं मनुष्यलिंगं मनुष्याकारं गूढं सर्वैर्भगवत्त्वेनाप्रतीयमानं । एषां गृहानावसतीति योजना ॥ ४९ ॥ परं ब्रह्म गृहानावसतां युक्त । तत्किमित्यत आह ॥ स वा इति । यो वो युष्माकं प्रियः प्रीतिविषयः सुहृत् अत्यंतोपकारी । आत्मा स्वामी विधिकृदाज्ञाकृत् । गुरुर्हितोपदेष्टा । स वाऽयं कृष्णः । ब्रह्म पूर्णगुणं । महद्भिमृग्यं महद्भिर्ब्रह्मादिभिर्विमृग्यं । अनन्यमसाधारणं। अशरीरः स्वरूपसुखानुभवरूपामिति योजना । अत्र तात्पर्यं ॥ निर्वाणसुखमशरीरसुखं । एतद्बाणमवष्टभ्येति श्रुतेः ॥ एतद्बाणमित्यत्र शरीरं । बाण शब्दप्रयोगात् । व बयोरभेदान्निर्वाणमित्यस्याशरीरमिति व्याख्यान युक्तं ॥ ५० ॥ एवं युधिष्ठिरादीनुक्त्वा स्वयं कृष्णप्रसादं प्रार्थयते ॥ न यस्येति । यस्य रूपं साक्षाद्धिया साक्षात्कारणविषयीकृत्य भवपद्मजादिभिर्वस्तुतया साकल्येन नोपवर्णितं । मौनेन मननेन भक्त्योपशमेन ध्यानेन पूजितश्च यः स सात्वतां पतिः कृष्णः प्रसीदतामिति योजना ॥ ५१ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां मंदनंदिन्यां दशमोऽध्यायः ॥ ७—१० ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अस्मिन्नध्याये प्रल्हादे कृतनृसिंहानुग्रहप्रसंगान्महोपासके रुद्रेऽपि तत्कृतोऽनिष्टनिवर्तकत्वत्रिपुरारित्वादिकीर्तिसंपादकत्वरूपोऽनुग्रहो वर्ण्यते । अत्रेदं पुरावृत्तमनुसंधेयं । भगवदुपोद्बलितैर्देवैर्निर्जितैरसुरैर्मयं शरणमुपेत्य तन्निर्मितपुरत्रयमवष्टभ्य-

स्वय गोरूपेण गत्वा रसहृदं वत्सेन सह निस्तुषं पीत्वा रुद्रं स्वयमुपोद्धल्य भूमौ पातितं रथं हरिवंशोक्तरीत्या महावृषभरूपेण विषाणद्वयेनोर्ध्वमुन्नमय्य शरे ते जनरूपेण स्वयमेव स्थित्वा सर्वानसुरानुन्मूल्य त्रिपुरारित्वकीर्तिं रुद्रे संपादयामासेति । इदं च तेषामसुराणां तिस्रः पुर आसन्नित्यादि तैत्तरीयश्रुत्यादिभिः प्रमितं । विशेषजिज्ञासार्थं सामान्यतः प्रस्तापयति नारदः ॥ स एष इति । अस्मिंल्लोके मयेनानंतमायिनेत्यनन्वितं । अतः किंचिदध्याहार्यं । तच्च तात्पर्ये उक्तं ॥ तदधीनं वा सर्वं नेति संशयं रुद्रस्याहनत् । अल्पकेनैव मयेन रुद्रस्य प्रतीकारं कृत्वेति । तथा चैवं योजना । हे राजन् । अनंतमायिना । अनंतपदं बहुपरं । एकशतसहस्रमायावताररुद्रस्य प्रतीतमालंब्यानंतपदं । वस्तुतस्त्वल्पकेनैव मयेन प्रतीपं कृत्वा कारयित्वा । करणमपि भगवदधीनमिति द्योतनाय णिचोऽप्रयोगः । तदधीनं विष्ण्वधीनं सर्वं न वेति संशय न्यहनत् । शपो लुगभावः । छांदसत्वात् ।अनंतरं स एष भगवान् रुद्रस्य विततं यशो व्यतनोदिति ॥ १ ॥ विशेषतः पृच्छति राजा ॥ कस्मिन्निति । अत्रापि कर्मणीति सप्तम्यंतपदमनन्वितमिति । अतः किंचिदध्याहार्यं । तच्च प्रदर्शितं तात्पर्ये ॥ कस्मिन्कर्माणि मयो विपरीतं चकारेति । तथा चैवं योजना । कस्मिन्कर्मणि मयो विपरीतं रुद्रकार्यविरोधि चकार । येन जगदीशितुर्देवस्य महादेवस्य यश उपचितमिति भावः । पुनश्चानेन कृष्णेन नारायणेन यथोपचिता च कीर्तिस्तत्कथ्यतामिति । पूर्वोक्तश्लोके मय इत्यादि न श्रुतमित्यतः सापेक्षत्वदोष इत्यतस्तात्पर्यं ॥ सापेक्षं न तु दोषाय यत्र सिद्धमपेक्षितमिति शब्दनिर्णये ॥ सिद्धं प्रमाणेन लोकन्यायेन वा । द्वारमित्यादौ लोकन्यायेनात्र पूर्ववाक्यादिबलेन प्रमाणांतरेण चेति ज्ञेयं ॥ २ ॥ पृष्टं स्पष्टमाह ॥ निर्जितानित्यादिना । युधि युद्धेऽनेन भगवतोपबृंहितैरुपोद्धलितैः । अत्र देवानां विष्णुसापेक्षत्वं न दोषः । तस्य सर्वकार्येष्वपि सिद्धत्वात् । एतदभिप्रायेणापि सापेक्षमित्यादिना तात्पर्यं योजनीयं । परमाचार्यमुत्तमं तक्षं ॥ ३ ॥ हैमरौप्यायसी । अत एवोक्तं तैत्तरीयेऽपि । अयस्मय्यवमाथरजताथहारिणीति । दुर्लक्ष्यावपायसंयोगौ यासां ता लक्षणादेवागच्छाति । अपगच्छाति चेति । अगमाविगमौ दुर्लक्ष्यावित्यर्थः । दुर्वितर्क्या इयंत इति परिच्छेत्तुमशक्याः परिच्छदा युद्धसामग्र्यो यासु ताः ॥ ४ ॥ ताभिः पूर्भिः । असुरसेनान्योऽसुरसेनानायकाः पूर्वं वैरं

स्मरंतः । अलक्ष्या अदृश्याः संतः । त्रीन् लोकान्नाशयांचक्रुरिति योजना ॥ ५ ॥ सेश्वरा रुद्रसहिता ईश्वरं भगवंतं नोऽस्मान् तावकांस्त्वद्दासान् त्रिपुरालयैरसुरैः ॥ ६ ॥ भगवान्विष्णुः शरं संधायास्त्रमभिमंत्रितं शरं व्यमुंचत । अत्र संधाय व्यमुंचतेति अंतर्णीत ण्यंतं । संधाय व्यमुंचयदित्यर्थः ॥ तथा हि तैत्तरीये ॥ त इषं समकुर्वत । अग्निमनीकं सोमं शल्यं विष्णु ते जनमिति । सूर्यमंडलात् । यथा मयूखसंदोहास्तथा ततो धनुष उत्पेतुर्यतो यैः शरैः पुरः पुराणि नादृश्यंतेति योजना ॥ ८ ॥ तैः शरैः स्पृष्टाः संबद्धाः । व्यसवो गतप्राणास्तान्व्यसून् कूपरसे कूपे परिपूर्णमृतसंजीवनरसे ॥९॥ सिद्धामृतरसनस्पृष्टामृतसंजीवनरसस्नाता वज्रसारा दृढदेहा वैद्युता इव वन्हयोऽशनयः ॥ १० ॥ इदमेव मयकृतं विपरीतं कृष्णेन कृतमुपचय वक्तुमाह ॥ विलोक्येति । विमनस्कमुपायानभिज्ञं ॥ ११ ॥ अयं विष्णुः स्वयं गौरिति योजना । काले मध्यंदिने ॥ १२ ॥ भगवता विमोहिताः पश्यंतोऽप्यसुरा न न्यषेधन् । महायोगी मयः । इदं वक्ष्यमाणं ॥ १३ ॥ तदेवाह ॥ स्मरन्निति । शोकार्तानसुरान्स्मरन् पूर्वमसुराणां जयदायिनीमिदानीं विपरीतां दैवगतिं दैवेन विष्णुना दिष्टं प्रापितं फलं स्वस्य वाऽन्यस्य वेति द्वयोरपि व्यपोहितुं निराकर्तुं देवोऽसुरो नरोऽन्यो वा यक्षादिः कश्चन कोऽपि नेश्वरो न समर्थ इति योजना ॥ अत्र तात्पर्यं ॥ विष्णुनेत्यादि ॥ १४ ॥ रसपानानंतरं भगवत्कृतमाह ॥ अथेति । असौ भगवान् रुद्रकृतैर्धर्मादिभिस्तज्जनितपुण्यैरुपोद्बलिताभिः शक्यंत इति शक्तिभिः रथधनुरादिभूमिमेर्वादिभिः शंभोःप्राधानिकं युद्धसाधनं व्यधादिति योजना ॥ १५ ॥ प्राधानिकमित्येतद्विवृणोति ॥ रथमिति । यत्तु भगवता कॢप्तं तेन संनद्धो रथमास्थाय सशरं धनुरादद इति योजना ॥ १६ ॥ भगवत्तेजसा गुप्तस्तात्कालिकभगवदावेशविशेषेण गुप्तः ॥ १७ ॥ विमानशतसंकुले अंतरिक्षे स्थिता इति शेषः ॥ १८ ॥ पुरहा त्रिपुरसंहर्ता । ब्रह्मादिभिः सनकादिभिः । तद्गुणसंज्ञानो वा संभवति ब्रह्मणाऽपि समर्थ इति स्तौति संभवात ॥ १९ ॥ यशो व्यतनोदित्येतदपसंहराति ॥

॥ हरिः ॐ ॥ भगवद्भक्त्या यथावद्विहितवर्णाश्रमाचारचरणेन निर्मलीकृतांतःकरणेन श्रवणादिद्वारा समुत्पन्नापरोक्षज्ञानेन प्रसन्नो हरिः स्वयोग्यां मुक्तिं ददातीत्येतदर्थं ज्ञापयितुमुत्तरेषामध्यायानामारंभः । तत्र वर्णाश्रमधर्मान् श्रोतुकामो युधिष्ठिरो नारदं पृच्छतीत्याह ॥ श्रुत्वेति । महत्तमाग्रण्यो महत्तमानां श्रेष्ठ उरुक्रम आत्मा मनो यस्य तस्योरुक्रमस्वरूपस्य वा । दैत्यपतेः प्रह्लादस्य पत्युर्नृसिंहस्य वा साधुसभासु सभाजितं प्रीतिविषयीभूतं सेवितं च । सभाजन प्रीतिसेवनयोरिति धातोः । ईहितं चरितं श्रुत्वा मुदान्वितः स्वयंभुवस्तनयं नारदं भूयः पपृच्छेति योजना ॥ १ ॥ वर्णाश्रमे उचितो य आचारः शौचः स्नानादिस्तेन युतमध्ययन-यजनादिरूपं धर्मं श्रोतुमिच्छामि । येनानुष्ठितेन धर्मेण परं विन्दत इति योजना ॥ २ ॥ सुतानां दक्षादीनां सम्मतः ॥ ३ ॥ इतरान्विहाय मामेव कुतः पृच्छसीत्यत आह ॥ नारायणेति । गुह्यं गोप्यं । तद्विधा उक्तविशेषणविशिष्टाः । यथा विदुस्तथा नापर इति त्वामेव पृच्छामीति भावः ॥ ४ ॥ नमनरूपं मंगलं कृत्वा स्वगुरोर्नरनारायणस्य मुखाच्च्युतं धर्मं वक्ष्यत इति योजना । क्रियार्थोपपदस्य कर्माणि स्थानिन इति सूत्रेण भगवते इत्यादौ चतुर्थः ॥ ५ ॥ स्वगुरुं नारायण स्तौति ॥ य इति । यच्छब्दस्य तस्मै भगवते इति पूर्वेणान्वयः । आत्मनः परात्मनो दाक्षायण्यां दक्षपुत्र्यां मूर्तिनाम्न्यां धर्मतो यमधर्मतः स्वस्तये मंगलाय । बदरि-काश्रमे । अधि शीङ्स्थासामिति कर्मत्वं नाश्रितं । तप उद्दिश्येति शेषः । मुनीनां तपः शिक्षितुमिति यावत् ॥ ६ ॥ धर्मे प्रमाणमादौ वक्ति ॥ धर्ममूलमिति । धर्मे प्रमाणमूलमित्यर्थः । सर्ववेदमयः सर्ववेदप्रधानः । अनेन भगवदुपदिष्टः सर्वो वेदः प्रमाणमित्युक्तं भवति । तद्विदां भग-वद्विदां वेदविदां वा । स्मृतिश्च । च शब्दाच्छीलं चानेन वेदोऽखिलं धर्ममूलं स्मृतिशीलेति तद्विदामिति वचनं सवादयति । प्रमाणमुक्त्वा लक्षणमाह ॥ येन चेति । अनेन भगवत्प्रसादसाधनत्वे सत्यनुष्ठेयत्वं धर्मत्वमिति लक्षणमुक्तं भवति ॥ ७ ॥ वर्णाश्रमविशेषधर्मान्वक्तुं साधारणानादौ तावदाह ॥ सत्यमित्यादिना । सत्यं यथार्थवचनं । दया भूतदया । तपो विहितोपवासादि । शौचं क्षालनं । तितिक्षा सहनं । इज्या देवपूजा । ब्रह्मचर्यं स्वपत्नीनियमलक्षणं । ब्रह्मचर्यं गृहस्थस्याप्यस्तीति ज्ञेयं । त्यागो निषिद्धस्य । स्वाध्यायः शूद्रादेरपि स्वोचितनामसंकीर्तनादिः ॥ ८ ॥ समदृक् सर्वत्र भगवतः साम्यदर्शनं । सेवा महतां । शनैः क्रमेण ग्राम्येहोपरमो दुर्विषयेच्छापरित्यागः । विपर्ययेहेक्षा विपरीतप्रवृत्तिविमर्शनं । मौनं प्रलापनवर्जनं । आत्मविमर्शनमात्मविचारः

॥ ९ ॥ अन्नाद्यादेरत्तुयोग्यान्नतृणादेः । भूतेभ्यो मनुष्यपश्वादिभ्यो यथार्हतो यथायोग्यं संविभागो धर्मः। तत्रेति कर्तव्यतामाह ॥ तेष्विति । तेष्वात्मदेवताबुद्धिर्भूतेषु परमात्माधिष्ठानबुद्धिः । तत्रापि नृषु विशेषतः ॥ १० ॥ श्रवणं गुरोः सकाशात् । यथोचितस्य कीर्तनं भगवन्नाम्नः । महतां गतेः संगतेः सेवासंपादनं । इज्यावनतिः पूज्येषु नम्रता । दास्यात्मसमर्पणयोर्भेद उक्तस्तात्पर्ये । अनाद्यनंतकालेष्वित्यादि तंत्रमालायामिति । अनाद्यनंतकालेष्वित्यस्य मुक्तौ संसारे चेति विवरणं । एवकारस्यैक एवेत्यन्वयः । संप्रीतिसंज्ञानं भक्तिपूर्वकसम्यग्ज्ञानं ॥ ११ ॥ अयं सत्यमित्यादिनोक्तः । भगवत्तोषसाधनत्वे सत्यनुष्ठेयत्वरूपलक्षणाक्रांतत्वात् । अहिंसादीनां धर्मत्वे धर्मांगत्वमप्यस्तीति ज्ञातव्यं । उक्तरीत्या त्रिंशत्संख्याकभेदयुक्तः । सर्वात्मा सर्वस्वामी परमात्मा येनोक्तधर्मेण तुष्यति अयमिति पूर्वेण योजना ॥ १२ ॥ एवं मनुष्यमात्रसाधारणं धर्मानुक्त्वा तत्तद्वर्णाश्रमोचिताविशेषधर्मान्वक्तुं त्रैवर्णिकसाधारणलक्षणं तावदाह ॥ सस्कारा इति । वैदिकादयः श्रौतस्मार्ताः । संस्कारा निषेकादयो यदि यस्याविच्छिन्नाः स द्विजः । स्त्रीषु मंत्रोच्चारणाभावेऽपि वैदिकसंस्कारणां तंत्रमात्रसद्भावात्प्रदानादीनामुपनयनादिस्थानापन्नत्वाच्च द्विजत्वं बोध्यं । स द्विज इति लक्षणं । विहितान्यग्निहोत्रसोमादीनि बृहस्पतिसवनराजसूयादीनि विशेषविहितानीज्याध्ययनदानानि द्विजन्मनां धर्माः ॥१३ ॥ निगमोदिताः क्रियाः । न केवलं द्विजन्मनामपि तु जन्मना कर्मणा चावदातानां शुद्धानामिति पूर्वेण योजना । द्विजन्मस्वपि विशेषमाह । विप्रस्याध्ययनादीनि। षडिति यावत् । ततोऽन्यस्य क्षत्रियादेरपरिग्रहः । अपारिग्रह इत्युपलक्षणं । अध्यापनायाजने न स्त इति बोध्यं ॥ १४ ॥ वा शब्दोऽवधारणे । अविप्रादेवजनात् करादिभिः । आदि पदाद्दंडेभ्यः प्रसिद्धवित्ताहरणादिक गृह्यते । वृत्तिर्जीवनोपायः । प्रजागोप्तुरित्यनेन गुप्तिरसाधारणो धर्म इति सूचित । वार्ता कुशीदादिवृत्तिर्जीवनोपायो यस्य सा वार्तावृत्तिः । ब्रह्मकुलानुग इत्यनेन विप्रेषु विश्वासादिकं धर्म इति सूचितं ॥ १५ ॥ द्विजशुश्रूषाधर्मः । वृत्तिश्च स्वामिनस्तत्संबंधिद्रव्यान्नादिना । अध्ययनादीत्यनेन याजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपावृत्तिः सूचिता। तथाऽपि तदतिरिक्तां वृत्तिं विभज्याह ॥ वार्तेति । वार्ता कुशीदादिरूपा । एषा चापदि । विचित्रशालीनं नानाक्षेत्रेभ्यो नानाधान्यार्जनं। ॥ १

धान्ययाचनं । शिलोंछनमुंछः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलमित्युक्तेर्भेदो बोध्यः ॥ १६ ॥ उत्तरोत्तरा श्रेयसी विचित्रशालीनापेक्षया यायावर्यं तदपेक्षया शिलोंछं श्रेय इति ज्ञेयं । जघन्यो नरः क्षत्रियादिः । अनापद्युत्तमां विप्रादिसंबंधिवृत्तिमध्यापनं यायावर्यादि जीवनोपायं न भजेत् । जघन्यः शूद्रो वर्णहीनो वाऽनापदि विप्रसद्भावे वर्णसद्भावे वा । उत्तमां वृत्तिं तत्त्वज्ञानलक्षणामिति टीकारीत्या वाऽर्थो बोध्यः ॥ १७ ॥ आपादि वृत्तिमाह ॥ ऋत इति । राजन्यं विनाऽऽपत्सु सर्वेषां विप्रादीनां सर्वशः सर्वप्रकारेणापि वृत्तिः कर्तव्या । विप्रस्य स्ववृत्त्यसंभवे क्षत्रिया वृत्त्या जीवनं तस्याप्यसंभवे वैश्यवृत्त्यैवमेव क्षत्रियस्य प्राप्तौ ऋते राजन्यमित्यपवादः । एष च सामान्यापत्सु विशेषापत्सु तु विप्रवृत्त्या जीवनं । अत्यापत्सु विप्रक्षत्रशुश्रूषलक्षणशूद्रवृत्त्याऽपि जीवनं ज्ञेय । वैश्यस्त्वापदि शूद्रवृत्त्यैव जीवेत् । सर्वेषामिति तूत्सर्गः । शूद्रस्तु वैश्यवृत्त्या कारुकवृत्त्या वा जीवेत् । वैश्यवृत्त्या जीवनेऽपि अध्ययनं न कुर्यादित्यादिकं ज्ञेयं । एतत्सर्वमापत्सु । विप्रः क्षात्रं तु विशां वा धर्ममाचरेत् । क्षात्रासिद्धौ न शूद्रस्तु विप्रक्षात्रिययोः क्वचित् । क्षत्रियो ब्राह्ममापत्सु तदापत्सु विशामपि । क्षत्रियो विप्रधर्मोऽपि नैव भैक्ष्यप्रतिग्रही । वैश्य आपत्सु शौद्रं तु धर्ममेकं न चापरं । शूद्र आपत्सु विड्धर्मो तदापत्सु च कारुकः । शूद्रस्तु वैश्यधर्मोऽपि नैव वेदाक्षरो भवेत् । अनापदि क्षत्रियोऽपि पादशुश्रूषणं विना । शूद्रधर्मांश्चरन्विप्रः क्षत्रियेषु न दूष्यति । एषु कर्मसु याञ्चा स्यात्स्वामिनाऽपि न याचिता ॥ शौद्राण्यपि स्वधर्मत्वे क्षत्रियस्यापदो यदि । आत्मनश्चेद्बलाधिक्यं सा तु बंधादपि प्रभोः । धर्मार्थं सेवतोऽर्थ विप्रधर्मादिकाद्वरः। प्रभुणा याञ्चवृत्तिस्तु विशेषेणापि धर्मभाक् । बाहोर्बलाधिको यस्मात्क्षत्रियो विद्ययाऽधिकः । विप्रौ भागवतावेतौ सेशा लोकास्तयोरिमे । इति गीतातात्पर्योदाहृतव्यासस्मृतितोऽवगंतव्यं । तथा न्यायदीपिकायां । न केवलं क्षत्रियः शूद्रधर्मं चरन्न दूष्यतीत्येव किं तर्हीत्यत आह ॥ येष्विति । यदि क्षत्रियस्य स्वधर्मवृत्तावापदो भवंति तर्हि तस्य सानुबंधात्स्वामिनो बलाधिक्येऽपि धर्मार्थमनभिभूयेषु कर्मसु नियुक्तः स्वामिनाऽपि याच्यः स्यात् । न च स्वयं याचिता । तानि शौद्राण्यपि कर्माणि अर्थाद्यर्थं सेवमानस्य विप्रादिधर्मोपजीवनादपि परो धर्मो भवतीत्यर्थः । तत्र स्वाम्यननुभवादपि स्वामिना याच्यत्वं विशेषेण धर्मकारणमित्याह ॥ प्रभुणेति । विप्रधर्माद्याश्रयेण परोपजीवनाभावाच्छूद्रधर्मे तद्भावात्कथं सानुबंधात्प्रभोर्बलाधिक्यादौ सत्यपि तस्य वरत्वमित्यत

आह ।। बाव्होरिति । सर्वस्य तदीयत्वान्न परोपजीवनमिति भावः ।। १८ ।। विप्रस्यैव जीवनोपायषट्कमाह ।। ऋतामृताभ्या-
मित्यादिना । निषेधमाह ।। न श्ववृत्त्येति । अर्थाप्रतीतेः ऋतादि पदसप्तकस्यार्थमाह ।। ऋतमित्यादिना । सत्यानृतमित्येकवद्भावः
।। २० जुगुप्सितां निंदितां श्ववृत्तिं। विप्रराजन्ययोर्वैशिष्ट्यमाह ।। सर्वेति । वेदमयो वेदप्रधानः । वेदमूलमिदं ब्राह्ममित्युक्तेः ।
देवमयो देवप्रधानो विष्णोर्लोकपालानां चात्र संन्निधानात् ।। २१ ।। ब्राह्मणादीनां क्रमेण लक्षणान्याह ।। शतमित्यादिना ।
अच्युतात्मत्वमच्युतमनस्कत्वं ।। २२ ।। त्याग औदार्यं । आत्मजयो मनोनिग्रहः । ब्रह्मण्यता ब्रह्मणि साधुता । प्रसादो मुख-
प्रसादः ।। २३ ।। त्रिवर्गैर्धर्मार्थकामैः । त्रिवर्गाणां ब्रह्मक्षत्रियविशां वा परितोषणं ।। २४ ।। अमायया ऽछ्मना ।। २५ ।।
स्त्रीसामान्यलक्षणमाह ।। स्त्रीणामिति । अनुकूलतोपकारित्वं । यत्रानुकूल्यं दंपत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते । स्त्रीभिर्भर्तुर्वचः कार्यं एष
धर्मः परस्त्रिय इति वचनात् । तद्बंधुषु भागिनेयादिषु । तद्व्रतधारणं पातिव्रत्यं ब्रह्मण्यं तस्य यद्व्रतं तदेवास्या व्रतमिति वा
।। २६ ।। गृहमंडनवर्तनैर्गृहालंकारकरणैः ।। २७ ।। कर्मैर्विषयैः ।।२८।। अलोलुपा अयोग्याभिलाषरहिताः । अपतितं ब्रह्महत्या-
दिभी रहितं ।। २९ ।। हरिभावेनास्मिन् पत्यौ हरिः संनिहित इति या बुद्धिः सा हरिभावस्तेन ।। तदुक्तं तात्पर्ये ।। हरिरस्मि-
न्नित्यादि । हर्यात्मना हरेर्विशेषसांन्निधानवता पत्या सह ।। ३० ।। ब्राह्मणस्य तिस्रोऽनुलोमजातयः । क्षत्रियस्य द्वेऽनुलोमजाती ।
एका प्रतिलोमजातिर्वैश्यस्यैकाऽनुलोमजातिः । द्वे प्रतिलोमजाती । शूद्रस्य तिस्रः प्रतिलोमजातयः । एवं द्वादश जातयः । एवं
तासां परस्परभिन्नजातिषु चतुर्वर्ण्यां च जाता जातयस्ततो जाता इति बव्ह्यः संकरजातयः । तासां तत्तत्कुलकृता स्वस्य कुला-
चारेण यत्कर्मणा जीवनं प्राप्तं सैव वृत्तिः । अंत्यजाः शूद्रा ब्राह्मण्यां जाताः । ततो जाता अंतेवसायिनः । पुल्कसमतंगादयः ।
एषां वृत्तिस्तत्तत्कुलकृता भवेदित्यन्वयः । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातो वैश्याद्वैदेहिकस्तथा । शूद्राज्जातस्तु चंडालः सर्ववर्णविगर्हित
इति वचनात् ।। ३१ ।। एवं वृत्तिमुक्त्वा धर्ममाह ।। प्राय इति । स्वभावविहितः स्वस्य भावो जातिः । यज्जातीयत्वमिति ।। ४१ ।।
यावत् । तज्जातीयस्य यो वेददृग्भिः स्मृतः स्मृतिरूपग्रंथेनोक्तः । सः युगे युगे प्रतियुगं प्रेत्य मृत्वा स्थितस्येह लोके स्थितस्य
शर्मकृत् सुखकृत् । प्रायं इत्यनेन रागादिकलुषितत्वे शर्मकृत्वाभावः सूचितः । अनेन स्मृतिषु तत्तज्जातीयधर्माणां विस्तृत-

त्वादिहानुक्तिरिति सूचितं ॥ ३२ ॥ स्वस्वजातिविहितधर्मानुष्ठानेन न केवलं स्वर्गः किंतु मोक्षप्राप्त्याशयेनाह ॥ वृत्त्येति । स्वभावकृतया स्वस्वजातिप्रयुक्तया वृत्त्या धर्मानुष्ठानेन स्वकर्मणि वर्तमानः । स्वभावजं भाव इच्छा तज्जं कर्म काम्यं हित्वा शनैर्निर्गुणतां मोक्षमियात् । अनेन सर्वजातिविहितं कर्म अकामेनानुष्ठीयमानं मोक्षसाधनमित्युक्तं भवति ॥ ३३ ॥ अकाम्यं कर्म मोक्षहेतुरित्युक्तं । काम्यं न तद्धेतुरिति सदृष्टांतमाह ॥ उप्यमानमिति । पुनः पुनरुप्यमानं क्षेत्रं निर्वीर्यं सत् । स्वत्यै बहुधान्यलाभाय न कल्पते । प्रत्युत बीजमपि नश्यति । तथा काम्यमपि पुनः पुनः कामायानुष्ठीयमानं निर्वीर्यं सत्कामान्न ददाति । स्वयं च व्यर्थं भवतीति भावः ॥ ३४ ॥ यथोप्यमानं क्षेत्रवत्कामाशयं चित्तं कामानामातिसेवया विरज्येत । अंतर्णीत णिच् । विरक्तं कुर्यात् । निर्वीर्यत्वादिप्राप्तेः । स्वतस्तु न विरक्तं भवति । किंतु कामबिंदुभिरभिवर्धमेव । आज्यबिंदुभिरग्निवत् ॥ ३५ ॥ वर्णाश्रमादिलक्षणोक्त्या भवद्व्यवहारादिलक्षणं प्रयोजनं चाह ॥ यस्येति । प्रोक्तं श्रुत्यादिषु । अन्यत्राप्यदृष्टपूर्वेऽपि वस्तुनि यदि व्यंजकं लक्षणं दृश्येत तत्तद्वस्तु तेनैव लक्षणेनेदृशवर्णोऽयमीदृशाश्रमोऽयमिति निर्दिशेत् । व्यवहरेदिति योजना ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां द्वादशोऽध्यायः ॥ ७—१२ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ वर्णधर्मानुक्त्वाऽऽश्रमधर्मान्विवक्षुराश्रमत्रयधर्मास्तावदाह ॥ ब्रह्मचारीत्यादिना । दांतो निगृहीतेंद्रियः । गुरोर्हितमाचरन् । मनोवाक्कायकर्मभिरिति शेषः । दासवन्नीचो भृत्यवद्गर्भदासवद्वा नीचः । सुदृढं सौहृदं स्नेहो यस्य सः ॥ १ ॥ गुरूपदेशकं । अग्निमग्निकार्यार्थमर्कं प्रातः सायं वरुणं चेति ग्राह्यं । सुरोत्तमान् प्राच्यादिदिक्स्थितदेवान् । संध्ये संध्यादेवते । ब्रह्म गायत्रीं जपन् ॥ २ ॥ आहूतो गुरुणा । चरणौ । गुरोरिति शेषः ॥ ३ ॥ वासस्तुपरिवस्त्रं । यथोदितं शास्त्रोक्तं ॥ ४ ॥ नो चेदपराधादिनाऽनुज्ञातो नो चेत् । क्वचित्सायमाशे प्रातराशे वा ॥ ५ ॥ यावदर्थं यावत्स्वप्रयोजनं गुरुप्रयोजनं वा । यावत्तावदेवेत्यर्थः । स्त्रीनिर्जितेषु स्त्रीवशेषु ॥ ६ ॥ प्रमदागाथां वनितागीतां । बृहद्व्रत इंद्रियनिग्रहवतः । अगृहस्थ इत्यनेनाश्रमत्रयस्याप्ययं निषेधः ॥ ७ ॥ विशेषतो निषेधमाह ॥ केशेति । स्नपनं स्नानकरणं ॥ ८ ॥ कुत इत्युक्ते मनोद्रवणस्यानिवार्यत्वं रूपकेणाह ॥ नन्विति । कैमुत्यसिद्ध्यर्थं निषेधांतरमाह ॥ सुतामपीति । एतच्च गृहस्थविषयमितरस्याप्रसक्तेः । अन्यदा व्यवहारयोग्य-

समये ॥ ९ ॥ ननु बंधनिवृत्त्यर्थं किल निवृत्तधर्मानुष्ठानं । ज्ञानानंदादिस्वरूपस्य जीवस्य तद्विपरीतदुःखादिलक्षणो बंध एव कुतः। न च स्वातंत्र्यादि भ्रमाद्बंध इति वाच्यं । तस्यापि स्वत एव विरामसंभवादित्यत आह ॥ कल्पयेदिति। आभास्यत इत्याभासमिदं शरीरादिकं यावदीश्वर आत्मनः स्वस्य कल्पयेत्संपादयेत्तावद्वैतं स्वातंत्र्यभ्रमादिकं न विरमेन्न निरस्येत्ततो मिथ्याज्ञानादस्य ज्ञानानंदादिस्वरूपस्य जीवस्य विपर्ययो दुःखादिलक्षणो बंधोऽनुवर्तत इति योजना । तथा च भगवदिच्छयैव प्राप्तमिथ्याज्ञानादिनिबंधनसत्यबंधनिवृत्तेस्तत्प्रसादसाध्यत्वात्तत्प्रसादाय धर्मोऽनुष्ठेय इति भावः । अत्र द्वैत पदं मिथ्याज्ञानपरं । द्वि शब्दो विरुद्धवाची भावप्रधानश्च । तथा च द्वित्वेन विरुद्धत्वेन इतं युक्तं द्वीतं । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे णिच् । तदेव द्वैतं विरोधश्चाविद्यमानाकारावगाहित्वेन । एवं सम्यग्ज्ञानमद्वैतमित्येकत्ववेदनमिति चोच्यते । एकत्वेनाविरुद्धत्वेन युक्तं वेदनमेकत्ववेदनमिति मध्यमपदलोपीसमासात् । तथा च द्वैत पदस्योक्तार्थमाभिप्रेत्य तात्पर्यं प्रवृत्तं । बहुत्वेनैव वस्तूनामित्यादि । वस्तूनां वस्तुतो बहूनामिति शेषः । एवमेकस्यैकत्वेनेत्यपि ध्येयं । तथा च यद्वस्तुतो बहूनां वस्तूनां बहुत्वेनैवैकस्यैकत्वेनैव यथार्थज्ञानं तदेवाद्वैतज्ञानमुच्यते । अद्वैतं च तत्ज्ञानमिति विग्रहः । तदन्यथा बहूनामेकत्वेनैकस्य वा बहुत्वेन ज्ञानं तत् द्वैतज्ञानमुच्यते । यथा ज्ञानं येन प्रकारेण तथा तत्प्रकारवद्वस्तु । यथा यत्प्रकारवद्वस्तु । तथा तत्प्रकारावगाहिनी मतिः । भेदो विरोधः । ततो विरोधाभावादेकत्ववेदनमित्युच्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥ ब्रह्मचारिण उक्तधर्मं गृहस्थादिष्वातिदिशति ॥ एतदिति । एतदुक्तं यथासंभवं गृहस्थस्येति। तेन भिक्षाचरणाग्निकार्यादेरभावः । तथा च ब्रह्मचारिणो विशिष्यधर्मोक्तिर्युक्ता । अन्यच्चान्यदपि यज्ञप्रजनातिथिभोजनादि । अनेन गृहस्थस्यापि विशिष्यधर्मोक्तिर्युक्तेति । यतेरपीत्यत्रापि यथासंभवं बोध्यं । अग्निकार्यादेरभावात् । अन्यदपीत्यनुवर्तनीयं । प्रणवजपलयन्यासादेर्विद्यमानत्वात् । गृहस्थस्य गुरुकुलवृत्तिर्विकल्पितेत्याह ॥ गुरुर्वृत्तिरिति । ऋतुगामिन इत्यनेन तदनिषिद्धमिति सूचितं ॥ ११ ॥ विकल्पश्च व्यवस्थित इत्याह ॥ अजनेति । ये गुरुकुले धृतव्रता ब्रह्मचारिवत्संकल्पितव्रतास्तदांऽजनादींस्त्यजेयुः ।

यथाबुद्धिबलं । अवबुध्य विचार्य ॥ १३ ॥ गुरोः काममपेक्षितं वरं दक्षिणां दातुं यदीश्वरस्ताहि दत्वा गृहस्थाश्रमं । वनं वानप्रस्थाश्रमं वा प्रविशेत् । प्रव्रजेद्वा । नैष्ठिकः स्याँत्तत्रैव गुरुकुल एव वासयेदिति योजना । नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसंनिधौ । तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि चेति वचनात् । नैष्ठिकादन्यस्य तु दूरस्थस्य गुरुकुलादन्यत्रस्थस्य गृहाश्रमादि ज्ञेयं ॥ तदुक्तं तात्पर्ये ॥ गुरोराज्ञेत्यादि ॥ १४ ॥ गुर्वग्न्यर्कसुरोत्तमानुपासीदित्यादौ गुर्वाद्युपासनमुक्तं । तद्गुर्वादावधोक्षजसंनिधानदर्शनपूर्वमेवेत्याह ॥ अग्नाविति । अप्रविष्टं सर्वगतं भूतैः प्रभूतैः स्वधामभिः स्वसामर्थ्यैः । प्रविष्टवत् । नित्यवच्छ्रवणमित्यादौ इव स्वार्थे वतिः । प्रविष्टमनुरूपवंतं तत्तद्धृदयांतर्गतरूपवंतमधोक्षजं पश्येदिति योजना । अप्रविष्टादि पदार्थस्तु अप्रविष्ट इत्यादि तात्पर्ये द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥ उक्तधर्मवतां फलमाह ॥ एवमिति । परं विज्ञानमपरोक्षज्ञानं विंदंति । अनंतरं परं ब्रह्माधिगच्छतीति योजना । वानप्रस्थधर्मानाह ॥ वानप्रस्थेति । ऋषिलोकं सप्तर्षिलोकं ॥ १७ ॥ कृष्टपच्यं कर्षणादिना भूम्यादौ जायमानं धान्यादिकं । अकृष्टमप्यकालतो जायमानं । अग्निपक्वं वा नाश्नीयादिति योजना । आमं वाऽर्कपक्वमुत वाऽऽहरेदिति योजना ॥ १८ ॥ वन्यैरारण्यकैर्देवव्रीह्यादिभिः । तदलाभेऽन्येन वा येन केनचिल्लब्धेन कालचोदितान् दर्शपूर्णमासादिकाले विहितांश्चरुपुरोडाशादीन्निर्वपेत् । पुराणं जीर्णं तु परित्यजेदिति योजना ॥१९॥ अग्न्यर्थमेवाग्निरक्षणार्थमेवोटजं पर्णशालामद्रिकंदरं वाऽऽश्रयेत् । स्वयं तु हिमादींस्तत्सहनवान् भवेदिति योजना ॥२०॥ केशान् शिरसि विद्यमानान् रोमाणि कक्षोपस्थादौ विद्यमानान्नखान् श्मश्रूणि मुखे विद्यमानानि । एतद्रूपाणि मलानि देहसंपृक्तमृदं वा । एवं कमंडल्वादीनि वल्कलानि परिधानयोग्यानि वृक्षत्वग्रूपाणि । अग्निपरिच्छदान् दर्भान् दधत् ॥२१॥ मुनिर्वनस्थो बुद्धिः कष्टतो यथा न विपद्येत् । तथा द्वादशाब्दानष्टौ चतुरो वा द्वावेकं वा वने चरेदिति श्लोकद्वययोजना ॥ २२ ॥ उक्तो वनस्थो यदा व्याधिभिर्जरया वा स्वक्रियायामग्निहोत्रेष्ट्यादि क्रियायामान्वीक्षिक्यां ब्रह्मापरोक्षहेतुभूतायां विद्याया ब्रह्मविद्यायां तदुपदेशेऽकल्पोऽसमर्थस्तदा प्राणांस्त्यक्तुमनशनादिकं कुर्यात् ॥ २३ ॥ अग्नीनाहवनीयादीन् आत्मनि देहे आरोप्याहं ममात्मतामहं स्वतंत्रो ममेदं शरीरादिकमित्यहंकारममकारौ संन्यस्य संत्यज्य संघातं कार्यं । यथार्हतो यथायोग्यं कारणेषु सम्यक् न्यसेत् । तत्र लीनं चिंतयेत् । यद्यपि योगिमृतकाले लयो नास्ति तथाऽपि तदज्ञानमेव विलापनं ॥

मं०११*

तदुक्तं तात्पर्ये ॥ यदज्ञानमित्यादि ॥ २४ ॥ तदेव विवृणोति ॥ ख इति । खानि मुखनासिकाश्रोत्रोदरविवराणि । आत्मवान् जितमनस्कः । शेषमुक्तादन्यत्कठिणभागशरीरं यथोद्भवं कार्यकारणभावमनुसृत्य । अनेनान्येषामपि पंचभूतकार्याणां लाघवादीनामाकाशादिषु लयसंग्रहो वचनांतरानुसारात्सूचितः । वचनंतु आकाशाल्लाघवं सौक्ष्मं शब्दं श्रोत्रं तथा बलं । वायोस्तु प्रेरणा चेष्टा व्यूहनं सौक्ष्म्यमेव च । अग्नेस्तु दर्शनं शक्तिरौष्ण्यं रूपप्रकाशकं । रसेभ्यो रसनं शैत्यं स्नेहक्लेदनमार्दवं । भूमेर्गंधस्तथा घ्राणं गौरवं मूर्तिरेव चेति टीकायामुदाहृतं ॥ २५ ॥ देहभागानां पंचभूतकार्याणां तत्तल्लयमुक्त्वा कर्मेंद्रियाणां सव्यापाराणामभिमानिदेवतासु अधीनत्वरूपलयचिंतनमाह ॥ वाचमिति । सवक्तव्यमिति क्रियाविशेषणं । वाचं वक्तव्यं स्वाहितं यथास्थानं । अधिष्ठातृतया स्वस्थितिमनुसृत्याग्नौ विनिर्दिशेत् । तदधीनत्वरूपलयं चिंतयेदिति योजना । एवमुत्तरत्रापि दक्षापेक्षयेंद्रस्य मुख्याभिमानित्वादिंद्रे शिल्पं करावपीत्युक्तं । विष्णौ दक्षिणपादाभिमानिनि जयंते एकं । वामपादाभिमानिशंभावित्यपि ज्ञेयं । प्रजापतौ दक्षे तत्समे मनौ चेति ग्राह्य । तेन न प्रसिद्धिविरोधः ॥ २६ ॥ मित्रे तन्नामके सूर्ये । मृत्याविति पाठे मृत्यु पदेन मित्र एवान्यो वा कश्चनदेव इति ज्ञातव्यं । ज्ञानेंद्रियाणां यथास्थानं देवतासु लयमाह ॥ दिक्ष्विति । सनादेन श्रोतव्येन । अध्यात्मानि॰प्राणे । तस्यैव त्वगभिमानितयाऽऽत्म शब्दवाच्यसर्वदेहव्यापित्वात् ॥२७॥ ज्योतिषि सूर्येऽभिनिवेशयेदित्येतत्पूर्वत्राप्यन्वेति । जिव्हां रसनीयेन सहेति शेषः । अप्सु वरुणे । घ्रेयैर्घ्रातव्यैः क्षितावश्विनोर्मुख्याभिमानित्वेऽपि धराया अमुख्याभिमानित्वमस्तीत्येवमुक्तिः । मनो.बुद्धिरहंकाराश्चित्तं चेतनेति पंचविधमनसोऽभिमानिदेवतासु लयमाह ॥ मन इति । परे कवाविति पर शब्देन विशेषणाद्बृहस्पतिरेव ग्राह्यः ॥ तदुक्तं तात्पर्ये ॥ पर इत्यादि ॥ २८ ॥ अध्यात्मनाऽहंकारात्मकवृत्तियुक्तेन मनसा सह कर्माणि रुद्रे । कर्मणामहंकारसंबंधमुपपादयाति ॥ यादिति । .अहं करिष्यामीत्याभिमानेन कृतत्वात्क्रियाणामहं संमतत्वं । सत्वेन साधुपुण्येन सह चित्तं क्षेत्रज्ञे परमात्मनि । यद्यपि चित्तस्य स्वाभिमानिनि हिरण्यगर्भे लयः । तथाऽपि तद्द्वारा परमा

त्मनीति वाच्यं ॥ तदुक्तं तात्पर्ये ॥ चित्तमित्यादि । वैकारिक [illegible] वैकारिकं तदाख्यं हिरण्यगर्भे गणैः सह

॥ ३० ॥ अक्षरतयाऽक्षरलक्षणलयरहिततया । आत्मानं परमात्मानं । जडस्यातलेयाच्चिन्मात्रमवशाषेत ज्ञात्वाऽद्वया भगवताऽन्यस्मृतिवर्जितः । दग्धयोर्निरिव दग्धारणिरनलं इव कृत्यांतराभावाद्विरमेत् । उपरतो भवेदिति योजना ॥ अत्रात्मादि पदानां परमात्माद्याधारत्वे तात्पर्यं ॥ आत्मानमित्यादि ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ७—१३ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ क्रमात्प्राप्तं यतिधर्मं निरूपयति अस्मिन्नध्याये ॥ कल्प इति । यदा कल्पः स्वक्रियायां व्याधिभिरित्यत्र कल्पस्यात्मारोपणेनानशनादिना विराम उक्तः। इदानीं कल्पस्तु वनस्थो विरक्तश्चेत्परिव्रजेदिति संन्यासं विधत्ते । वस्तुतो वैराग्यमात्रं सर्वाश्रमिणोऽपि संन्यासे निमित्तं । यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति श्रुतेः। एवमुक्तलयमनुसंधाय देहातिरिक्तं सर्वं परित्यज्य देहमात्रावशेषितो ग्रामैकरात्रविधिना निरपेक्षो वित्ताद्यनपेक्षो महीं चरेदिति योजना। कल्प इत्युक्त्या महीचरणासमर्थश्चेत्क्षेत्रादौ व्याख्यानादिना वसेदित्यपि ग्राह्यं ॥१॥ यदीत्यनेन वस्तुतो दिग्वासस्त्वमेवेति ध्वनितं । यदि वासो बिभृयाद्गुह्यं गूहनार्थं लोकप्रार्थनया वा वासो धर्तुमिच्छेत्कौपीनाच्छादनं । परं वासो बिभृयादिति योजना । कौपीनं चाच्छादनं च तयोः समाहारः कौपीनाच्छादनं । सर्वोऽपिद्वंद्वो विभाषयैकवद्भवतीत्युक्तेः । न तु कौपीनरूपाच्छादनं । कूपपतनमर्हतीत्यर्थे कुप शब्दात् खञ् प्रत्यये नरकपतनसाधनं । पापं कौपीनं । तत्साधनत्वाल्लिंगमपि कौपीनं तदाच्छादनत्वाद्वस्त्रमपि निरूढलक्षणयोच्यते । तथैव वैयाकरणेषु निरुक्तेः। सत्कौपीनः पीनकृष्णाजिनश्रीरित्यादि प्रयोगाच्च । तथा च कौपीन पदेनैवाच्छादनलाभे तदन्यनितंबाच्छादनमेवाच्छादन पदेनैव ग्राह्यं । अत एव मध्वविजये ॥ शुभशुद्धनितंबबिंबराजन्नवकौशेयविशेषबाह्यवस्त्रं। ननु कुक्षिगलालिकेषु रेखात्रितयेन प्रकटेन शोभमानमिति ॥ कौपीनातिरिक्तं नितंबाच्छादनमुक्तं । परमुत्तमं । शीतातपादि निवारणदक्षमन्यदाच्छादनं । यथोक्तं मध्वविजये ॥ मृदुसूक्ष्मघनारुणाविकाच्छः प्रकटप्रावरणेन भासमानं । अतिनूतनतिग्मभानुभासां निकरेणेव सुवर्णसानुमंतमिति ॥ न च शीतातपनिवारणार्थमेकमाच्छादनं यतेः कौपीनात्परमित्याहुः । एकेनान्यद्विना वपुरिति वचनविरोधः । तत्रैक शब्दस्य शीतातपादिनिवारणदक्षत्वरूपमुख्यत्वपरत्वात् । अन्यथैकत्वपरत्वे कौपीनेन द्वित्वप्राप्त्या विरोधात् । नितंबाच्छादनप्रापकमध्वविजयविरोधाच्च । न चेदमेव शीतातपनिवारार्थं नितंबाच्छादनमपीति वाच्यं । बहिर्वाससो नाभेरधो निषिद्धत्वात् । मध्वविजये नितंबाच्छादनस्य कौशेय-

त्वस्य वातातपनिवारार्थस्याविकत्वस्योक्तेश्च । किंचैकत्वसंख्यार्थकत्वे करवस्त्रमपि न स्यात् । तथा च मध्वविजयविरोधः । करगपटपिंडार्थमतिक्रादिति तत्रोक्तेः । तस्मादेवमेव ज्ञेयं । त्यक्तमप्सु त्यक्तं वासो न पुनर्बिभृयात् । देहमात्रावशेषित इत्यस्यापवादांतरमाह ॥ लिंगदंडाभ्यामिति । लिंगं कमंडल्वादिकं । अत्र द्विवचनेन दंड एक इति सूचितं । न तु त्रिदंड इति । त्रिदंडधारिणं भिक्षुं द्विजं चापि त्रिशूलिनं । गार्दभं यानमारोप्य स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेदित्यापि बहुवचनविरोधात् । न च चतुर्धा भिक्षवो विप्राः सर्वे चैव त्रिदंडिन इत्यादि त्रिदंडविधिविरोध इति वाच्य। तस्य दंडो वाग्देहचेतसामिति वक्ष्यमाणरीत्या दंडत्रयदंडनविधिपरत्वात् । तथा च लिंगदंडाभ्यामन्यदनापदि न बिभृयादिति योजना ॥ २ ॥ एक एव पत्न्यादिरहित एव। तेन शिष्यपरिकृतत्वेऽपि न दोषः । आत्मारामः परमात्मालोचनलब्धसुखवान् । अनपाश्रयो ग्रामाद्यावासरहितः । यथाऽऽह याज्ञवल्क्यः ॥ एकारामः परिव्रज्य भैक्षार्थं ग्राममाश्रयेत् । अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायान्हे उपलक्षित इति ॥ सर्वभूतेषु सुहृद्धितो नारायण एव मुख्याश्रय इति ज्ञानवान् ॥ ३ ॥ नारायणपरायणत्वं विशदयाति ॥ पश्येदिति । अद्वये सदृशरहिते । सदसतो मूर्त्तामूर्त्तजगतः । परे उत्कृष्टे । उत्कर्षार्थकत्वादेव न सर्वनामसंज्ञा । आत्मनि परमात्मन्यथोक्तविशेषणायोगात् । अत एव परमात्मनीति तात्पर्यं । अदो विश्वं प्रामाणिकं सर्वजगत् । सदसन्मये मूर्त्तामूर्त्तात्मके सर्वत्र जगति परं सर्वोत्कृष्टं ब्रह्म गुणपूर्णमात्मानं परमात्मानं पश्येदिति योजना ॥४॥ सुप्तप्रबोधयोः संधौ शयनोत्थानयोः संधौ । आत्मदृगात्मज्ञानी । आत्मनः स्वस्य गतिं सत आगम्य न विदुः। सत आगच्छाम इति सति संपद्य न विदुः सति संपत्स्याम इत्युक्तप्रकारेण पश्यन् बंधं मोक्षं च वस्तुनः। स्वतंत्रवस्तुनो भगवतः सकाशात्स्थितं मायामात्रं भगवदिच्छया निर्मितं त्रातं च पश्यन् नाभिनंदेदिति योजना ॥ ५ ॥ ध्रुवमवश्यं भाविनं मृत्युं नाभिनंदेत् । नाकांक्षेत् । नाप्यध्रुवं स्वजीवितमभिनंदेत् । अन्यतरकांक्षावान्न स्यादिति यावत् । प्ररं परंतु । भूतानां प्रभवाप्ययहेतुभूतकालाख्यं परमात्मानं प्रतीक्षेतेति योजना ॥६॥ असच्छास्त्रेष्वद्वैतादि शास्त्रेषु । कक्कोकादि शास्त्रेषु वा। न सज्जेत । जीविकां वेतनादिलक्षणां याजनादिलक्षणां वा नोपजीवेत ।

जीवनोपायं न कुर्यात् । नारंभान् आरब्धुमयोग्यान्कर्षणादीन् ॥ ८ ॥ नारंभान्नारभेदिति द्रव्यार्जनसाधनकर्षणादेर्निषेधे कथमन्न-दानादिधर्मः स्यादित्यत आह ॥ न यतेरिति । शांतस्य समे ब्रह्मणि चित्तवतो महात्मनो यतेराश्रमः प्रायोऽन्नदानादिधर्महेतुर्न स्यात् । पूजनेन स्वपरिवाराणां-मिष्टमन्नं दीयते चेत्तदा बहुजनान्नदानलाभो भवतीति प्राप्त इत्युक्तं । यद्यनायासेन भरणं तदा बिभृयात् । नो चेत्त्यजेत् । यदाह याज्ञवल्क्यः ॥ नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणे भवेद्धि यः । अतो यदात्मनः पथ्यं परस्य न तदाचरेदिति ॥ अनायासेन क्रियमाणश्चेद्भवेत् । आत्मनः पथ्यमाचरेत् न परस्यैव पथ्यमित्यन्वयः ॥ ९ ॥ अपरोक्षज्ञानिनः संन्यासिनः प्रवृत्तिप्रकारमाह ॥ अव्यक्तेति। अव्यक्तं बाह्यलिंगं यस्य सः । व्यक्तोऽपरोक्षीकृतार्थो भगवान्यस्य मनीषी मननशीलः। कविर्यथोचितसार्वज्ञवान् संन्यासी अदृश्यो भवेत् । दृश्यश्चेदपि लौकिकव्यवहर्तॄणामुन्मत्तवत्स्त्रीणां बालवत् । शतगोष्ठीवक्तॄणां मूकवदात्मानं दर्शयेत् ॥ १० ॥ एतादृशाचारे इतिहासमाह ॥ अत्रेति । चिरपूर्वत्वदर्शनाय पुरातनमिति । आजगरस्याजगरवृत्ति-माश्रयतः ॥ ११ ॥ कावेर्यां कावेर्युत्पत्तिस्थाने । सैंह्यस्य गिरेः सानुशृंगसमीपे । तनूदेशैः शरीरभागै रजस्वलै रजः कुंठितै-र्निगूढममलं तेजो यस्य ॥ १२ ॥ लोकस्य जनस्य तत्त्वाजिज्ञासया ॥ १३ ॥ कथं भूतं तमित्यत आह ॥ कर्मणेति । जनो मुनिं कर्मणा संध्यावंदनादिना । आकृतिभिराकारविशेषैर्वाचाव्यवहारेण वर्णाश्रमादिज्ञापकैर्लिंगैः सोऽसाविति वा नेति वा नाविंदत्त-मिति योजना ॥ १४ ॥ एतादृशमपि पूज्य इति ज्ञात्वाऽपृच्छदित्याह ॥ तमिति । विधिवदभ्यर्च्यार्घ्यपाद्याद्युपचारं कृत्वा । विवक्षुः संवादं कर्तुमिच्छुः ॥ १५ ॥ प्रश्नप्रकारमाह सार्धश्लोकेन ॥ बिभर्षीति । सोद्यमो वित्तार्जनोपायवान् । उद्यमादीनां कार्यकारण-भावमाह ॥ वित्तमिति ॥ १६ ॥ शयानत्वं निरुद्यमादीनां प्रयोज्यप्रयोजकभावमुक्त्वा पीवानत्व कथमित्याह ॥ न त इति । पीवा यतः कारणात्तद्वेदितुं क्षमं चेद्वद ॥ १७ ॥ पीनत्वातिरिक्तं भोगकार्यं चाह ॥ कविरिति । अन्नमयं हि सौम्यमन आपोमयः प्राण इत्यादि श्रुतेः । मन आदि करणपाटवस्य भोगसाध्यत्वाद्भोगाभावेऽपि पाटवमस्ति तत्र कारणं किमित्याशयः । कविरिति मनः पाटवं । कल्प इति देहपाटवं । अतिनिपुणदृगिति नेत्रपाटवं । चित्रप्रियकथ इति वाक्पाटवं । सम इत्यनेन साम्यं च ज्ञानि-

लक्षणं सूचितं । तस्योपपादनं कुर्वतो लोकस्य यत्कर्म तन्न द्वेक्षि न नौषि वेति ॥ १८ ॥ नारायणपादारविंदध्यानलक्षणमकरंदपानेन पीनमित्याशयेन वक्तीत्याह ॥ नारद इति । तद्वागमृतयंत्रितः प्रह्लादप्रश्नवचनरूपामृतेन प्रेरितः ॥ १९ ॥ भगवत्पादारविंदध्यानानंद एव पीनताकारीति भवानपि महाज्ञानित्वाद्वेदेत्याह ॥ वेदेति । अध्यात्मचक्षुषाऽध्यात्मज्ञानेन नृणामीहोपरमयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणयोर्मार्गयोः पदं निश्चितं विषयं स्थान वेद ॥ २० ॥ इदमित्युक्तमेवाह ॥ यस्येति । ध्वांतमज्ञानं । अन्यत्रांधकारं ॥ २१ ॥ अथाऽपि तवज्ञाने सत्यपि प्रश्नान् ब्रूमहे प्रतिवच्मः । तत्र निमित्तमाह ॥ सभाषणीय इति । संभाषणस्यापि प्रयोजनमात्मनः शुद्धिमिति ॥ २२ ॥ स्वस्य पूर्ववृत्तमाह ॥ तृष्णयेति । भवं वहति प्रवहतीति भववाहिनी । ग्राम्यकामैर्मुक्तिसाधनेतरविषयकामैरपूर्यया तृष्णया प्रयोजककर्त्र्या कर्माणि कार्यमाणोऽहं नानायोनिषु योजित इति योजना ॥ २३ ॥ यदृच्छया दैवेच्छयेमं लोकं ब्राह्मणमानुषदेहं स्वर्गापवर्गयोस्तिरश्चां तिर्यग्योनीनामस्य च मनुष्यशरीरांतरस्य द्वारं कारणभूतं कर्मभिर्भ्रमन् अधुना प्रापित इति योजना ॥ २४ ॥ अत्राऽपि मनुष्यलोकेऽपि दंपतीनां दंपती च दपती चेत्येकशेषः । बहूनां गृहस्थाश्रमिणां सुखायान्यस्य दुःखस्यापनुत्तये कर्मकुर्वतां विपर्ययं सुखाप्राप्तिं दुःखप्राप्तिं च दृष्ट्वा गृहस्थाश्रमान्निवृत्तः ॥ २५ ॥ प्रायेण विपर्ययदर्शनेऽपि कदाचिद्वैषयिकसुखस्यापि संभवाद्गृहाश्रमान्निवृत्तौ तदलाभात्कुतो निवृत्त इत्याशंकायामाह ॥ सुखमिति । अस्यात्मनः सुखं रूपं स्वरूपमेव । बलमानंदेति श्रुतेः । न त्वागंतुकं सुखमुत्पाद्यं तच्च सर्वेहोपरते सर्वकाम्यकामनाराहित्यात् । तथा सर्वेहे सर्वचेष्टके उप अधिके भगवति रतेर्भक्तेर्यद्यस्मादभिव्यज्यते हि तस्मान्मनःसंस्पर्शजान्मनोऽधिष्ठितेंद्रियाणां विषयसंस्पर्शाज्जातानत एव नश्वरान् दुःखसंमिश्राश्च शस्तान् प्रशस्ततया प्रतीतान् । भोगान्वनितादिभोगान् दृष्ट्वा विमृश्य गृहस्थाश्रमं न संविशेत् । न प्रविशेदिति योजना । भगवद्भक्त्यादिनित्यस्वरूपसुखव्यक्तौ सत्यां कादाचित्कदुःखसंमिश्रसुखभोगार्थं गृहाश्रमो न संवेशनीय इति भावः । एतच्च स्वरूपतः संन्यासिमनुष्योत्तमादिविषयं ज्ञेयं ॥२६॥ तर्हि लोकः कुतः प्रवर्तत इत्यत आह ॥ इतीति । इत्ये-

मानं दृष्टांतप्रदर्शनेन निंदति ॥ जलमिति । तदुन्ध्वैः शैवलादिभिः छन्नं जलं स्वसमीपस्थितमज्ञो हित्वा जलकाम्यया मृगतृष्णां जलभ्रांतिविषयीभूतां । मरुमरीचिकामुपाधावेद्यथा तथाऽज्ञः स्वतः । ल्यब्लोपनिमित्ता पंचमी । स्वरूपसुखं विहायान्यत्र विषयेष्वर्थदृक् पुरुषार्थदृगुपाधावेदिति योजना ॥ २८ ॥ क्रियायामीषत्स्वातंत्र्येऽपि फले न सर्वथाऽस्तीति क्रियाणां वैफल्यमाह ॥ देहादिभिरिति । दैवतंत्रैर्दैवाधीनैर्देहादिभिरात्मनः सुखं दुःखाप्ययं वेहतोऽनीशस्य फलेऽस्वतंत्रस्य जीवस्य कृताः क्रियाः । मोघाः कृता भवंतीति योजना । वैफल्याच्च वैषयिकसुखाय क्रिया न कर्तव्येति भावः ॥ २९ ॥ आदावंते च दुःखोपबद्धत्वाद्वर्तमानदुःखविमुक्तिरहितत्वाच्चार्थानां कामानां च न पुरुषार्थत्वमित्याह ॥ आध्यात्मिकादिभिरिति । मन आदींद्रियदेहादिजन्यदुःखैराध्यात्मिकैरनूपदेशादिजन्यैराधिभौतिकैर्वर्षातपादिजन्यैराधिदैविकैश्चाविमुक्तस्य मर्त्यस्य मृतिभयजन्यदुःखवतः कृच्छ्रोपनतैर्बव्हायासागतैरर्थैः कामैश्च किं क्रियेत कार्यं किमिति योजना । बहुदुःखकवलितत्वान्नार्थादीनां प्रयोजनत्वमिति भावः ॥ ३० ॥ अर्थकामाद्युत्पत्त्यनंतरं सुखमेव दुःखं नास्तीत्यतस्तदाऽपि क्लेशोऽनुभवसीत्यत आह ॥ पश्यामीति । अत्र धनिनां चतुर्भिर्विशेषणैः क्लेश उपपादितः । अनेन त्यागिनो जितात्मनो भयरहितस्य विशंकारहितस्य च नेदृशः क्लेश इत्युक्तं भवति ॥ ३१ ॥ सर्वत इत्येतद्विवृणोति ॥ राजत इति । पशुपक्षितश्चत्वरादौ गोधूमादेः प्रसारणे महिष्यादि पशुतः कुक्कुटादि पक्षितः कालतो वर्षादि कालतः स्वस्मात्स्वकीयादेव भृत्यात्प्राणार्थवतः प्राणिति प्रवर्ततेऽनेनेति व्युत्पत्त्या गजतुरगादिलक्षणः कामः प्राणस्तद्वतोऽर्थवतश्च भयमिति योजना ॥ ३२ ॥ बहुदोषाणां मूलत्वाच्च कामचित्तयोः स्पृहा न कार्येत्याह ॥ शोकेति । क्लैब्यमसामर्थ्यं ॥ ३३ ॥ स्वस्य वैराग्यपरितोषयोर्गुरू आह ॥ मधुकरा इति । नोऽस्माकं ॥ ३४ ॥ क्रमेण शिक्षाप्रकारमुपपादयति ॥ विराग इति । गुरुत्वं बुद्धिजनकत्वं मद्बुद्धिजनकत्वं तत्र वित्तं न संपाद्यमित्येतद्बुद्धिजनकत्वं मधुकरस्य । वित्तवत्कृच्छ्रसंपादितमध्वर्थमन्ये महत्तत्वेन दृष्टस्य मधुकरस्य । यदृच्छालाभेन परितोषणीयमित्येतेनैवेष्टतया दृष्टस्य सर्पस्येति विवेचनीय । पतिं वित्तपतिं ॥ ३५ ॥ यदृच्छयोपनतादनायासेन दैवेच्छयैव लब्धात् । नो चेदलाभे । शये शयनं करोमि । बव्हहानि बहुदिनानि सत्त्ववान् बलवान् ॥ ३६ ॥ यदृच्छालाभप्रकारमेव विशदयति ॥ क्वचिदित्यादिना । अल्पं परिमाणतः साधुस्वभावतो गुणोपेतं सहकारिसंपन्नं ॥ ३७ ॥ श्रद्धया विश्वास-

पूर्वकमानेन । कस्मिंश्चिद्दिने दिवा कस्मिंश्चिन्नक्तं रात्रौ ॥ ३८ ॥ शयने यदृच्छालाभप्रकारमुक्त्वा वसने आह ॥ क्षौममिति । पीतांबरं दुकूलं कार्पासं। अजिनं कृष्णमृगादि चर्म । वल्कलं वसनयोग्यवृक्षत्वगादि। चीरं वस्त्रं । एतच्च विशेष्यं । अन्यत्कटपर्णादि। वसे आच्छादयामि । वस आच्छादन इति धातुः । दिष्टभुक् दैवमासभुक् । तुष्टधीस्तुष्टमनस्कः ॥ ३९ ॥ शयने यदृच्छालाभ-प्रकारमाह ॥ क्वचिदिति । धरोपस्थे भूमितले पर्यंके कशिपौ तल्पे कार्पासादिगर्भतया मृदुशयने ॥ ४० ॥ देहालंकारादौ यदृच्छा-लाभप्रकारमाह ॥ क्वचित्स्नात इति । चरे चरामि । ग्रहवत्पिशाचवत् ॥ ४१ ॥ मनोवृत्तिप्रकारमाह ॥ न निंद इति । स्वभावविषमं गुणत्रयस्वभावकृतवैषम्योपेतं जनं योग्यं । अयोग्येषु निंद्यान् निंदेतेति निधानात् । उतापि तु महात्मनि भगवत्यैकात्म्यं मुख्य-स्वामित्वं यैर्ज्ञातमेतेषां ॥ ४२ ॥ एवं स्ववृत्तिमुक्त्वा संन्यासी लयचिंतनेन कृतकृत्यो भवेदिति तात्पर्येण संकोचेन तत्प्रकार-माह ॥ विकल्पमिति । विविधः कल्पः समर्थो देवसमूहः । तं चित्ते चित्ताधीनत्वाद्वाक् चित्तमित्युच्यते । यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति श्रुतेः । वागाभिमानिन्यग्नौ जुहुयादधीनत्वे दद्यात् । द्यु दानादनयोरिति धातुः । दानं च चिंतनं । अग्नौ सर्व-देवलयश्च अग्नौ सर्वे देवा विलीयंत इति श्रुतिसिद्धः । तच्चित्तमग्निमिति यावत् । अर्थानां शब्दादीनां विपरिणामहेतुमनोऽभिमा-निनींद्रे । मन इंद्रं वैकारिके तदभिमानिनि गरुडेऽमुं गरुडं मायायां प्रकृतिजन्यत्वान्माया शब्दवाच्यमहत्तत्त्वाभिमानिनि ब्रह्मणि । तां मायां ब्रह्माणमात्मानुभूतावात्मनः परमात्मनोऽनु अनुकूला भूतिर्महालक्ष्मीः । स्वामीयके सप्तमी । तद्द्वारा न तु तत्र देहलयः । विलीनो हि प्रकृतौ संसारमेतीति श्रुतेः । स्वानुभूतेर्लक्ष्म्या आत्मनि विष्णौ जुहुयात् । ततः परमात्मनि स्थितमनस्कः सत्यदृक् परमात्मापरोक्षी मुनिः संन्यासी विरमेत् । बाह्यकृत्यात्कृतकृत्यो भवेदिति यावत् । विस्तरतो लयस्तु सूर्याग्नियुक्त इत्याद्यनुव्या-ख्यानतोऽवगंतव्यः । अत्र तात्पर्यं ॥ चित्ते मनोवृत्त्यभिमिनिनीत्यादि ॥ ४४ ॥ भगवत्प्रियत्वात्प्रह्लादस्यात्यंतमितरेभ्यो गुप्तमपि स्ववृत्तमानुपूर्वेण वर्णितमित्याह ॥ स्वात्मवृत्तमिति । वृत्तं चरित्रं । अत्र वृत्तस्य लोकशास्त्राभ्यामपेतत्वमनुपपन्नं । अवधूतवृत्तस्य ज्ञानिसंमतस्य शास्त्रादपेतत्वायोगादित्यतस्तात्पर्यं प्रवृत्तं ॥ अशास्त्रीयत्वादित्यादि । मुखत आपाततः । शास्त्रनिर्णयगम्यत्वादुपक्र-

पुंसि च भूम्न्ये वेति कोशात् ।। ४७ ।। इति श्रीभागवतटिप्पण्यां चतुर्दशोऽध्यायः ।। ७—१४ ।। ।।

।। हरिः ॐ ।। वर्णाश्रमधर्माणां सर्वेषां गृहस्थाश्रममूलत्वात्तदाश्रमधर्मान्विवक्षुः प्रश्नागतिप्रकारमाह ।। युधिष्ठिर इति । एनां पदवीमवधूतादिसाध्यां मोक्षपदवीं येन विधिना गृहस्थाश्रमोचितधर्मेण । तं ब्रूहीति योजना ।। १ ।। लोकानां लोकान् ।। तत्त्वेन याथार्थ्येन ।। २ ।। गृहोचितपंचमहायज्ञादिरूपाः क्रियाः कुर्वन् साक्षात्काम्यार्थत्वं विना मुख्यतो वासुदेवार्पणं । कुर्वन्निति शेषः । महामुनीनपरोक्षज्ञानिन उपासीतेति योजना । तथा च काम्यकामतां विना भगवत्प्रीत्यर्थमेव क्रियमाणं गृहाश्रमोचितं कर्म महामुन्युपासनसहितं मोक्षाय भवतीति भावः ।। ३ ।। इत्थं भावांतरमाह ।। शृण्वन्निति । भगवतोऽवतारकथामृतं । अभीक्ष्णं पुनः पुनः । श्रद्दधानोऽतिविश्वासवान्सन् शृण्वन् उपशांतजनेन स्वोपासितमहाभक्तिमत्संन्यासिजनेनादृतः प्रीतिविषयो यथाकालं विहितकालं ।। ४ ।। सतां संगात्सहवासजनितवैराग्यादात्मजायाऽऽत्मजादिषु । आत्मनि देहे जायादिषु मुंचमानेषु दैवात्संत्यजत्सु परस्परं संगम्य वा मुंचमानेषूत्थितः स्वप्नवत्स्वान् पुत्रादिष्विव संगं स्नेहं शनकैः क्रमेण स्वय मुंचेदिति श्लोकद्वययोजना । अनेन श्रद्धापूर्वकभगवत्कथाश्रवणतद्भक्तप्रीतिसंपादन स्वकीयजनस्नेहपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तं भवति ।। ५ ।। इत्थं भावांतरमाह ।। यावदिति । यावान् स्वस्य परलोकसाधनीभूतस्नानध्यानयागादिकमनुष्ठानपाटव देहेनातिथ्यादिभोजनवासनादिकं च गेहेन । तस्मिन्नेवप्रयोजने तत्रोपासीनो वस्तुतो विरक्तो रक्तवद्दृश्यमानो नृलोके स्थिरतां नरतामायुः पूर्त्यनंतरं न्यसेत् क्षिपेदिति योजना । अनेन देहगेहादेः पारलौकिकप्रयोजनार्थैवानुसरणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति ।। ६ ।। इत्थं भावांतरमाह ।। ज्ञातय इति । अनेन स्वस्य महासाम्राज्यसत्वे ज्ञात्याद्युक्ताभीष्टदानादिकमपि भगवत्तोषसाधनमित्युक्तं भवति ।। ७ ।। इत्थं भावांतरमाह ।। दिव्यमिति । दिव्यभौमांतरिक्षभोगसाधनवित्तं स्वयमेव न स्वीकुर्यात् । किंत्वितरेऽप्युपभुंजीरन् । अनेन भोगयागादिकमितरैरपि कारयेदित्युक्तं भवति ।। ८ ।। इत्थं भावांतरमाह ।। यावदिति । अनेन स्वभोगसाधनपरिमितमेव स्वभोगसाधनं करणीयं । अन्यत्स्वं स्वत्वत्यागेनातिथ्याभ्यागतबंध्वादिभिर्भोजनीयं । नो चेत्स्तेह एवेति भावः । गोशतादपि गोक्षीरं प्रस्थं मानशतादपि । प्रासादादपि

खट्वार्थं । शेषाः परविभूतयः ॥ ९ ॥ न केवलं बंधुजनादिसंरक्षणं कर्तव्यं किंतु भृत्यगवादिसंरक्षणमपीत्याह ॥ नृगोखरेति । मर्को मार्जारः । आखुभुक् पृथुदंशश्च मार्जारो मर्क उच्यत इत्यभिधानात् । वयः पक्षिणः । अन्तरं भेदः । अत्र यथायोग्यं लालनीयत्वे पुत्रदृष्टांतो न तु सर्वथा। तेन भृत्यानां वेतनेन यवसेन गवां खराणां यवसभूमिविसर्जनेन शुनामुच्छिष्टदानेन मर्काणां चलितपय आदिनाऽऽखूनां धान्यशेषादिना पक्षिणां भूमौ न्यस्तान्नादिना मक्षिकानां गुडसंपर्कादिना पालनं बोध्यं । अनेनापि भगवत्प्रीतिरिति भावः ॥ १० ॥ विहितं धर्मार्थकामलक्षणात्रिवर्गमपि दुष्प्रतिग्रहादिलक्षणात्यायासेन विनाऽनायासेन प्राप्तेनैव भजेत्। तथैव करणे भगवत्तुष्टिरित्याह ॥ त्रिवर्गमिति । अतिकृच्छ्रेणात्यायासेन न भजेत् । किंतु यथादेशं यथाकालं यावद्दैवोपपादितं भजेतेति योजना ॥ ११ ॥ पुत्रवत्पश्येदित्युक्तं पालनं दर्शयति ॥ आश्वभ्य इति । यथा यथायोग्यं । तान् अन्नादीन् श्वपर्यंतमंतेवसायिपर्यंतं च विभजेत् । उच्छिष्टेन भूमौ निक्षिप्तान्नादिना च यथाऽश्वादीनां प्रीतिस्तथा संपादयेदिति भावः। उक्तगृहस्थधर्माद्यनुष्ठानेऽनुकूलया भार्यया भवितव्यं । तत्प्रातिकूल्ये कथमित्यत आह ॥ आप्तेति ।यत एभ्यो दारेभ्यो नृणां सत्त्वग्रहो यावद्बलधैर्यादिनिरासो भवेत् । यदर्थं यादृशदाराभीष्टार्थं । स्वान्प्राणान् जह्यात् । गुरुपितरं वा हन्यात् । एतानेतादृशान्महतो दोषैर्युक्तान् दारान्कर्मवशादाप्त्वा तस्यां स्त्रियां तेषु दारेषु स्वत्वं स्वकीयाभिमानं जह्यात्परित्यजेत् । यस्तेन स्वत्वाभिमानेनाजितः स एवाजितो हि । सर्वथा स्त्रीजितो न भवेत् । इति योजना । एतादृशदुष्टदारान्परित्यजेदिति भावः । हृताधिकारां मलिनां पिंडमात्रोपजीविनीं । परिभूतामधःशय्यां वारयेद्व्यभिचारिणीमिति वचनात् । यत्रानुकूल्यं दंपत्योस्त्रिवर्गस्तस्य वर्धते । मृते जीवति वा पत्यौ या नान्यमुपगच्छति । सेह कीर्तिमवाप्नोति मोदते ह्युमया सह । स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यं एष धर्मः परः स्त्रिय इति । भगवत्तुष्टेरेव सर्वाश्रमेषु सम्पादनीयतया तत्साधनत्वाभावेन भार्यायां स्वत्वं त्याज्यमभिप्रेतं । मा भूद्भवांस्तुष्टो कलेवरकारणकरत्याधारभार्या स्वत्वं न त्याज्यं । त्यागे ईदृशसुखालाभादित्यत आह ॥ कृमीति । कृम्यादेर्निष्ठाभावोऽन्ते यस्य तत् ।

एतादृगात्मा परमात्मा केति योजना । सर्वदेशकालव्यापिपरमसुखावहपरमात्मतोषविरोध्यतितुच्छकलेवरकारणकरत्याधारस्त्री स्वत्वं सर्वथा त्याज्यमिति भावः । अत्र तात्पर्यं ॥ नभश्छादिरित्यादि ॥ १३ ॥ गृहस्थस्यैव पुनरित्थं भावांतरमाह ॥ सिद्धैरिति । यज्ञावशिष्टार्थैः । यज्ञ शब्दस्यावृत्त्यादिः । यज्ञो विष्णुरिति श्रुतेः । यज्ञस्य विष्णोः पूजासाधनी भूतो यज्ञादिस्तदवशिष्टार्थैः । अन्नवित्तादिभिरात्मनो वृत्तिं देहधारणादिकं कल्पयेत् । शेषे ततोऽपि शिष्टे स्वत्वं परित्यजेत् । बंध्वतिथ्यादिभ्यो दद्यात् । एवं भूतश्चेन्महतां पदवीं संन्यासिनां स्थानं मोक्षमियादिति योजना ॥ १४ ॥ पुनरित्थं भावांतरमाह ॥ देवानिति । भूतानि मनुष्यादीन् स्ववृत्त्यागतेन स्ववर्णाश्रमोचितशिलोंछकरस्वीकारादिना । तेन वित्तेन तत्तदंतर्गतं पुरुषं पूर्णषड्गुणमात्मानं परमात्मानं पृथगधिष्ठानात् स्वस्माच्चात्यंतभिन्नमुद्दिश्यान्वहं प्रतिदिनं यजेत्पूजयेदिति योजना । पूजनं च यथायोगं यज्ञतर्पणान्नदानादिनेति ध्येयं ॥ १५ ॥ गृहस्थस्य यज्ञादिकमावश्यकमित्याह ॥ यर्हीति । यर्हि यदाऽऽत्मनोऽधिकारोस्ति अर्थित्वं समर्थत्वं विद्वत्त्वादिकं जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिनोक्तं मध्यवयस्त्वं । सर्वाःस्युर्यज्ञसंपदो यज्ञसामग्र्यो वैतानिकेन विधिना । वेदोक्तप्रयोगविधिनाऽग्निहोत्रादिना स एष यज्ञः पंचविधः । अग्निहोत्र दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यं पशुः सोम इत्याद्युक्तरीत्या पंचविधयज्ञेन यजेत्पूजयेद्धिति योजना ॥ १६ ॥ अवैश्वदेवमतिथिवर्जितं चेत्यादिना अतिथिरहितयज्ञादेर्निषिद्धया यज्ञांगत्वेन स्वप्राधान्येन चातिथिभोजनमावश्यकमिति ब्राह्मणभोजनं स्तौति ॥ नहीति । यथा हुतैर्दत्तैर्घृतान्नादिभिरिज्येत पूज्येत तथाऽग्निमुखतो न हीज्येतेति योजना ॥ १७ ॥ ब्राह्मणभोजनं देवयजनं च कर्तव्यमित्याह ॥ तस्मादिति । ब्राह्मणेषु देवेषु च मर्त्यादिषु । मर्त्येष्वमर्त्येषु यथार्हतो यथायोगं तैः कामैर्ब्राह्मणाभीष्टैर्देवाभीष्टैश्च ब्राह्मणा आननं यस्येति एनं क्षेत्रज्ञं भगवंतं यजेदिति योजना ॥ १८ ॥ देवयज्ञमुक्त्वा पितृयज्ञप्रकारमाह ॥ कुर्यादिति । प्रोष्ठपदे भाद्रपदे पित्रोर्मातापित्रोस्तद्बंधूनां प्रत्यहं तर्पणाविषयाणां श्राद्धं कुर्यादिति योजना । पंचापरपक्षानां मध्यमस्यात्युत्तमत्वात्प्रोष्ठपदे इत्युक्तिः ॥ १९ ॥ पितृश्राद्धादौ पुनः कालविशेषमाह ॥ अयने इति । अयने कर्काटकायने मकरायने तयोरेव महाऽयनत्वात् । विषुवे मेषतुलासंक्रमयोः । कुह्वां नष्टेंदुकलायाममायां । पारणयोग्यद्वादश्यां श्रवणेषु श्रवणादिषु ॥ २० ॥ शुक्लपक्षे तृतीयायामक्षय्यायां । कार्तिके नवम्यां महानवम्यां

हेमंते शिशिरे विद्यमानासु चतसृष्वप्यष्टकासु सप्तम्यादि त्रये । त्रयोदश्यां च । तदुक्तं तात्पर्ये ॥ सप्तम्यादित्यादि । हेमंते शिशिरे चैव नित्यश्राद्धं गुणोत्तरमिति । अत्रापि हेमंतशिशिराधिष्ठानकाष्टकाचतुष्टयमेव ग्राह्यं । षण्णवत्यनुष्ठातृभिस्तथैवानुष्ठानात् । एवं च सप्तम्यादि दिनत्रयं त्रयोदशी चेति दिनचतुष्टयमार्गशीर्षाद्यपरपक्षचतुष्टयं ग्राह्यं ॥ २१ ॥ मघाया राकायाः पूर्णनिशाकरयुक्तया पौर्णमास्यां समागमे । राकयाऽनुमत्या वा कलाहीननिशाकरयुक्तया पौर्णमास्यां वा । युतानि मासर्क्षाण्याश्लेषामघापूर्वफल्गुन्यः । प्रथमा सप्तम्यर्थे ॥ २२ ॥ यद्यनुराधा स्याच्छ्रवणो वा । उत्तरा उत्तरोत्तराषाढ उत्तरभाद्रपदास्तद्युक्तद्वादश्यां । आसु तिसृष्वनु-राधाश्रवणोत्तरासु । उत्तरासु वा तिसृष्वेकादशी चेज्जन्मर्क्षं सोत्पत्तिनक्षत्रं सौम्ययोगयुक् मृगशीर्षायोगयुक् च ॥२३॥ त एते उक्त-कालाः श्रेयसो हेतवः । विहितकरणे श्रेयोवर्धनाः । तदेवाह ॥ अमोघायुषेति । अमोघममोघत्वं । साफल्यमिति यावत् ॥२४॥ उक्तकालेषु कर्तव्यमेव विविच्याह ॥ येष्विति । स्नानादीनां मध्ये होमो युक्तदिने कार्यः । एवं श्राद्धमपि हरिवासरे न जुहुयान्न श्राद्धं कुर्यादिति विशेषनिषेधात् । तत्रैकादशीग्रहणं निरवकाशमिति वाच्यं । जपादिविषयत्वेन विद्धैकादशीविषयत्वेन सावका-शत्वात् ॥ २५ ॥ आत्मनो जायाया अपत्यस्य च संस्कारकाले गर्भाधानजातकर्मादौ प्रेतसंस्था मृताहश्चेति । प्रथमा सप्तम्यर्थे । पित्रोः प्रेतसंस्था, मृताहकालेऽभ्युदयेऽभ्युदयार्थं क्रियमाणकर्मणि पितृदेव इत्यादि पूर्वेणान्वयः ॥ २६ ॥ देशे काले पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतमित्यादिना देशाद्यानुगुण्यस्य दानाद्यंगत्वोक्तेर्देशादिकमाह ॥ अथेति । श्रेय आवहान् श्रेयःसंपादकान् सत्पात्रं यत्र लभ्यते स वै पुण्यतमो देश इत्यनेन देशापेक्षया पात्रस्यैव मुख्यांगत्वं स्वाधिष्ठानेन पुण्यदेशत्वापादनात् ॥ २७ ॥ सत्पात्रं विशिनष्टि ॥ विश्वमिति । भगवत उदरे स्थितं विश्वं सर्वं चराचरात्मकं जगद्यत्र पात्रे तादृशं सत्पात्रं यत्रेति पूर्वेणान्वयः । भगवता धृतस्य पात्रे स्थितत्वं कथमिति न चोदनीयं । भगवत एव तत्र स्थितत्वात् । यतिर्यस्य गृहे भुंक्ते तत्र भुंक्ते हरिः स्वयं । हरिर्यत्र गृहे भुंक्ते तत्र भुंक्ते जगत्त्रयमिति स्मृतेः । ब्राह्मणानां कुलं समूहो यत्र स देश इत्युत्तरेणान्वयः ॥ २८ ॥ अर्चाः प्रतिमा

द्वारवती ॥ ३१ ॥ नंदा सीतेति भिन्नं पदं । आश्रमपदेन समस्तं वा ॥ ३२ ॥ हरेरचोश्रिता इति पुनर्वचनं वैशिष्ट्यद्योतनाय ॥ ३३ ॥ देशानुगुण्यप्रयुक्तं धर्मस्य वैशेष्यमाह ॥ धर्म इति । उक्तो धर्मोऽत्रोक्तक्षेत्रेषूदितः । अनुष्ठितश्चेत्साधारणदेशानुष्ठित-धर्मापेक्षया सहस्राधिकफलोदयो भवति । पात्रेष्वपि तारतम्यमस्ति । तत्र हरिर्मुख्यपात्रमित्याह ॥ पात्र चेति । पात्रज्ञानिश्रेष्ठैः कविभिः पात्रं निरुक्तं वै ॥ ३४ ॥ पात्रं निरुक्तमित्युक्तं तत्किमित्यत आह ॥ हरिरिति । हे उर्वीश । चराचरजगत् । यन्मयं यत्प्रधानकं यत्स्वामिकं च स हरिरेक एव पात्रमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३५ ॥ अतश्च पूज्य इत्याह ॥ देवेति । देवर्षिलक्षणार्हत्सु पुज्येषु तथा ब्रह्मणि तदात्मजेषु वसिष्ठादिषु सत्सु तत्र राजसूयेऽग्रपूजायामच्युतो भगवान् कृष्ण एव पात्रतया मतः। भीष्मादिभिः संमतः । अतो हरिरेव पात्रमित्यन्वयः । तरोर्मूलसेचनवद्भगवत्पूजनस्यैव सर्वजीवराशितृप्तिसाधनत्वाच्च भगवानेव पूज्य इत्याह ॥ जीवेति । जीवराशिभिर्ब्रह्मादिशाखाभिराकीर्णो व्याप्तो ब्रह्मांडकोशलक्षणोंऽघ्रिपः पादपः ॥ ३६ ॥ तन्मूलत्वादच्युतस्य तदिज्या सर्वजीवात्मतर्पणं तृप्तिहेतुरिति योजना । ननु भगवत एव पूज्यत्वे साक्षात्तदलाभे पूजाविलोपप्रसंग इत्यतः सर्वशरीरेष्वपि भगवतः सत्वान्न तदनुपपत्तिरित्याशयेन पुरुष शब्दं भगवति निर्वक्ति ॥ पुराणीति । असौ भगवान् हि यस्मात्पुरेषु देहलक्षणेषु जीवेन रूपेण प्रतिरूपेण प्रतिबिंबेन सह शेते । अतः पुरुष इत्युच्यते । सर्वासु पूर्षु शेत इति श्रुतिप्रसिद्धिं द्योतयति हि शब्देन । अनेन जीवस्यापि पुरुषत्वे इदमेव निमित्तमिति सूचयति । पुरीति सप्तम्यंते उपशेतेर्ड प्रत्यये सप्तम्या अलुकि इकारस्योकारे शका-रस्य षकारे च रूपं । पुराण्यपि नान्यनिर्मितानीत्युक्तं । नृतिर्यगृषिदेवता एतल्लक्षणानि । उपलक्षणमेतत् । यक्षरक्षःपिशाचादीनां सर्वेषां पूज्यत्वाभिप्रायेणैतदुक्तिः । तिर्यंचो गवाश्वादयः पुराणि । अनेन सृष्टानीति योजना । अत्र रूपेण स्वरूपेणेति न मंतव्य । अभेदस्य सर्वमानैर्विरुद्धत्वात् । किंतूक्तरीत्या सहयोगे तृतीया । अत एव तात्पर्य ॥ जीवरूपेण सहेति ॥ ३७ ॥ नन्वेवं भगवतः सर्वशरीरस्थत्वेन पूज्यत्वे पात्रतारतम्यं न स्यादित्यत आह ॥ तेष्विति । राजन् । तेषु ब्रह्मादिषु तारतम्येनाधिष्ठानतारतम्येन निमित्तेन स्वयमपि संनिधानतारतम्येन वर्तते हि यस्मात्तस्माद्यावान्सर्वत्राप्येकप्रकारेण सर्वगुणविशिष्टोऽपि । आत्मा परमात्मा यथाऽधिष्ठानतारतम्यानुसारिसंनिधानतारतम्येनेयते प्रमाणैर्ज्ञायते । तथा पुरुषो ब्रह्मादिः पात्रं भवतीति योजना । भगवतः

सर्वत्रैकप्रकारत्वेपि अधिष्ठानतारतम्यानुसारेण संनिधानतारतम्यात्पात्रतारतम्यं युक्तमिति भावः । अत एव तात्पर्ये ॥ ब्रह्मादित्यादि । व्यक्तिमात्रं विशेषेणाधिष्ठानतारतम्यानुसारिस्वमाहात्म्यप्रकटनमात्रतारतम्येनेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ यावानात्मा यथेयत इत्यनेनाधिष्ठानतारतम्यानुसारेण भगवतो व्यक्तितारतम्योक्त्याऽधमैरुत्तमपुरुषेषु भगवान् पूज्य इत्यायातं । एवं चलप्रतिमायां सत्यामचलप्रतिमायां पूजासंप्रदायः कुत आगत इत्याशंकायामाह ॥ दृष्ट्वेति । तेषां नृणां पूज्यपुरुषाणां मिथः परस्परं । तदपेक्षया मय्येवात्मा विशेषतः सांनिहित इत्येकेनोच्यते । एवमपरेणेत्येवमात्मनो हरेरवज्ञामधिष्ठानावज्ञां दृष्ट्वा । कलहं दृष्ट्वेति यावत् । त्रेतादौ युगे क्रियायै सपर्यायै कविभिरर्चा कृतेति योजना । कृते ब्राह्मणानां परस्परतारतम्ये कलहाभावात्तारतम्येन चलप्रतिमासु पूजासंभवेऽपि त्रेतादौ कलहेन तदसंभवात् । अर्चायां पूजासंप्रदायः कृत इति भावः ॥ ३९ ॥ संप्रदायानुसारेणार्चायां पूजा क्रियते । कृताऽप्युत्तमपुरुषद्विषामर्थदा न भवतीत्याह ॥ तत इति । ततः संप्रदायागतेरुत्तमद्वेषासंपादनेऽर्चायां पूजा तंत्रसारोक्तरीत्याऽनुष्ठिता पुमर्थचतुष्टयसाधनं भवतीति भावः ॥ ४० ॥ पुरुषाणां पात्रत्वमुक्तं । तत्रापि विशेषमाह ॥ पुरुषेष्विति । पुरुषेषु मध्ये ब्राह्मणमत्यतपात्रं विदुः किं वर्णमात्रेणेत्यत उक्तं ॥ तपसेति । तपसाऽनशनादि तपसा विद्यया ब्रह्मविद्यया । तुष्ट्या विषयालंबुद्ध्या, हरेस्तनुं प्रतिमाभूतमिदं शरीरं धत्ते । चो यत इत्यर्थे । इति योजना । प्राणप्रतिष्ठादिना शिलायाः प्रतिमात्ववद्ब्राह्मणशरीरस्यापि हरेः प्रतिमात्वं तप आदिनेति ज्ञेयं । अत एव तात्पर्ये ॥ शिलावदित्यादि । संतस्तपोविद्यादिमंतः । आद्य पदेन क्षत्रियाद्या अपि स्वधर्मवर्णानां पूज्या इत्युक्तं भवति । अत्र स्वोत्तमवर्णे तप आधिक्येऽत्यंतपूज्यत्वं । तदभावे पूज्यतामात्रं । अधमवर्णे विद्याद्याधिक्ये तु मानसिकवाचनिकपूजनं कार्यं न तु शारीरमित्यादिकमवगंतव्यं ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणान्स्तुत्वोपसंहरति ॥ नन्विति । हे राजन् । जगत्स्वामिनः कृष्णस्य प्रतिमास्थानीया ब्राह्मणाः । पादरजसा त्रिलोकी पुनंतोऽस्य जगतो महद्दैवतं तं नन्विति योजना ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां पंचदशोऽध्यायः ॥ ७—१५ ॥ ॥ ॥

योगः समाधेः ॥ १
शेषः। देवेभ्यो दीयमानानि। दैवे च तदुद्देशेन क्रियमाणे कर्मणि। तस्य कर्मण आनंत्यमनंतफलकत्वमिच्छता। ज्ञाननिष्ठस्य देयानि। तस्य ज्ञाननिष्ठस्याभावे इतरेभ्यः कर्मनिष्ठादिभ्यो यथार्हतो यथायोग्यं देयानीति योजना ॥ २ ॥ श्राद्धभोक्तृत्वसंख्या-नियममाह ॥ द्वाविति। दैवे विश्वेषां देवानां स्थाने ॥ ३ ॥ स्वजनः स्वकीयो भोजनीयो जनः। तदीयार्पणाद्विस्तराद्विस्तरेण क्रियमाणात्। एतानि देशादीनि सम्यक् न भवंति अविकलानि भवंति। बहूनामुद्देश्यत्वे मनोविक्षेपादिना कैवल्यस्याप्राप्तेरिति भावः ॥ ४ ॥ तद्देशकालादावुत्पन्नं संप्राप्तमयाचनादिना प्राप्तं यत्तदेव हरिदैवतं पात्रे भोजनपात्रे न्यस्तं कामधुगक्षयं भवतीति भावः ॥ ५ ॥ देवर्ष्यादिभ्योऽन्नं विभजन्विभागेन समर्पयन्सर्वतः सर्वपुरुषात्मकं परमात्मस्वात्मिकं पश्येदिति योजना। परमात्मैव सर्वाधिष्ठानेषु भुंक्त इति चिंतयेदिति भावः ॥ ६ ॥ ज्ञाननिष्ठानां परमहंसानां भोक्तृत्वे मांसं निषेधति ॥ न दद्यादिति। धर्म-तत्त्वविद्धर्मोक्ता मुनिरपि नादद्यात्। तथा यतः पशुहिंसया परा प्रीतिः मुनीनां न स्यात्। अत इति योजना। मांसमधुदक्षिणा-शिषामंगानां लोपेन न यतिर्भोक्तव्यः। किंतु तं विहायान्यो ब्राह्मण इति तु न शंकनीय। विना मांसेन मधुना विना दक्षिणया-शिषामक्षयं भवति। श्राद्धं यतिषु श्राद्धभोजिषु। ग्रामे वा नगरेऽरण्यं ज्ञानी भिक्षुर्वसेद्यदि। तमतरेण यः श्राद्धं तदासुरमथो भवेत्। इत्यादि स्मृतिभिर्मांसाद्यभावेऽप्यक्षयत्वस्य यतिपरित्यागे आसुरस्य चोक्तत्वात् ॥७॥ अहिंसाधर्मं स्तौति ॥ नैतादृश इति। मनोवाक्कायजस्य दंडस्य हिंसाया भूतेषु न्यासः परित्यागो य एतादृशः परोधर्मः सद्धर्ममिच्छतां नृणां नास्तीति योजना ॥ ८ ॥ कर्मयज्ञानधिकारिणामपि यज्ञांतरमाह ॥ एक इति। एके यतयोऽकर्ममयान् यज्ञान्मानसहविरादीन् ज्ञानदीपिते आत्मसंयमने मनो-निग्रहरूपेऽग्नौ जुह्वतीति योजना ॥ ९ ॥ मानसयज्ञं स्तोतुं द्रव्ययज्ञं निंदति ॥ द्रव्येति। द्रव्ययज्ञैः पश्वादिद्रव्यकयज्ञैर्भूतानि पशवोऽतज्ज्ञो भगवदर्पणकर्तृत्वाभिमानत्यागकामनाराहित्यभक्त्यादिसाहित्यादिरूपयज्ञांगज्ञानरहितः। हविः शेषमांसादिनाऽसुतृप् स्वप्राणतर्पको माकरुण इत्येकं पदं। करुणारहित एषोऽस्मान् द्रव्यादिति बिभ्यतीति योजना। एतादृशभयहेतुत्वाभावान्मानसो यज्ञः प्रशस्त इति भावः ॥ १० ॥ देशकाले इत्युपसंहरति ॥ तस्मादिति। तस्मात्परपीडादेरकर्तव्यत्वादुत्पन्नेन देशकालादुत्पन्ने-

नानायासमाप्तेन तुष्टो धर्मविदहरहः प्रतिदिनं नित्यनैमित्तिकाः क्रिया नित्यं कुर्यादिति योजना ॥ ११ ॥ धर्मज्ञस्याधर्मत्यागवत्तच्छाखात्यागोऽवश्यक इत्याह ॥ विधर्म इति । ॥ १२ ॥ उक्तानां लक्षणमहाधर्मबाध इति धर्मबाधः । धर्मस्य ब्राह्मणैः क्रियमाणस्य धर्मस्य बाधो बाधको विधर्मः स्वगृहे क्रियमाणब्राह्मणभोजनलक्षणतदभीष्टधर्मविरोधी । सर्वब्राह्मणभोजनादि लक्षण इति यावत् । क्षत्रियस्य चोदितः शत्रुदंडनादिर्ब्राह्मणस्य परमधर्मः । पाषंडो वेदाप्रामाण्यवादिभिः क्रियमाणः सप्तघटिकाभ्यंतरभोजनादिः । दंभो वा आंतरभक्तिरहितो भक्तक्रियमाणेन सदृशो वोपधर्मः स एवोपमेति ज्ञेयं । धर्मभिद्वैदिकधर्मविरुद्धः सोत्प्रेक्षयैव धर्मत्वेन कल्पितः । राजशिरोभी रुद्राहुत्यादिरूपो जरासंधकल्पितछलधर्मः ॥ १३ ॥ इच्छया काम्येच्छया पुंभिः कृतः स आभासः । तर्हि कीदृशो धर्मो मोक्षायेत्यत आह ॥ आश्रमे इति । वर्णस्याप्युपलक्षणं । तत्तद्वर्णे आश्रमे उचितः । स्वस्य परमात्मनो भावेन भक्त्या विहितोऽनुष्ठितो धर्मोऽस्य यजमानस्योपशांतये मोक्षाय कल्पते हि प्रमाणप्रसिद्धमेतत् ॥ १४ ॥ अयाचितवृत्तिं स्तौति ॥ धर्मार्थमिति । धर्मार्थं यज्ञाद्यर्थं । यात्रार्थं देहयात्रार्थं । अधनः परकीयधनं नेहेत न याचेत् । स्वतः सिद्धं नीवारादिनाऽयाचितप्राप्तधनादिना वा । धर्मयात्रादिकं कुर्यादिति भावः । लोके याच्नायामपि न ददाति धनिको धनं कथमयाच्नायां वृत्तिः स्यादित्यत आह ॥ अनीहेति । अनीहमानस्यायाचकस्यानीहाऽनीहया तुष्टो भगवान् महाऽहेरजगरस्येव वृत्तिदा वृत्तिप्रदो भवति । एतादृशधर्मसंतुष्टो भगवानदित्सताऽपि धनादिकं दापयतीति भावः ॥ १५ ॥ निरीहस्य भवत्सुखमर्थं याचमानस्य नास्तीत्याह ॥ सतुष्टस्येति । संतुष्टादेर्यत्सुखं तत्कामया लोभेन काम्यस्यार्थस्य लोभेन विद्यमानस्यात्यागेच्छयाऽधिकस्य लाभेच्छया दिशो धावतः कुतो भवेदिति योजना । मनस एव सुखसाधनतया तत्संतोषस्यैवाभावात् । देहायासस्याधिकस्य सत्वाच्चेति भावः ॥ १६ ॥ अर्थेहया धावतः कुतः सुखमित्यनेनानीहया धावतः सुखमित्यायातं । कथमिदं धावनाऽविशेषादित्यत आह ॥ सदेति । उपानद्गूढपदस्तद्युक्तपदः शर्करकंटकादिभ्यो वेधाभावाद्दिग्जातं यथा शिवं । एवं सदा संतुष्टमनसो अर्थलाभव्यथाऽभावेन सर्वा दिशः शिवमया इति योजना ॥ १७ ॥ पुनः संतुष्टत्वमेव विधत्ते ॥ सतुष्ट इति । [illegible]

सारमेयवदाचरति । तर्जनभर्त्सनादिविषया भवतीति भावः ॥ १८ ॥ असंतुष्टस्य भेदनिष्टमाह ॥ असंतुष्टस्येति । न केवलं तेज आदिकं चलति । किंतु ज्ञानं च विकीर्यते विक्षिप्यते । स्मृत्यजनकं भवतीति यावत् । विद्या वेदादिकं ज्ञानं तज्जन्यमिति भावः ॥ १९ ॥ कामक्रोधापेक्षया लोभस्य दुर्निरासत्वमाह ॥ कामस्येति । कामो विषयभोगेच्छा क्रोधस्तदपकारकः । जनहननादीच्छाविनाभूतो मनोविकारविशेषभूतः । लोभश्च लब्धद्रव्यराज्यादेः कियन्मात्रस्याप्यपरित्यागेच्छाविनाभूतो वृत्तिविशेषः । तत्र जनः क्षुत्तृड्भ्यां विषयिवाचिनो विषये लक्षणाऽन्नपानाभ्यां । उपलक्षणमेतत् । लब्धेन काम्येन कामस्यांतं निरासं याति । एवमेतत्फलस्य क्रोधफलस्यापकारिजनहननादेरुदयात्क्रोधस्यांतं याति । दिशो जित्वा भुवो भुक्त्वा विद्यमानोऽपि जनो लोभस्यांतं न यातीति योजना । बहुद्रव्यराज्यादिमतो किंचित्त्यागेच्छाप्रतिबंधको लोभो नापैतीति भावः ॥ २० ॥ न केवलमसंतुष्टस्य विद्यादिनाशः किं त्वधःपातोऽपीत्याह ॥ पंडिता इति । पंडिता आगमजन्यज्ञानवंतो बहुज्ञा युक्त्यादिसिद्धमतिमन्तः सदसस्पतयः सभापतयः । एतादृशानां मध्येऽप्येकेऽसंतोषान्निमित्तादधः पतंतीति योजना ॥ २१ ॥ कामादीनां दोषाणां जयोपायमाह कतिपयैः श्लोकैः ॥ असंकल्पादिति । प्रधानस्वर्गस्वाराज्यादीच्छानिर्भरः संकल्पस्तदभावात्तत्तदुपायकामान् तत्काले च भोगकामान् जयेदभिभवेत् । प्रधानेच्छाभावे तदुपायेच्छातत्साध्यभोगेच्छाश्च स्वत एव न प्रादुर्भवतीति भावः । कामविवर्जनात्क्रोधं जयेदिति । एवं सर्वत्रापि जयेदित्यन्वेति । कामविरोधमूलत्वात्क्रोधस्य तद्विवर्जने स्वत एवानुत्पत्तिः । अर्थेष्वनर्थस्य राजचोरादिनिमित्तकस्येक्षया पर्यालोचनया लोभं जयेदिति । अर्थेष्वनर्थदर्शनेन त्यागेच्छासंभवेन लोभो नश्यति । तत्त्वावमर्शनात् । सर्वभूतानि भगवदाश्रितानि भगवांश्च सर्वभूतेषु रक्षकत्वेन स्थित इत्येवं ज्ञानाद्भयं जयेत् । एवं जानतो भयं नोत्पद्यते । ततो न विजुगुप्सत इति श्रुतेरिति भावः ॥ २२ ॥ आन्वीक्षिक्या ब्रह्मतर्काद्युक्तयुक्तिसाध्यनित्यानित्यत्वादिनिश्चयेन शोकमोहौ स्वस्नेहविषयापगमनिमित्तं शोकं तत्र नित्यत्वादि मोहं च जयेत् । नित्यत्वानित्यत्वनिश्चये न तदागमापगमनिमित्तौ मोहशोकौ भवत इति । महतां विनीतानामुपाश्रयात्सेवनात् । दंभामल्पस्यापि स्वस्य महत्त्वप्रदर्शनं जयेत् । सत्यपि महत्त्वे तन्न प्रदर्शयंत्येते । ममत्वविद्यमानमहत्त्वप्रदर्शनं जुगुप्सितमिति बुद्धिर्भवतीति भावः । मौनेन वागादींद्रियनियमेन योगांतरायान् इंद्रियाणां

बहिर्व्यापारलक्षणोपासाविघ्नान् । कामाद्यनीहया स्वर्गस्वाराज्याद्यनीहया हिंसां पशुहिंसां जयेदित्यनुवृत्तेन योजना । कामाद्यनीहायां हिंसा दोषाय न भवतीति भावः । तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यादिति निषेधात् ॥ २३ ॥ कृपया नृसिंहाद्युपासनासंपादितदयया जलवाय्वादिशरीरकजलग्रहपिशाचादिजं दुःखं । समाधिना भगवद्ध्यानेन । दैवं नवग्रहादिप्रयुक्तं । योगवीर्येण श्वासजयेनात्मजं देहजं हिक्कादिकं । सत्त्वनिषेवया सात्त्विकगोघृतादिद्रव्यनिषेवया निद्रां जह्यादिति योजना । नृसिंहोपासनया पिशाचादेर्भगवदंघ्रिध्यानेन ग्रहचारविपत्तेः श्वासनिरोधेन दैहिकरोगादेः सात्त्विकपदार्थसेवनया तामसनिद्रादेस्त्यागस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः । सत्त्वेन सत्त्वगुणवृद्ध्या रजस्तमस्युपशमेन भगवन्निष्ठया सूक्ष्मसत्त्वासादितया सत्त्वं स्थूलं जह्यात् । सर्वमपि जेतव्यं । हरिं गुरुभक्त्यादिना जय्यं भवतीत्याह ॥ एतदिति ॥ २४ ॥ हरिगुरुभक्त्यभावे श्रवणादेर्वैयर्थ्यमाह ॥ यस्येति । भगवतीति विषयसप्तमी । यस्य श्रुतं श्रवणादिकं साक्षाद्भगवद्विषयकज्ञानलक्षणदीपप्रदे गुरौ चातिसंधिः संधानं हरिगुरुमाहात्म्यानुसंधानमतिक्रांतं । तस्य सर्वश्रवणादिकं कुंजरशौचवद्व्यर्थमिति योजना । कुंजरस्नानं यथा पुनर्धूल्युद्वहनकारि तथा श्रवणादिकं संसारावहमिति भावः ॥ २५ ॥ भक्तिहीनेन श्रुता वेदविधयोऽपि श्रमावहा इत्याह ॥ षडिति । सर्वा निगमचोदनाश्चोदितानुष्ठानेन मनोनैर्मल्यद्वारा षण्णामिंद्रियाणां वर्गस्य संयमनामितरपरित्यागेन भगवदेकनिष्ठत्वमेकांत उद्देश्यो यासां तास्तदंतास्तस्य भगवतोऽतो निर्णयो याभिः । तत्प्रयोजका इति यावत् । एतादृशा अपि यदि योगं मनोयोगं भक्तियोगं च नावहेयुस्तदा केवलं श्रमावहा इति योजना ॥ २७ ॥ इष्टापूर्तानुष्ठानेन सफला निगमचोदनाः कथं विफला इत्यत आह ॥ यथेति । वार्तादयः क्रयविक्रियादिविषयाः पुंसो यथा विद्यापर्यालोचना वणिजः केवलं स्वार्थमभीष्टवृद्धिं न बिभ्राति । प्रत्युत वृद्धीच्छया दत्ते पदार्थे मूल्यस्यैवादानेऽनर्थाय बभूवुस्तथाऽसतो भगवद्भक्तिहीनस्य पूर्तमिष्टं स्वार्थं स्वर्गादिकं न बिभर्ति । प्रत्युतासतो भगवद्द्वेषवतोऽनर्थाय तमसे भवेच्चेति योजना ॥ २८ ॥ मनोजयस्यावश्यकत्वमुक्तं । तदिच्छोस्तदुपाययोगं सांगं विधत्ते श्लोकचतुष्टयेन ॥ य इत्यादिना । चित्तविजयोऽनायासेन भगवद्विषयीकरण

एका जनताप्रवशराहतः । तस्मान्न जनतामियादिति वचनात् । विविक्तशरणो विविक्तदेशी भिक्षुः । परमहंसो भैक्ष्यमिताशनः । भैक्ष्ये भिक्षालब्धेऽपि मिताशनः । लघ्वाशी विविक्तदेशी लघ्वासीत्युक्तेः ॥ २९ ॥ एवं यमनियमादिकमुक्त्वाऽऽसनमुच्यते । ऋज्वंगः समं कायशिरोग्रीवः । ॐ इति । अनेन भुवं संमृज्येत्यर्थः । आसनप्रकारश्चासीनः संभवादिति सूत्रे समं कायशिरोग्रीवमित्यादिना भाष्ये विवृतः ॥ ३० ॥ पूरकेति । रेचकपूरककुंभकानां क्रमेणानुष्ठानं ज्ञेयं । अनेन प्राणायाम उक्तः ॥ ३१ ॥ ततस्ततस्तस्मादुपाहृत्य प्रत्याहृत्य । अनेन प्रत्याहार उक्तः । संनिरुध्याद्भगवति मनः क्रमेण धारणध्यानसमाधियुक्तं कुर्यात् ॥३२॥ एवमनुष्ठाने चित्तविजयाख्यं फलं सिद्ध्यतीत्याह श्लोकद्वयेन । एवमभ्यसतो मनः साक्ष्युपष्टब्धं चित्तं प्राकृतं मनः । अनिंधनवन्हिवन्निर्वाणं विषयोपद्रवशांतिं परं ब्रह्म वा यातीति योजना ॥ ३३ ॥ प्रशांतोऽखिलवृत्तिविषयसंचलनव्यापारवर्जितं यच्चित्तं तद्ब्रह्मसुखस्पृष्टं ब्रह्मसाक्षात्काराभिव्यक्तसुखयुक्तं ब्रह्मणःसकाशात्कर्हिंचित्कदाचिदन्यत्र नो तिष्ठेन्न गच्छेदिति योजना ॥ ३४ परिव्राजकं पुनस्त्रिवर्गसाधने प्रवृत्तं निंदति ॥ य इति । तांस्त्रिवर्गावपनान् गृहान् ॥ ३५ ॥ देहात्मविवेकेन भाव्यमित्यभिप्रेत्य देहं श्लाघयतो निंदति ॥ यस्येति । षष्ठी प्रथमार्थे । यो देहो वस्तुतो नात्मा कृमिविड्भस्मवद्भवति । स्वार्थे वातिः । कृम्यादिरूपःस्मृतः । तमेव देहं स्वात्मसात्कृत्य । वत्यर्थे सातिः । स्वात्मानमिव कृत्वा ये श्लाघयंति तेऽसत्तमा असुरा इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ चतुराश्रमिणो नियमत्यागे उपेक्षेत नाद्रियेतेत्याह ॥ गृहस्थस्येति श्लोकद्वयेन । क्रियात्याग औपासनाग्निहोत्रत्यागः । व्रतत्यागोऽग्निकार्यवेदाध्ययनादित्यागः । तपस्विनो वानप्रस्थस्येंद्रियाणा लौल्यं विषयलोलुपत्वं तस्यभावः ॥ ३७ ॥ एते आश्रमापसदा आश्रमाभासा आश्रमान्विडंबयंत्यनुकुर्वतीत्याश्रमविडंबनाः । वेषधारिण इति यावत् । भगवदिच्छया विमूढास्तांश्चतुराश्रमापसदान्कृपया वृथा नश्यंतीति शोकेनावेक्षेत् ॥ ३८ ॥ तमेव स्वात्मसात्कृत्वेति देहपोषकाणामसत्तमत्वमुक्तं । देहातिरिक्तात्मज्ञानस्य परमात्मज्ञानस्य च सुतरामभावात् । ज्ञानसत्वे तु कथं तं पुष्णीयादित्याह ॥ आत्मानमिति । आत्मानं देहातिरिक्तं जीवं । परमात्मानं चैवमुक्तध्यानाद्युपायेन गम्यं विजानीयाच्चेत् ज्ञानधूताशयः सम्यग्ज्ञानेन निगृहीतांतःकरणः किं प्रयोजनमन्विच्छन्नुद्दिशन् कस्य वा हेतोः केन वा निमित्तेन निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायो दर्शनमिति षष्ठी । विषयलंपटो देहं पुष्णाति पुष्णीयात्त्विति योजना । अविवे-

किवद्विवेकी देहं न पुष्णातीति भावः ॥ ३९ ॥ नहिं शरीरेंद्रियादीनामुपयोगो नास्ति किमित्यतः सदसतां मोक्षतमःसंपादनप्रकारं रथसाम्येनाह कतिपयैः श्लोकैः ॥ आहुरित्यादिभिः । रथिकसामग्रीं दर्शयति । इंद्रियश्रेष्ठं मनः । अभीषुं प्रग्रहं । मात्रा विषया वर्त्मानि । धिषणां बुद्धिं । सूतं सारथिं । आहुरित्यन्वयः । ईशस्य धाम । सत्त्वमंतःकरणविशेषं गुणविशेषं वा । बृहद्बंधुरं मन्नीड ॥ ४० ॥ स्थानीयमधर्मधर्मौ चक्रे । मणीवादित्वात्प्रगृह्यत्वं । अभिमन्यत इत्यभिमानं । जीवं रथिनं । तस्य जीवस्य प्रणवं धनुः । जीवमेव शरं । लक्ष्यं प्राप्ते निर्मितात् । परं परब्रह्मैव पठंतीति योजना ॥ ४१ ॥ रथिनः शत्रूनाह ॥ राग इत्यादिना । मानोऽपूज्ये पूज्य बुद्धिस्तु मानः सद्भिरुदाहृत इत्यभिधानं । अभिमानोऽहंकारः ॥४२॥ रजोरक्तिर्विद्यमानेषु । रागस्त्वविद्यमानेच्छा । आदि पदेन दंभादयः । रागादीनां मध्ये क्वचित्केचित् रजस्तमप्रकृतयः केचिच्च सत्त्वप्रकृतयः सत्त्वरजस्तम इत्यारभ्य निबध्नंतीति सत्त्वस्यापि बंधकत्वोक्तेः । सूक्ष्मसत्त्वस्यैव मोक्षोपयोगित्वात् ॥ ४३ ॥ उक्तरीत्या नृदेहादेर्महोपयोगसत्त्वाद्यदा नृदेहोऽस्ति यदा द्विजत्वं यथा च पंक्तीकरणं तदेवं नैजं पदमीक्षितव्यमित्युक्तेर्नृदेहकाल एव मोक्षसाधनं संपाद्य संसारं जह्यादित्याह ॥ यावदिति । आत्मवशेन स्वेच्छयोपक्लृप्तं साधनसमर्थं नृकायाख्यं रथं धत्ते तावत्तदैव गरिष्ठचरणानामुत्तमगुरूणामर्चनयोपासत्तिपूर्वकश्रवणादिलब्धयोपासनया निशातं तीक्ष्णीकृतं ज्ञानासिना दधदच्युतबलो भगवद्बलोऽच्युतमननलक्षणबलो निरस्तरागादिश्च स्वाराज्येन निश्चितन मोक्षेण तुष्ट इदं ससारजातं जह्यादिति योजना ॥ ४४ ॥ शरीरं रथमिंद्रियाणीत्युक्तादिशा यावन्नृकायमित्युक्तरीत्या वा । धनुर्ग्रहणेन वा । शत्रुच्छेदाभावेऽसदिंद्रियादयस्तमासि संसारकूपे वा पातयंतीत्याह ॥ नोचेदिति । प्रमत्तं प्रमादशालिनं रथिनमसदिंद्रियवाजिसूता उत्पथ नीत्वा विषयदस्युषु निक्षिपंति । तमोयोग्यं तमोंऽधे नित्यसंसारिणं संसारकूपे ॥ ४५ ॥ संसारमुक्तिकारणकर्माणि विवेचयति ॥ प्रवृत्तमिति । तयोः फलमाह ॥ आवर्तते इति ॥ ४६ ॥ इष्टापूर्तिभेदेन प्रवृत्तं द्विविधमित्याह ॥ हिंस्रमिति । द्रव्यमयमजाश्वादिद्रव्यसाध्यं । हिंस्रं हिंसेति कर्तव्यताकमग्निहोत्रादि दर्शः पूर्णमासश्चातुर्मास्यः पशुर्निरूढपशुर्हुतं वैश्वदेवं प्रहुतं बलिहरणं । पूर्तमिति । इष्टेन काम्यं

मिष्टापर्ताख्य प्रवृत्तं संसाराद्वृत्तिदं । प्रवृत्तकर्मानुष्ठातो मार्गमाह ॥ धूम इति । अपक्षयः कृष्णपक्षो धूमरात्रिकृष्णपक्षदशदक्षिणायनाभिमानिनां सोमस्य लोकाः पितृयानं । अत्राभ्रमेघादिकमपि ग्राह्यं । ओषधिवीरुधान्नेरतश्च पुनर्भव ओषधिवीरुत्सु वा प्रविशान्नं रेतो द्वारा जायत इति भावः ॥ ४९ ॥ एकैकस्य धूमादेः स्थानमानुपूर्व्याद्भूत्वा पुनः पुनः प्राप्येह मनुष्यलोके जायते । आनुपूर्व्यं च न गतिक्रमानुसारेण गताविति मतव्यं । यथेतमनेव चेति सूत्राद्धूमादभ्रमभ्रादाकाशमिति गतिश्रुतेः । धूमो भूत्वाऽभ्र भवतीत्यागतिश्रुतेश्च ॥ ५१ ॥ आवर्तते प्रवर्ततेति पुनः पुनरावृत्तिरुक्ता । तस्याः पुनः पुनर्गतिसापेक्षत्वाद्गतिसाधनसंस्कारानाह ॥ निषेकेति । निषेको गर्भाधानं । स्मशानोंऽत्यक्रिया । एव षोडशसंस्कारैर्युतो द्विजास्त्रिवर्णः प्रवृत्तं कुरुते । तेन पुनर्गच्छति पुनरागच्छतीत्यपर्यवसानं प्रवृत्तकारिण इत्यर्थः । अतएव तद्य इह रमणीयचरणा अभ्यासो ह यते रमणीयां योनिमापद्यंत इति । पुनः कर्म कुरुते पुनरागच्छतीति च श्रुतिः । निवृत्तेनाश्नुतेऽमृतमित्युक्तं । तत्रार्चिरादिमार्गस्मृतिसहकारिणीति तन्मार्गं वक्तुं तत्पूर्वभाविलयचिंतनप्रकारमाह ॥ इंद्रियेष्विति । क्रिया यज्ञान् क्रियात्मकयज्ञाभिमानिनो देवान् ज्ञानदीपेष्विंद्रियेषु ज्ञानं दीपयंतीति ज्ञानकरणेंद्रियाभिमानिषु जुव्हति तद्वशत्वेन स्मरंति ॥ ५२ ॥ एवमिंद्रियाणि तदभिमानो मनसि तदभिमानिनि सुरेंद्रे वैकारिकं मनः । वैकारिकत्वोक्त्या तैजसेंद्रियेभ्यो वैलक्षण्यं सूचितं । मनस्तदभिमानिनं सुरेंद्रं वाचि । वेदाभिमानिन्यां पार्वत्यां । तां वर्णसमाम्नाये अकारोकारमकारलक्षणप्रणवायवाभिमानिनि रुद्रे । ॐकारे स्वरे एकदा सभूतोकाराभिमानि शेषे । अकारोकारमकार इति तानेकधा समभवत्तदेतत्तदोमिति श्रुतेः । न्यसेद्वशगत्वेन चिंतयेत् । अनेन जुव्हति वशगत्वेन चितयंति ज्ञानिनोऽत उत्क्रामिष्यमाणोऽपि न्यसेत् । वशगत्वेन चिंतयेदिति सर्वत्र पदद्वयमन्वेतीति सूचयति ॥ ५३ ॥ ॐकारं तदभिमानिनं शेषं बिंदु । सप्तम्याः सुपां सुलुगिति लुक् । बिंदौ तदभिमानिना तदभिमानिन्याः सरस्वत्यां । तां नादे मूलस्थानादभिमानिन्यां सरस्वत्यामेव । अत्र बिंदु शब्दे विभक्तिलोपो मध्ये तमध्याहारः सरस्वत्या एवोभयमानित्वं तत्रापि नादाभिमानिन्यो जनकत्वमित्यादिकं वक्ष्यमाणतात्पर्यतो गम्यबे । तं च । नाद शब्दस्य पुल्लिंगत्वात्तमिति निर्देशः । नादाभिमानिनी सरस्वतीं प्राणे ब्रह्मणि । अमुं ब्रह्माणं महति परमात्मनि । प्राण शब्देन मुख्यवायोर्ग्रहणे तु बिंदुनादोभयमानिनीरूपयोः । महतीत्यस्याद्वात्तिः । आद्यस्य लक्ष्म्यामिति ।

द्वितीयस्य परब्रह्मणीति । अथोऽनुसंधेयः । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य तात्पर्यं ॥ यज्ञाभिमानिन इत्यादि । वायौ ब्रह्मणि मुख्यप्राणस्य ग्रहणपक्षेत्वाह प्रकृताविति । प्रकृतौ लक्ष्म्यां जयाख्यायां तामेव तद्वारेत्यर्थः । पुरुषोत्तमे संकर्षणाख्य इत्यर्थः । आर्चिरादिमार्गमाह ॥ अग्निरिति । अग्निर्ज्योतिरिरिति द्वेधाऽर्चिर्लोके सप्रतिष्ठितोऽग्निःक्रमेण प्राप्यस्ततो वायुरातिवाहिकस्ततोऽभिजित्ततो दिवा ततः शुक्लस्ततो राका तंत उत्तरस्ततः संवत्सरतद्द्विगुणप्रजायाः क्रमेण ग्राह्याः । ततः सूर्यस्ततोऽनतरं सोमवैश्वानरौ ततः स्वाराण्णामेंद्रः। अत्र तात्पर्यं ॥ स्वराडिंद्र इति ॥ ५३ ॥ अथेंद्रानंतरं ध्रुवः । अनंतरं विश्वतैजसप्राज्ञाः । भगवदन्ये ग्राह्याः । ते च देवविशेषाः संप्रदायतो ज्ञेयाः । अनंतरमनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणाश्च भगवदन्ये ज्ञेयाः । एतच्चैतन्नाम्नैव प्रसिद्धाः । एते षडपि द्युनाम्न्या भारत्याः पुत्राः । ततो द्युलोकाभिमानिनी भारती । ततो मुख्यवायुः । ततो वैकुंठः परमात्मा । ततो ब्रह्मणा सह बहिर्गमनानंतरं संवावरणातिक्रमे विश्वादिरूपप्राप्तिः । विश्वोऽथ तैजस इत्यत्रोक्ता ज्ञेया । ततोऽनिरुद्धप्राप्तिरपि । ततोऽनिरुद्धं देवेशं प्रद्युम्नं च ततः परमित्यादि मानांतरादवगंतव्या । ततः समन्वयः सर्वेषामवताराणां सम्यगव्ययाधारः । आनतत्वादात्मा नारायणः । अत्र ब्रह्मांडांतो विश्वादि त्रयानिरुद्धादि त्रयवत्तुरीयो वासुदेवश्च भगवदन्यो न ज्ञेयः । तन्नामकदेवस्याप्रसिद्धेः । अत्रोत्क्रांतिस्तु शरीरात्स्वाद्गच्छत्यर्चिषमेव वेत्यादि भाष्योदाहृतं प्रमाणं ज्ञेयं । अत्र तात्पर्यं ॥ विश्वाद्या इत्यादि । विश्वाद्या अनिरुद्धाधार इत्यत्र त्रय एव ग्राह्याः । तुरीयवासुदेवयोर्विष्णोरन्यत्व निषेधेत्स्यमानत्वात् । दिवस्पुत्रा द्युनाम्न्या भारत्याः पुत्राः द्युसमीपगाः । भारत्यभिमन्यमानद्युलोकसमीपगाः । विश्वादिरूपं हरिमित्यन्वयः । अनिरुद्धादिरूपमित्यपि ग्राह्य । नापरो विष्णोरन्यो नेति । इममुक्तमेव मार्गं देवयानं प्राहुरानुपूर्वशः । क्रमेण पूर्वपूर्वलोकापेक्षयोत्तरोत्तरलोके सुखादिभिरधिको भूत्वाऽधिक इति सुखादिभिरिति च पदद्वयमध्याहार्यमित्यत्र तात्पर्यं ॥ अधिक इत्यादि ॥ ५४ ॥ आत्मयाजी जीवपरमात्मपूजकः । उपशांतात्मा सर्वोपरितनैसखातिशयस्वरूप आत्मस्थः परमात्मसमीपे वैकुंठादिलोके स्थितो न निवर्तत इति योजना । उक्तमार्गज्ञानस्य फलमाह ॥ ॥

सर्वस्यापि भगवदधीनत्वमुपदिशति ॥ आदाविति । सृष्टौ प्रलये च जनानाशं जायमानं नश्यच्च । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्मात्कर्त-
र्याकार प्रत्ययः । नश्यते च । कर्तरि घञ् द्वंद्वैकवद्भावः । ब्रह्मांडस्य बहिरंतर्विद्यमानं परावरमुच्चावचं ज्ञानं ज्ञेयं वचो वाच्यं तमोऽ-
ज्ञानमधकारो वा । तमु ग्लानैस्वाग्नेपि अतर्णीत ण्यर्थादसत् । अत एव तात्पर्यं ॥ ग्लापकत्वात्तम इति । ज्योतिः प्रकाशः ।
तदेतत्सर्वं स्वयं भगवान् सर्वस्वामीत्यर्थः । यदधीना यस्य सत्तेत्यादेः ॥ ५६ ॥ ननु सत्यस्याधीनत्वं न संभवति । प्रपंचस्य
त्वाभासत्वाद्दृश्यत्वान्मिथ्यात्वेन कथं तदधीनत्वमित्यत आह ॥ अबाधित इति । प्रपंच आभासोऽपि दृश्यमानोऽपि यथावस्तु
ब्रह्म । तथैव सत्यत्वेन स्मृतः । अदृश्यत्वहेतोः सर्वदोषदुष्टत्वात् । मिथ्यात्वे बाधस्यैव प्रयोजकत्वात् । अयं चाबाधितः । असं-
भावितोत्पत्त्यादिमत्वात्कथ ब्रह्मवत्सत्यं स्यादित्यत उक्तं ॥ दुर्घटत्वादिनि । भगवतो दुर्घटघटनाशक्तिमत्वाद्ब्रह्मवदर्थेनेति भाव-
प्रधानो निर्देशः अर्थत्वेनार्थक्रियाकारित्वेन विविधतया कल्पितमुत्पादितमैंद्रियकमिति प्रत्यक्षादि प्रमाणप्रसिद्धत्वं सूचयति । अतः
सत्यमिति योजना । न हि भगवान्सत्यसर्जनासमर्थः । येन मायया मोहयेदिति भावः । अत्र तात्पर्यं ॥ दुर्घटत्वादित्यादि ।
इतरैर्दुर्घटत्वात् । स्वस्य दुर्घटघटनाशक्तिमत्वाद्वा । परमेश्वरेणैव कल्पितमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ दुर्घटघटनाशक्त्या जगदुत्पादितमित्युक्तं
तदनंगीकारे केनापि प्रकारेणोत्पत्तिर्न संभवतीत्याह ॥ क्षित्यादीनामिति । इह कार्यप्रपंचे क्षित्यादीनामर्थानां कार्याणां कतमा
छाया । कः प्रकारः । ना । ईश्वरशक्त्यनंगीकारेऽपि कोऽपि प्रकारो न संभवति । तथा श्रुतिः । किं क्षितिरपां संघातः । आप-
स्तेजसामित्येवं क्षित्यादिः । मापराश्यादिवत्संघातलक्षणं कार्यं । यद्वा । चूतफलादेः पीततादिवच्छ्वेतजलस्य कालुष्यलक्षणं
कार्यं । अथवा । समुदायात्पृथग्भूतैकदेशलक्षणं कार्यं प्रस्थात्पृथग्भूतमानवत । यद्वा । सहावस्थितक्षीरनीरादि वस्तुद्वयवत्कार्यं ।
आद्ये जलबुद्बुदैर्द्रवत्वस्य पर्वतादिमज्जनस्यापत्तिरित्यादि दोषः । द्वितीयेऽप्येतद्दोषतादवस्थ्यं । तृतीयेऽप्येत एव दोषाः । चतुर्थे
जलातिरिक्तस्यार्थस्याभावो भावे वा परस्परकार्यकारणभावानुपपत्तिश्चेति दूषणमभिमेत्यैतान् प्रतिक्षिपति ॥ न संघात इत्यादिना ।
विकारोऽपीत्यपि शब्दात् नञनुवर्तते । दुर्घटघटनाशक्त्यनंगीकारे तु गंधतन्मात्रायुक्तं पृथिवीभूतसूक्ष्माण्युपादानीकृत्याभ्भूतैकदेशे-
रुपचित्य काठिन्यं संपाद्य पृथिवीलक्षणभूतं परिणामयतीत्यंगीकारे न कोऽपि दोषः । अत्र तात्पर्यं ॥ छाया रीतिरित्यादि ।

क्षित्यादीनां पदार्थानां कतमोऽपि प्रकारो न घटत । परमेश्वरकल्पितत्वात्कार्यमित्येव वक्तुं युक्तं । न हि बव्हापां संघातमात्रं पृथिवी । न च विकारमात्र । न हि कालुष्यादिविकारमात्रेण पृथिवी भवति । न चाद्भ्यः पृथक् स्थितिः । न च वस्तुद्वयवत्सहावस्थानमात्रमिति । प्रकारस्थायेति रीतिारीति च भाव इति चाभिधीयत इत्यन्वयः । परमेश्वरे कल्पितत्वादेवेत्यन्वयः । परमेश्वरपदं च दुर्घटघटनाशक्तिमत्परं । न हीत्यादिपक्षानिषेधे उक्तदोषा हेतवो द्रष्टव्याः ॥५८॥ ननु क्षित्यादेः संघातादिप्रकारः कोऽपि मा भूत् । तथाऽप्युक्तरीत्या तन्मात्रलक्षणावयवैः क्षित्यादिलक्षणावयविनोऽभूतोपचयेन कार्यत्व युक्तमेव । अत्र नेश्वरदुर्घटघटनाशक्तेरपेक्षेति चेन्न । द्रवद्रव्योपचितस्य काठिण्याद्ययोगेनेश्वरशक्तेरवश्योपक्षणयित्वात् । किंचावयवावयाविभावेऽपि ईश्वरशक्त्यपेक्षेति वक्तुं अवयवावयविभावं तावन्निश्चिनोति ॥ धातव इति । धातवः पृथिव्यादि भूतानि तन्मात्रलक्षणावयवैर्विना न स्युः । अवयवित्वादेव । न ह्यवयवं विनाऽवयव्यस्ति । अवयविनि पटेऽसत्यासन्नावयवा व्यतिषंगविशेषाविशिष्टास्तंतव इव सिद्धे त्ववयवावयविभावेऽवयवीनि स्थूलत्वादिविधिः । अवयवेषु तन्निषेधः । एवमवयवेषु सूक्ष्मत्वाविधिः । अवयाविनि तन्निषेधः । एवं विधितानिषेधलक्षणो विशेषः । ईश्वरशक्तिं विना नोपपद्यते । तयोरभिन्नत्वात् । न च भेदेनोपपात्तिः । भेदाभेदसमावेशस्यापीश्वरशक्तिं विनाऽयोगात् । न च विशेषेणोपपत्तिः तस्यापीश्वरशक्त्या विहितत्वात् । एवं चाघटितघटकशक्तिर्भगवान्विशेष विरोधमाशंकीकृत्य कचिद्भेदनकार्यविशेषं घटयति । सर्वथाऽपीश्वरशक्तिरंगीकार्या । तदेतदभिप्रेत्योक्त तात्पर्ये ॥ एवमित्यादि । एव रीत्येश्वरे दुर्घटघटनाशक्तिरंगीकार्येति ॥ ५९ ॥ नन्ववयवावयविनोरभेदे सति कार्यविशेषनिर्वाहायेश्वरशक्त्यपेक्षा । अभेद एव नास्ति । किंतु सादृश्यमात्रं । तेनैव परस्परभ्रम इत्यत आह ॥ स्यादिति । वस्तुनो विकल्पेऽवयविनोऽवयवस्य च भेदे सादृश्येनाभेदभ्रमः स्यात् । स एव नास्ति । तंतुभ्योऽन्यः पटः साक्षात्कस्य दृष्टिपथं गत इत्युक्तेः । अस्त्ववयवावयव्यभेदस्तथाऽपि कः कार्यविशेषः । कुत्र वेश्वरशक्त्या निर्वाह्यो दृष्ट इत्यत आह ॥ जाग्रदिति । यथा स्वप्ने स्वप्नविशेषे । जाग्रत्स्वप्नौ जाग्रद्ग्राह्यशब्दादिः स्वप्नो वासनामयगजादिश्चेत्युभावीश्वराघटितघटकशक्त्या दृश्येते । तथा विधिनिषेधताऽवयवावयविनोः स्थूलसूक्ष्मत्वाविधिनिषेधलक्षणो विशेष उक्तशक्त्या

तत्सादृश्यं विशेषतः । ईश्वरशक्तिविशेषतः । विशेष उक्तविधिनिषेधलक्षणः । ईश्वरकल्पनया सामर्थ्येन विशेष ईश्वरशक्ति विनाऽन्येनात्यतभेदादिना न निर्वाह्यः । ईशेच्छयेशशक्त्या । नियतोऽप्यवयविन्येव कश्चिदवयवे एव कश्चिदिति ॥ ६० ॥ एवं भगवतो माहात्म्यमुक्त्वा समर्पणं कार्यमित्याशयेनाह ॥ भावेति । मुनिः स्वानुभूत्याऽऽत्मनः परमात्मनो भावाद्वैतादिकं वर्तयन् पुनः पुनर्विषयीकुर्वन् । त्रीन्स्वप्नान् स्वप्नाद्यवस्थात्रयं । संसारमिति यावत् । धुनुते जहातीति योजना ॥ ६१ ॥ भावाद्वैतादिस्वरूपं विविच्य दर्शयति ॥ कार्येत्यादिना । पटतंतुवत्तद्रूपभगवद्रूपद्वयवत् । कार्यकारणवस्तुषु । प्रकृतिमहदहंकारादिषु विद्यमानभगवद्रूपैक्यस्य दर्शनं यत् । अविकल्पस्य भेदस्यावस्तुत्वात् असत्यत्वात्तदैक्यदर्शनं । भावाद्वैतमुच्यत इति योजना ॥ ६२ ॥ मनोवाक्तनुभिः क्रियमाणेत्यध्याहृतं । सर्वकर्मेत्यनेन संबध्यते । यत्समर्पणं तत्क्रियाद्वैतमुच्यत इति योजना ॥ ६३ ॥ स्वार्थकामयोस्तद्रूपयोर्भगवद्रूपयोरैक्य तद्द्रव्याद्वैतमुच्यत इति योजना । आत्मजायेत्यादिना स्वार्थकामयोर्विवरणं मंतव्य ॥६४॥ अनापदि दैवलब्धेनानिषिद्धेन साधनेनार्चनं कार्यमित्याह ॥ यदिति । यत्तुलस्यादिकं यस्याधिकारिणो येन शिष्यादिना यत्र देशे यतो वनादितो लब्धमनिषिद्धं । स तेन कर्माणि भगवदर्चनादीनीहेत्कर्तुमिच्छेत । नान्यैरिति योजना ॥ ६५ ॥ वेदोक्तैरेतैरुक्तैर्गृहस्थधर्मैः । अन्यैश्च स्वकर्मभिर्गृहे वर्तमानोऽपि । अस्य गति भगवतो गति तद्भक्तिभाङ्नरः । यायादिति योजना ॥ ६६ ॥ गृहस्थाश्रमधर्माचरणे धर्मराजमेवोदाहरति ॥ यथेति । हे प्रभो । यत्पादपंकेरुहसेवया यूयं । हे नृपदेव । दुस्त्यजाद्वापद्गणादुत्तारिताः । ननु । यथा भवान्निर्जितदिग्गजः । दिग्गज शब्देन दिगंतो लक्ष्यते । निर्जितदिगंतः सन् । क्रतु राजसूयमहार्षीदकार्षीत् । अस्य गति यायादिति पूर्वेण योजना ॥ ६७ ॥ स्वस्य ब्रह्मपुत्रतां वक्तुं स्ववृत्तांतमाह ॥ अहमिति । नाम्नोपबर्हणः । अतीते महाकल्पे । अत्र तात्पर्य ॥ अतीते इत्यादि ॥ ६८ ॥ पेशलमवयवमार्दवं सौगंध्यं तैः प्रियदर्शनं यस्य सः ॥ ६९ ॥ विश्वसृग्भिर्दक्षादिभिः प्रजेश्वरैः ॥ ७० ॥ तद्विदित्वाऽहमगायं । तच्च गानं मदादिपूर्वकमिति ज्ञेयं । तच्च हेलनं ज्ञात्वांऽजसा शेपुरिति योजना ॥ ७१ ॥ शापप्रकारमाह ॥ याहीति । तत्रापि शूद्रजन्मन्यपि ॥ ७२ ॥ अनुषगेन भक्त्या । तीव्रस्नेहोऽनुषंगोऽथ नैरंतर्यानुवेशनमित्यभिधानात् ॥ ७३ ॥ उपवर्णितगृहस्थाश्रमधर्ममुपसंहरति ॥ धर्मइति ॥ यूयमिति । येषां गृहान् मुनयोऽभियांति । तथा

साक्षाद्गूढं मनुष्यलिंगं परं ब्रह्म आवसत इति । तस्मादत्र नृलोके भूरिभागा बत ॥ ७४ ॥ भगवंतं कृष्णमेव साक्षात्परब्रह्मत्वे-नोपदिश्य तत्संबधबाहुविध्यात्पार्थान् स्तौति ॥ स वाऽयमिति । कैवल्येन जडामिश्रतया निर्वाणसुखानुभूतिः स्वरूपसुखानुभवो यस्य स तथा । एतादृशः सोऽयं महद्भिमृग्यं परं ब्रह्म । एतादृशः कृष्णो वः प्रियसुहृन्मातुलेय आत्मा स्वामी । अंतर्यामी । अर्ह-णीयो विविधकृताज्ञाकारी गुरुश्चेति योजना ॥ ७५ ॥ स्वस्य भगवत्प्रीतिं प्रार्थयते नारदः ॥ नेति । यस्य रूपं वस्तुतया साक-ल्येन भवादिभिर्धिया मनसोपवर्णितं । स एष सात्वतां पतिः । मौनेन मननेन भक्त्योपशमेन विषयालंबुध्या पूजितः प्रसीदता-मिति योजना ॥ ७६ ॥ अनंतर वृत्तमाह शुकः ॥ इतीति । सुप्रीतो भक्त्युद्रेकयुक्तः प्रेमविव्हलः प्रेम्णाविगतविषयस्मरणः ॥७७॥ उपामंत्र्य स्वाश्रमं गच्छामीत्युक्त्वा ॥७८॥ पर्व पृष्टा दाक्षायणीवंशा उपवर्णिता इति सूचयति शुकः ॥ इतीति । यत्र वंशेषु देवा-सुरमनुष्याद्या लोका जनाः । एषां वंशाश्चराचराश्च त इमे वंशा इत्युक्ताः प्रकारेण पृथक् प्रकीर्तिताः । इति योजना ॥ ७९ ॥ इति • श्रीभागवतटिप्पण्यां षोडशोऽध्यायः ॥ ७-१६ ॥ हिरण्यकशिपोर्वक्षोविदारिनरकेसरी ॥ शरण्यः सर्वभक्तानां मुदामाशि तनोति मे ॥ १ ॥ नभः कृष्णभवाष्टम्यां दृष्ट्वा मदनंदिनी ॥ स्मयन्नानंदसांद्रोऽयं नंदयेन्नंदनंदनः ॥ २ ॥ व्यासप्रोक्तं भागवत पूर्णप्रज्ञप्रकाशित ॥ अत्र टीका मदीयाऽपि तुष्ट्यै दूर्वेव मापतौ ॥ ३ ॥ प्रमादबहुले ग्रंथ गुणानेवान्ववेषयेत् ॥ ग्रावग्रामयुतेष्वद्रा-वन्वेषयति हीरकं ॥ ४ ॥ यो तनोत्प्रभया विष्णुतत्त्वकर्मविनिर्णयौ ॥ तमोनिरासाच्च तमाचार्यमर्यमहं भजे ॥ ५ ॥ सृतिकूपे निपतित द्विजमुद्धृत्य मापतेः ॥ पदांबुजे जहंसतं भुवनेंद्रमहं भजे ॥ ६ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां सहितायां सप्तमस्कंधटीकायं व्यासतत्त्वज्ञतीर्थकृतायां मंदनंदिन्यां सप्तमःस्कंधः समाप्तः ॥ ७ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

(श्रीमन्मध्वाचार्य)

॥ इति श्रीमद्भागवतटिप्पणी मंदनंदिनी समाप्ता ॥

॥ सप्तमः स्कंधः ॥